

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НІКІЧУК ВІКТОРІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 930:911(477)"1804/1914"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ
ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

032: Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії).
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. С. Нікічук

Науковий керівник – **Бачинська Олена Анатоліївна**
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2022

АНОТАЦІЯ

Нікічук В. С. Регіональна специфіка у становленні та розвитку історичної географії України в ХІХ на початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2022.

У роботі розглянуто процес становлення історичної географії України в університетах Києва, Харкова, Одеси та Львова у ХІХ – початку ХХ ст. як навчальної дисципліни; охарактеризовано роль наукових осередків (товариств, відділень тощо) України у формуванні історико-географічного напрямку досліджень ХІХ – початку ХХ ст.; проаналізовано відображення історії українських регіонів на сторінках часопису «Киевская старина»; розкрито відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської та Південної України; проаналізовано історико-географічні дослідження в окремих працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя; простежується формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань («Записок» та «Вісників» наукових установ тощо); розглянуто картографування як елемент історико-географічних досліджень України; визначено етапи розвитку історичної географії України та охарактеризовано специфіку кожного з них.

Доведено, що бурхливий розвиток української історичної науки ХІХ – початок ХХ ст. створив необхідність виокремлення спеціальних галузей історичної науки для більш активних і результативних наукових досліджень. Регіональна специфіка становлення і розвитку історичної географії розглянуто в контексті Наддніпрянської та Слобідської, Південної та Західної України. Встановлено, що кожен регіональний центр мав як спільні, так і відмінні тенденції у розвитку наукових досліджень. Наукові кола

гуртувались як навколо наукових, так і освітніх установ. Доповненням до ґрунтовних наукових розвідок історико-географічного напрямку стали серійні та періодичні видання, зокрема військового та релігійного напрямку. Оскільки поставала потреба в комплексному дослідженні цих територій з різних аспектів – географічного, історичного, статистичного, військового, природничого, картографічного тощо.

Розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. можна поділити на три етапи: 1) початок XIX – 60-ті рр. XIX ст., 2) 60-ті рр. – кінець XIX ст.; 3) початок XX ст. – 1914 р. Перший етап характеризується розвитком історичної географії України в контексті становлення як історичної, так і географічної наук. Освітній компонент з історичної географії України представлений в університетах Києва та Харкова як частина загальних історичних курсів та як окремі спеціальні курси у Львівському університеті. Наукові дослідження в Наддніпрянській та Західній Україні відбувались на базі освітніх установ. В той самий час дослідження південноукраїнських істориків проводились навпаки на базі наукових товариств. Дослідження з історичної географії України мали переважно краєзнавчу тематику. Другий етап визначено прийняттям нового освітнього статуту Російської імперії, де історичній географії відводилось місце допоміжної історичної дисципліни. Значного успіху у цьому було досягнуто викладачами Новоросійського університету в Одесі. Потужно розвиваються наукові дослідження з історичної географії у Наддніпрянській та Слобідській Україні на базі утворених наукових товариств. Дослідження західноукраїнських науковців активно проводяться із утворенням Наукового товариства імені Шевченка. Тематика досліджень цього етапу має регіональний та краєзнавчий аспекти. Початок XX ст. – 1914 р. – третій етап розвитку історичної географії України. В даний етап змінюється напрям досліджень, зокрема тематика праць західноукраїнських істориків акцентована на формування уявлень щодо загальноукраїнського простору, обґрунтування меж майбутньої української держави. Це знайшло

відображення на розробці перших карт загальноукраїнської території. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті, а питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням з регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України запропоновано узагальнююче дослідження з розгляду теми регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України; охарактеризовано зміст історичної географії як спеціальної галузі історичної науки в контексті розвитку історичної науки XIX – початку XX ст.; досліджено процес становлення історичної географії України в університетських центрах як навчальної дисципліни в XIX – початку XX ст.; проаналізовано публікації в часописі «Киевская старина», що мають історико-географічний характер; визначена роль Наукового товариства імені Тараса Шевченка у розвитку історичної географії України; розкрито значення церковної періодики у становленні локальних історико-географічних студій Наддніпрянської і Південної України та публікацій краєзнавчого характеру; з'ясовано специфіку досліджень в регіональних центрах України через діяльність наукових товариств та установ.

Уточнено та обґрунтовано вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичні процеси в Західній Україні наприкінці XIX – початку XX ст.; роль картографування як елемента історико-географічних досліджень України; питання формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань Західної України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони значно розширюють відомості про історико-географічні дослідження в Україні. Основні результати та положення дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії України, спеціальних

історичних дисциплінах, краєзнавчих дослідженнях. Матеріали та висновки дисертації будуть корисними про розробці спеціальних курсів з історії спеціальних дисциплін.

Ключові слова: історична географія України, краєзнавство, картографія, топоніміка, історіографія, регіон, вища освіта, університет, козак, соборність, Україна, Південна Україна, Північно-Західне Причорномор'я

SUMMARY

Nikichuk V. S. Regional specificity in the formation and development of the historical geography of Ukraine in the 19th – early 20th centuries. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» on a specialty 032 «History and archeology». – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2022.

The paper examines the process of formation of the historical geography of Ukraine at the universities of Kyiv, Kharkiv, Odesa, and Lviv in the 19th and early 20th centuries as an educational discipline; the role of scientific centers (associations, departments, etc.) of Ukraine in the formation of the historical and geographical direction of research in the 19th – early 20th centuries is characterized; the reflection of the history of Ukrainian regions on the pages of the magazine "Kievskaya starina" is analyzed; the reflection of historical and geographical research on the pages of periodicals and serials of the Dnipro and Southern Ukraine is disclosed; historical and geographical studies in separate works of researchers from Katerynoslav, Mykolaiv, and Simferopol were analyzed; the formation of the Ukrainian space is traced on the pages of scientific periodicals ("Notes" and "Heralds" of scientific institutions, etc.); cartography is considered as an element of historical and geographical studies of Ukraine; the stages of the development of the historical geography of Ukraine are defined and the specifics of each of them are characterized.

It has been proven that the rapid development of Ukrainian historical science in the 19th and early 20th centuries created the need to single out special branches of historical science for more active and effective scientific research. The regional specificity of the formation and development of historical geography is considered in the context of Dnipro and Slobid, Southern and Western Ukraine. It was established that each regional center had both common and different trends in the development of scientific research. Scientific circles clustered around both scientific and educational institutions. Serial and periodical publications, in particular military and religious, became a supplement to thorough scientific explorations in the historical and geographical direction. Since there was a need for a comprehensive study of these territories from various aspects – geographical, historical, statistical, military, natural, cartographic, etc.

The development of the historical geography of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. can be divided into three stages: 1) the beginning of the 19th century – the 60s of the 19th century, 2) the 60s – the end of the 19th century; 3) the beginning of the XX century – 1914. The first stage is characterized by the development of the historical geography of Ukraine in the context of the formation of both historical and geographical sciences. The educational component on the historical geography of Ukraine is presented at the universities of Kyiv and Kharkiv as part of general history courses and as separate special courses at Lviv University. Scientific research in Dnipro and Western Ukraine took place on the basis of educational institutions. At the same time, the research of southern Ukrainian historians was carried out on the contrary on the basis of scientific societies. Studies on the historical geography of Ukraine were mainly local history topics. The second stage was determined by the adoption of a new educational charter of the Russian Empire, where historical geography was given the place of an auxiliary historical discipline. The teachers of Novorossiysk University in Odesa achieved significant success in this. Scientific research on historical geography is developing strongly in Dnipro and Slobid Ukraine on the basis of established scientific societies. The research of Western Ukrainian scientists is

actively carried out with the formation of the Shevchenko Scientific Society. The topic of research at this stage has regional and local lore aspects. The beginning of the XX century – 1914 – the third stage of the development of the historical geography of Ukraine. At this stage, the direction of research is changing, in particular, the topic of the works of Western Ukrainian historians is focused on the formation of ideas about the all-Ukrainian space, the justification of the boundaries of the future Ukrainian state. This was reflected in the development of the first maps of the entire Ukrainian territory. In the future, precisely these scientific views of historians and geographers found practical implementation in social and political life, and the question of the sovereignty of Ukrainian lands was reflected in the program documents of the first political parties.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the dissertation is the first comprehensive study on regional specificity in the formation and development of the historical geography of Ukraine. the content of historical geography as a special branch of historical science in the context of the development of historical science in the 19th – early 20th centuries is characterized; the process of formation of the historical geography of Ukraine in university centers as an educational discipline in the 19th and early 20th centuries was investigated; publications in the "Kievskaya starina" magazine, which have a historical and geographical nature, were analyzed; the determined role of the Taras Shevchenko Scientific Society in the development of the historical geography of Ukraine; the importance of church periodicals in the formation of local historical and geographical studies of Dnipro and Southern Ukraine and publications of a local history character is revealed; the specifics of research in regional centers of Ukraine through the activities of scientific societies and institutions have been clarified.

The impact of historical and geographical research on social and political processes in Western Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries has been specified and substantiated; the role of mapping as an element

of historical and geographical studies of Ukraine; the issue of the formation of the Ukrainian space on the pages of scientific periodicals of Western Ukraine.

The practical significance of the obtained results is that they significantly expand information about historical and geographical research in Ukraine. The main results and provisions of the dissertation can be used in general works on the history of Ukraine, special historical disciplines, regional studies. The materials and conclusions of the dissertation will be useful for the development of special courses on the history of special disciplines.

Key words: historical geography of Ukraine, local history, cartography, toponymy, historiography, region, higher education, university, Cossack, cathedral, Ukraine, Southern Ukraine, North-Western Black Sea Coast.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях та виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Нікічук, В., 2018 б. Розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті. *Інтелігенція і влада*, 38, с. 87-95. (фахова)
2. Нікічук, В., 2018а. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*, 132 (№5), с. 15-18. (фахова)
3. Нікічук, В. 2021 б. Фронтір та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 16, с. 105-110. (фахова)
4. Нікічук, В., 2022. Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины». *Київські історичні студії*, 1 (14), с. 63-68. (фахова)
5. Нікічук, В., 2020 б. Історична географія України на сторінках періодичних видань наукових установ Одеси XIX – початку XX ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(35), с. 78-83 (Index Copernicus).

6. Нікічук, В., 2019 а. Історична географія та картографія Південної України у матеріалах військової періодики XIX ст. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 14, с. 48-54 (Index Copernicus).

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Нікічук, В., 2020 а. Болгарське населення України на етнічних картах XIX – початку XX ст. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*, с.163-171.

8. Нікічук, В., 2020 с. Часопис «Чорноморська минушина»: козакознавчі та історико-географічні студії. *Дриновський збірник*, 13, с. 261-264 (у співавторстві з Амеліною О.С., внесок автора 50%).

9. Nikichuk, V., 2020 d. Spatial Representation of the Frontier as one of the Components of Historical Geography. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35, s.1-7.

10. Нікічук, В., 2021а. Історична географія населення в лекціях професорів Імператорського Новоросійського університету. *За сонячним годинником Кліо. Бачинська Олена Анатоліївна: Матеріали до біобібліографії. Студії на пошану наукового керівника*, с. 216-221.

Тези в збірниках матеріалів наукових конференцій:

11. Нікічук, В., 2014. Осередок вивчення історичної географії України в складі НТШ на початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 2(6), с. 351-357.

12. Нікічук, В., 2015. Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів в наукових виданнях початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 3(7), с. 204-207.

13. Нікічук, В., 2016. Історична географія в програмних документах перших політичних західноукраїнських партій. *Хаджибеївські читання. Матеріали наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 66-70.

14. Нікічук, В., 2017. Історична географія України в творчому доробку Аполлона Скальковського. *Хаджибеївські читання. Матеріали другої наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 120-126.

15. Нікічук, В., 2019 б. Історико-географічні та картографічні дослідження в Катеринославі кінця XIX – початку XX ст.: наукові осередки та персоналії. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 7, с. 356-361.

16. Нікічук, В., 2019 с. Карти XVII – XIX ст. Як історичне джерело з історії України (на матеріалах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова). *Матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці»*, с. 32-35. (у співавторстві з Бачинською О.А., внесок автора 50%).

17. Нікічук, В., 2020 е. Регіональна історія в дослідженнях історико-географів Південної України: Очаківська округа – регіон Озу. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів*, с. 53-56.

18. Нікічук, В., 2021 с. Історична географія у працях Вищого православного духовенства Південної України. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 8, с. 257-259.

Перелік умовних позначень/скорочень

ЖУРНАЛИ ТА ЗБІРНИКИ

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ЗУНТ – Записки Українського наукового товариства

ЛНВ – Літературно-науковий вісник

ТОВАРИСТВА

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей

ПЗВ РГТ або Відділ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

УНТ – Українське наукове товариство

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. Стан розробки теми в історичній літературі.....	20
1.2. Джерельна база роботи.....	40
1.3. Дослідницька методологія та термінологія.....	46
Розділ 2. РОЛЬ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ І СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ.....	51
2.1. Становлення історичної географії України в університетах Києва та Харкова в першій половині XIX ст.....	51
2.2. Наукові осередки Києва у формуванні історико-географічного напрямку досліджень другої половини XIX – початку XX ст.....	63
2.3. Презентація історії українських регіонів у часописі «Киевская старина».....	73
2.4. Відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської України.....	82
Розділ 3. ВНЕСОК У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО НАПРЯМКУ В РОБОТАХ ВЧЕНИХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ.....	91
3.1. Зародження та розвиток історико-географічних напрямків досліджень у діяльності наукових товариств Одеси XIX – початку XX ст.	91
3.2. Історична географія України в Новоросійському університеті: навчальна дисципліна та наукові дослідження.....	100
3.3. Історико-географічні дослідження в працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя.....	109
3.4. Краєзнавчі історико-географічні праці в церковній та військовій періодиці Південної України.....	117

Розділ 4. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ В НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	133
4.1. Історико-географічні дослідження України в університетських та інших наукових осередках Західної України.....	133
4.2. Наукове товариство імені Т. Шевченка як новий науковий осередок історико-географічних досліджень.....	140
4.3. Формування українського простору як елемент історико-географічних досліджень вчених Західної України.....	156
4.4. Вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух Західної України.....	166
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	181
Додатки.....	205
Додаток А. 1. Грушевський М. «Карта України».....	206
Додаток А. 2. Рудницький С. «Етнографічна оглядова карта України» (1914 р.).....	207
Додаток А. 3. Багалій Д. «Карта Слобідської України в XVIII ст.»	208
Додаток А. 4. Багалій Д. «Мапа Слобідських полків»	209
Додаток А. 5. Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer, 1909).....	210
Додаток Б. 1. Кордуба М. «Географічний атлас» (1914 р.)	211
Додаток В. 1. Лист М. Грушевського до О. Маркевича	212
Додаток Г. 1. Уривок лекції О. Маркевича, професора Новоросійського університету	213
Додаток Д. 1. Розподіл лекцій на 1875-1876 навчальний рік в Новоросійському університеті.....	214

ВСТУП

Актуальність теми. Бурхливий розвиток української історичної науки XIX – початок XX ст. створив необхідність виокремлення спеціальних галузей історичної науки для більш активних і результативних наукових досліджень. Кожна з таких галузей мала свій предмет та джерела вивчення, пов'язані з українською тематикою – геральдика, сфрагістика, генеалогія, палеографія, картографія тощо. Серед них була й історична географія. Її становлення вимагало розробки змісту, предмета та визначення джерел для подальшого розвитку. Це визначило різноманітність підходів і думок щодо історичної географії як спеціальної галузі історичної науки. І якщо інші галузі історичної науки, зокрема геральдика, генеалогія, палеографія, стали предметом окремих комплексних наукових досліджень, то історична географія України не має подібних робіт.

В той самий час історична географія України стала такою галуззю науки, яка отримала практичне втілення наприкінці XIX – початку XX ст. Саме вона наочно обґрунтовувала етнічні межі та можливі кордони майбутньої української держави, їх визначення протягом історичного процесу. Це стало важливим питанням в процесі національного відродження в українських землях у другій половині XIX – початку XX ст., впливало на формулювання відповідних поглядів в програмних документах перших українських політичних партій та початок боротьби за створення власної української держави. На сьогодні в Україні залишається важливим вивчення різних історико-географічних регіонів у контексті складання загальноукраїнської державної території.

Отже, враховуючи вищезазначене, актуальність обраної теми полягає в недостатньому її висвітленні й необхідності комплексного осмислення розвитку історичної географії України як спеціальної галузі історичної науки, і як одного з важливих моментів розвитку історії України взагалі, а також у проведенні виваженої, обґрунтованої сучасної національної

регіональної та урядової політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планової теми кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова № 163 «Процеси модернізації в Наддніпрянській Україні: соціально-економічні трансформації, традиції європейської інтеграції, інтелектуальна рефлексія» (2016 – 2021, № державної реєстрації 0116U005559) та «Формування модерного суспільства на півдні України у світовому контексті: витоки, тенденції, феномени» (2022 – 2026, № державної реєстрації 0122U200054).

Мета: дослідити регіональну специфіку у становленні та розвитку історичної географії України XIX – початку XX ст. як науки та академічної дисципліни.

Для досягнення мети були поставлені наступні **задачі:**

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- дослідити процес становлення історичної географії України в університетах Києва, Харкова, Одеси та Львова у XIX – початку XX ст. як навчальної дисципліни;
- охарактеризувати роль наукових осередків (товариств, відділень тощо) України у формуванні історико-географічного напрямку досліджень XIX – початку XX ст.;
- проаналізувати відображення історії українських регіонів на сторінках часопису «Киевская старина»;
- розкрити відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської та Південної України;
- проаналізувати історико-географічні дослідження в окремих працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя;
- простежити формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань (“Записок” та “Вісників” наукових установ тощо);

- розглянути картографування як елемент історико-географічних досліджень України;

- визначити етапи розвитку історичної географії України та охарактеризувати специфіку кожного з них.

Об’єкт дослідження – історична географія України.

Предмет дослідження – процес формування та розвиток історичної географії України в різних українських регіональних центрах.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом XIX – початку XX ст. Нижня межа пов’язана з появою перших досліджень з історичної географії України в наукових осередках та лекційних курсів в університетах України; верхня межа може бути визначена 1914 р. – початком Першої світової війни, внаслідок якої припиняються активні історичні дослідження, трансформуються або зникають відповідні наукові осередки України.

Територіальні межі визначені територією України – центрами, в яких відбувалась діяльність наукових і освітніх інституцій, що визначали становлення і розвиток історичної географії України.

Методи дослідження. У ході дослідження було використано низку загальнонаукових принципів, зокрема принцип історизму, об’єктивності та критичного вивчення для об’єктивного висвітлення регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України. Крім того, особливого значення в дослідженні теми набуває проблемно-хронологічний метод, завдяки якому послідовно розглянуто основні етапи формування та становлення історичної географії України як окремої дисципліни. Не менш важливим у роботі є біографічний метод, оскільки на основі біографій істориків прослідковується їхній внесок у становлення історичної географії як науки. Окремо слід виділити картографічний метод досліджень, адже на основі карт можна унаочнити ідеї та точки зору вчених. Досліджені карти репрезентують етнічні землі українського народу, а тому застосовуючи

історико-порівняльний метод, можна порівняти бачення кожного з дослідників щодо даної проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням з регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України:

уперше:

- запропоновано узагальнююче дослідження з розгляду теми регіональної специфіки у становленні та розвитку історичної географії України;

- охарактеризовано зміст історичної географії як спеціальної галузі історичної науки в контексті розвитку історичної науки XIX – початку XX ст.;

- досліджено процес становлення історичної географії України в університетських центрах як навчальної дисципліни в XIX – початку XX ст.;

- проаналізовані публікації в часописі «Киевская старина», що мають історико-географічний характер;

- визначена роль Наукового товариства імені Тараса Шевченка у розвитку історичної географії України;

- розкрито значення церковної періодики у становленні локальних історико-географічних студій Наддніпрянської і Південної України та публікацій краєзнавчого характеру;

- з'ясовано специфіку досліджень в регіональних центрах України через діяльність наукових товариств та установ;

набуло подальшого розвитку:

- визначення складових історичної географії України як окремої галузі науки;

- дослідження історико-географічного напрямку в окремих працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя;

- характеристика історико-географічних досліджень на сторінках серійних видань воєнної тематики Наддніпрянської та Південної України;

- визначено та охарактеризовано етапи розвитку історичної географії України;

уточнено та обґрунтовано:

- вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичні процеси в Західній Україні наприкінці XIX – початку XX ст.;

- роль картографування як елемента історико-географічних досліджень України;

- питання формування українського простору на сторінках наукових періодичних видань Західної України;

систематизовано та узагальнено:

- історіографію та джерельну базу дослідження;

- історико-географічний напрям досліджень на сторінках наукових періодичних видань Наддніпрянської та Південної України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони значно розширюють відомості про історико-географічні дослідження в Україні. Основні результати та положення дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії України, спеціальних історичних дисциплінах, краєзнавчих дослідженнях. Матеріали та висновки дисертації будуть корисними про розробці спеціальних курсів з історії спеціальних дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому надано авторський погляд на становлення та розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. з точки зору регіональної специфіки. У роботі вперше введено до наукового обігу документальні джерела з архівосховищ України та Польщі.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані у виступах на 9 конференціях. *Міжнародні:* Круглий стіл

«Питання мови та історії в україно-турецьких дослідженнях» (Стамбул, Туреччина, 19 жовтня 2018 р.); 7-ма та 8-ма Міжнародна конференція «Південь: історичний, мовний, культурний та релігійний виміри», (Одеса, 17-18 травня 2019 р. та 2 червня 2021 р.); IV Міжнародні книгознавчі читання «Стародрук і рідкісні видання в університетській бібліотеці» (м. Одеса, 2-3 жовтня 2019 р.); The 5-th Congress of international Eastern European studies «Social and Economic History of Eastern Europe» (м. Ізмір, Туреччина, 12-14 травня 2022 р.); Міжнародна наукова онлайн-конференція «XX Кирило-Мефодіївські читання», присвяченій 175-річчю харківської болгаристики (м. Харків, 26-27 травня 2021 р.). *Всеукраїнські*: Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів і аспірантів «Хаджибеївські читання», (Одеса, 24 червня 2022 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики», (Херсон, 30 квітня 2020 р.); 75-та звітня конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова (підсекція: історія України) (м. Одеса, 26 листопада 2020 р.)

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення у 18 статтях: 16 одноосібних і дві у співавторстві (авторський внесок – 50%) наукових статей, серед яких чотири у фахових виданнях України, одна у зарубіжному виданні, дві у наукометричних збірниках наукових статей. Загальний обсяг публікацій 6,0 д. а.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (п'ятнадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та дев'яти додатків. Загальний обсяг роботи становить 214 с. Обсяг основної частини – 171 с. Список використаних джерел та літератури 280 позицій (на 24 сторінках).

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан розробки теми в історичній літературі

Вивчення розвитку історичної географії України пройшло декілька періодів, які розглянуті у розділі за хронологічно-тематичним принципом: імперська історіографія XIX – початку XX ст., радянська та сучасна. Кожний період передбачає:

- а) характеристику дискусії щодо змісту історичної географії як спеціальної частини історичної науки;
- б) аналіз загальних робіт з історичної географії України;
- в) роботи істориків щодо вивчення окремих українських територій, товариств та особистостей.

Імперська історіографія XIX – початку XX ст. представлена дослідженнями з *вивчення окремих товариств та особистостей*. В зазначений хронологічний період дискусія науковцями щодо змісту географії у нашому дослідженні виступає джерельним матеріалом.

Наукові товариства, університети ставали предметом вивчення істориків з огляду на ювілейні дати в історії їх існування. Так, Одеському товаристві історії і старожитностей було присвячено наукові нариси до 25- та 35-річного ювілею Ф. Бруном (Хмарський, 2002, с.17). Подібне дослідження приурочене вже іншій святковій даті підготував В. Юркевич спочатку на сторінках Записок ОТІС, а згодом вже як окреме видання. Зазначені наукові праці носили більше фактологічний матеріал і стосувались загальних рис організації та діяльності товариства, що і характерно для такого типу видань. В той час як історико-географічний аспект їх діяльності представлений побіжно, лише як напрямок тематики досліджень його діячів.

В зазначений хронологічний період наявні і публікації, присвячені окремим постатям, але це переважно некрологи. Так, про В. Антоновича у

«Вестнике Императорской Академии наук Санкт-Петербурга» у березні 1908 р. було опубліковану замітку щодо його смерті. Проте, окрім загальних біографічних відомостей, достатньо детально висвітлено різні аспекти його наукової роботи, у тому числі історико-географічного характеру. Наприклад, «він займався історичною топографією та історією міста Київ, а також інших міст, зокрема, Звенигорода, Ходоркова та Шумська» (Лаппо-Данилевский, 1908, с. 470).

Серію подібних заміток про В. Антоновича на шпальтах газети «Рада» присвятив В. Правобережець (псевдонім В. Липинського) «За що ми повинні дякувати В. Антоновичу», де характеризував діяльність науковця загалом, звертаючи увагу і на дослідження щодо визначення української території (Правобережець, 1911, с. 2).

Обговорення змісту історичної географії як науки починає активно досліджуватися в радянський період і здійснюється ця робота, в першу чергу, представниками Української академії наук, зокрема Комісія для складання історико-географічного словника української землі у складі Історико-філологічного відділу. А вже у 1920-х роках в Академії під керівництвом М. Грушевського розгорнута активна наукова діяльність щодо історико-географічних досліджень. Більше того, історик виступав за створення окремого Інституту історії, де мало б функціонувати чотири відділи, один із яких представлений тематикою соціальної і політичної історії України. У цьому відділі планувалося окрема секція допоміжних дисциплін, зокрема, історичної географії. М. Грушевський також наголошував, що профільні наукові кадри для кожного відділу вже підготовлено. Проте цьому проекту не судилося збутися. Отже, можемо стверджувати, що вже на початку 1920-х рр. серед науковців історична географія виступала окремою складовою історичної науки (Смолій ред., 2003, с. 6-7).

Становлення теоретичних і методологічних засад історичної географії здійснювались і на базі географічного відділу ВУАН. У 1927 р. у Харкові було засновано Український науково-дослідний інститут географії та картографії.

Очолюваний академіком Рудницьким інститут мав за головне завдання провадити фундаментальні і прикладні дослідження в галузі української картографії і картографії України. Сам учений розробив методологію всього комплексу проблем української картографії, наукові і методичні основи створення географічних карт, розробив карти та атласи для народної і середньої шкіл, розробив і видав багато оригінальних карт. Працюючи над термінологічним апаратом, С. Рудницький переважно подавав терміни з демографії та етнографії, географії поселень і розселення, політичної географії, тільки згадуючи такі наукові напрямки, як історична географія, економічна географія, антропогеографія (Влах, 2018, с. 279).

Проте вже наприкінці 1920-х рр. більшість історичних наукових установ була ліквідована радянською політикою, а більшість її представників зазнали репресій.

Вже на новому науковому рівні продовжилось обґрунтування змісту історичної географії науковцями Інституту історії Академії Наук УРСР у післявоєнний період. Оскільки історична географія тільки починала формуватися як наука, очевидним залишалися дискусії щодо її предмета, змісту та місця у системі історичної науки. Слід зазначити, що бачення історичної географії України складалась в контексті радянської системи, тобто в рамках історичній географії СРСР.

Радянський період історіографічних досліджень представлений дослідженнями видатного історика В. Яцунського. Він звертався до проблеми визначення предмета історичної географії. Зокрема зазначав, що предмет історичної географії не відрізняється від загальної географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію, але різниця саме в часі, тому що історична географія звертає увагу на минуле, а не сучасне. Крім того, В. Яцунський наголошував на відмінності історичної географії від історії географії, оскільки остання передбачала вивчення історії географічних знань, історії географічної думки тощо. А історична географія вивчала конкретну

географію минулих епох. Ці ідеї він виклав у праці «Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках» (1955р.), де окрім теоретичної складової щодо предмета та змісту науки, запропоновано етапи становлення та розвитку історичної географії загалом (Яцунський, 1955. с. 3).

До головних завдань історичної географії В. Яцунський відносив надання характеристики країні чи території упродовж певного часу за такими критеріями: фізико-географічний ландшафт; етнічний склад, розміщення і міграції населення; географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій; географія виробництва і господарських зв'язків. Історико-географічні дослідження, пов'язані з локалізацією тих чи інших історичних об'єктів, на думку В. Яцунського, були другорядними (Щодра, 2013, с. 293).

Особливої уваги заслуговує 5-томне видання «Очерки истории исторической науки в СРСР» під керівництвом радянського історика М. Тихомирова. Видавництво «Очерков...» розтягнулося на тридцять років: з 1955 по 1985. Такий термін обумовлений не стільки складністю теми, скільки неодноразовою зміною суспільно-політичної ситуації, що також мала певний вплив і на розвиток науки загалом. Важливо, що історична географія була представлена окремим пунктом як допоміжна історична дисципліна (Тихомиров ред., 1955-1985).

Статті у видання, що пов'язані з історичною географією, підготовлені В. Яцунським, де він намагався звернути увагу ще й на особливості етапів розвитку науки. На думку історика В. Яцунського кожен хронологічний період має характерні особливості у дослідженнях. І особливістю другої половини XIX – початку XX ст. історик вважав звернення саме до регіональних досліджень. Це відбилось в дослідженнях як Західної Європи, так і Російської імперії (Яцунський, 1963, с. 603).

Продовжив досліджувати історичну географію з точки зору методологічних та теоретичних аспектів – В. Дядиченко. У співавторстві з А. Введенським та В. Стрельським видали посібник для студентів історичного факультету «Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс». Книга є

навчальним посібником з допоміжних історичних дисциплін: джерелознавства, археографії, палеографії, дипломатики, геральдики, у тому числі, представлено й історичну географію, яку вони назвали як «історичний пейзаж» життя минулого. Окрім короткого екскурсу на початку про предмет історичної географії, який не відрізнявся від думки В. Яцунського, науковці зосередили більше уваги саме на її ролі у системі історичних дисциплін та відмітили, що вона має особливе значення для встановлення і вивчення низки місцевих особливостей в загальному процесі історичного розвитку, оскільки конкретизує територію в певному проміжку часу. Крім того, головними джерелами, як визначали дослідники, були дані якісних матеріалів, археології, мовознавства, але особливо топоніміки (Введенський, 1963, с. 200).

Досить суперечливим був погляд на предмет історичної географії за радянських часів. Ідеологічна обмеженість не сприяла розкриттю об'єктивних умов формування компонентів географічного простору та виділенні рушійних сил історико-географічних процесів. Вагомий вклад у розвиток історико-географічних досліджень зробив радянський дослідник В. Жекулін. Він чітко розділяв історичну географію від історії географії або ж загальної палеогеографії. Наголошував на принциповій відмінності предмета цих галузей знань, адже «історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів і географічних поєднань в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями географічного середовища, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях» (Стефанюк, 2012, с. 11). А загальна палеогеографія, до якої відносили історичну географію радянські дослідники А. Григор'єв та С. Колесник, також відрізняється предметом та методами дослідження. В. Жекулін вважав, що відокремленню цих дисциплін сприяв фактор «людського суспільства», який неодмінно потребував нових методів дослідження, зокрема археологічних даних та аналізу історичних документів. Але цього було недостатньо і радянська історична наука була не спроможна,

через недостатність самих історико-географічних досліджень, сприяти виокремленню цієї дисципліни (Жекулін, 1965, с. 63).

У 1970-х рр. до наукового обігу вводиться термін «географічне середовище» (пізніше – «історико-географічне середовище»), що став важливим фактором у визначенні предмета історичної географії.

Загальні роботи щодо історичної географії України представлені переважно енциклопедичними виданнями та роботами, що стосувались висвітлення загальних особливостей розвитку науки або окремих її складових. Протягом 1969-1972 рр. у чотирьох томах виходить Радянська енциклопедія історії України. В ній міститься коротка замітка В. Стрельського щодо визначення поняття та основних компонентів. «Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого тієї чи іншої території». Також вказано, що її засновником в Росії був В. Татищев на початку XVIII ст. (Скаба ред., 1970, с. 268-269).

Значно зріс інтерес до вивчення історико-географічної тематики з утворення у 60-70-х роках окремого Відділу джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін при АН УРСР. У зв'язку з прийняттям на урядовому, академічному та університетських рівнях ідеї про створення Національного атласу України, члени відділу активно зайнялись його розробкою. Також науковці долучились до історичного багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Оскільки при описі населених пунктів треба було окреслювати топоніміку, географічне розташування, населення тощо. Крім того, науковці долучались до публікації матеріалів з питань історичної географії України з давніх часів і до сучасності. Одним із таких видань став «Український історико-географічний збірник» (1971-1972).

Також історико-географічна тематика висвітлювалась на сторінках збірника «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», особливо випуски за 1981-1982 рр. присвячені саме історичній географії та картографії України. Для прикладу, декілька статей з Вип. 8 за 1982 р. – О. Молодчикова

«Історико-географічні дослідження на Україні в 1918-1920 рр.»; Т. Балабушевича «Економічний розвиток Києва в останній чверті XVIII ст. (за топографічними та географічними описами)»; Ю. Мицика «Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро» тощо. Тим самим тематика статей вказує на різноматичні напрямки історичної географії та картографії, які досліджувались, що пов'язано в першу чергу із розвитком історичної географії як науки і необхідності заповнити різні прогалини в дослідженнях (Кондуфор, ред., 1982).

Вже у 1982 р. на базі Відділу було стовено окремий сектор «Історичної географії й картографії», керівником якого був Ф. Шевченко. Напрямками роботи сектору залишалась розробка та складання загальних та тематичних атласів, публікація наукових статей, лекційна робота (Т. Балабушевич, Є. Степанович). Члени сектору долучились до роботи з колективними монографіями «История УССР».

У 1990 р. вийшов друком збірник наукових праць «Географічний фактор в історичному процесі». У ньому розглядались питання історичної географії й картографії УРСР, аналізувались методика створення історичного атласу, розробка конкретних карт за представленою інформацією з публікацією авторських оригіналів, досліджувались історичні міста та оборонні споруди XVII–XVIII ст., історичні й картографічні джерела (Смолій ред., 2006, с. 155-156).

Що стосується *робіт істориків, щодо вивчення окремих українських територій, товариств та особистостей в напрямку історичної географії*, то радянський період історіографічного дослідження представлений незначною кількістю публікацій зазначеної тематики, оскільки основна увага акцентувалась саме на загальні теоретичні та методологічні дослідження.

Науковці присвятили незначну кількість публікацій окремим товариствам, представникам історико-географічного напрямку, які сприяли зародженню та становленню історичної географії. Проте історики на перший план ставили дослідження цих діячів у контексті їх біографії або наукового

доробку. А про їх внесок у становлення історичної географії в цих дослідженнях зустрічається побіжно.

Також типовими залишались статті та збірки на пошану видатних науковців, присвячені ювілейним подіям. Однією із таких робіт слід назвати опублікований у 1927 р. «Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності». У збірці вміщені різні статті, що висвітлювали основні віхи життя історика. Так, В. Барвінський опублікував статтю «Дмитро Іванович Багалій, як історик Слобідської України», де охарактеризував основні роботи науковця у цьому напрямку. Також В. Барвінський визнавав історика як не лише науковця, а й популяризатора своїх наукових праць та активного громадського діяча (Барвінський, 1927).

Історикиня та співробітниця Академії наук Н. Полонська-Василенко також присвятила декілька історіографічних статей Д. Багалію як історику Запоріжжя (1927) та згодом «До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя» (1940). У статтях Н. Полонська-Василенко характеризувала загальний доробок історика, вказувала на його наукові праці історико-географічного напрямку (Полонська-Василенко, 1927; 1940).

Одним із дослідників, який звернув увагу на науковий доробок М. Грушевського, є В. Сарбей – історик, дослідник історії України XIX – початку XX ст. У 1989 р. в Українському історичному журналі вийшла друком його стаття «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського». В цій статті В. Сарбей в цілому досліджує науковий доробок дослідника, у тому числі і проблему цілісності українських земель (Сарбей, 1989).

Більше уваги історико-географічному напрямку у діяльності іншого історика А. Скальковського присвятив історик С. Боровий. У статті «А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины», що була надрукована у 1960 р. у Записках Одеського археологічного товариства, автор

дає аналіз його робіт, зазначаючи про дослідження краєзнавчого характеру (Боровий, 1960).

Дещо іншим було дослідження діяльності представника історико-географічного напрямку – О. Маркевича. В радянській історіографії його особистість починає досліджуватися в контексті розвитку історичної науки. Зокрема П. Чухрій у своїй статті, присвяченій розвитку історичної науки на Півдні України в XIX – на початку XX ст., називав О. Маркевича як викладача Новоросійського університету та зазначається про його викладання історичної географії (Чухрій, 1969).

В історичному журналі «Український історик» у 1981 р. опублікована стаття «Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині» Л. Соневицького. У статті більшу увагу звернув автор на історіографію даного питання, проте все ж висвітлив тісні зв'язки В. Антоновича з науковцями Галичини. В першу чергу, зв'язки з М. Грушевським, якого порекомендував на посаду викладача у Львівській університет (Соневицький, 1981).

На сучасному етапі історіографічних досліджень продовжилась *дискусія щодо змісту історичної географії*. Оскільки зі здобуттям Україною незалежності постали об'єктивні потреби і в першу чергу, щодо необхідності висвітлення питань формування етнічних меж і державних кордонів, адміністративно-територіального устрою, історично-картографічного забезпечення, тобто потреба звернення до історичної політичної географії. Внаслідок цього з'являються нові дослідження зазначеної проблематики та спроби концептуально обґрунтувати предмет історичної географії та її місце у системі наук. Одним із таких дослідників був І. Ковальчук, що наголошував на якісно нових методологічних підходах історичної географії. Науковець запропонував використання історико-географічного аналізу та синтезу як необхідний метод для «реконструкції просторово-часових взаємодій і взаємозв'язків природних і суспільних територіальних систем, відтворення послідовності зворотніх і динамічно-функціональних змін, що відбуваються в цих системах упродовж певного історичного періоду» (Ковальчук, 2002, с. 15).

Інший дослідник предмета історичної географії В. Круль акцентував увагу на значенні дослідження взаємин природного і соціального середовищ: «Історична географія – це універсальна наука з просторово-часовою основою, що досліджує характер та інтенсивність взаємовпливів природи і людини (на планетарному рівні), етносів і ландшафтів (у регіональних масштабах) від початку появи людини як соціально-біологічної істоти (ранній палеоліт) із акцентом на її етнічному рівні розвитку (від мезоліту)». Для розмежування історичної географії як допоміжної історичної дисципліни, від історичної географії як географічної галузі знань, автор пропонує останню означити як ретроспективну географію. Тим більше, що вони мають зовсім інший предмет дослідження, де історична географія вивчає не історію географічної думки, а конкретну географію минулої історичної доби (Круль, 1999, с. 3).

Дещо іншої думки щодо предмета історичної географії дотримується О. Щодра, яка спочатку прослідкувала трансформацію самого поняття предмета історичної географії і тільки потім вже робить власні висновки. Дослідниця вказує, що справжнє становлення історичної і географічної наук відбулося тільки у XVIII ст., коли поступово розмежовується предмет їхніх досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії і географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких і почала формуватися як окрема дисципліна історична географія. Таке поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне і для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмета їхніх досліджень і предмета історичної географії, зокрема. Особливо О. Щодра наголошує, що питання про предмет і структуру історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежало також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну історичну дисципліну (СІД), а географи – як галузь географії (Щодра, 2015, с. 160).

Продовжилася і *робота над загальними дослідженнями з історичної географії України*. Очевидно, що після здобуття Україною незалежності,

Академія Наук УРСР змінила свою назву на АН України, проте історична географія так і залишалася у секторі спеціальних історичних дисциплін. З 1991 р. серед актуальних питань історичної географії визначаються вивчення адміністративного поділу України кінця XIX – кінця XX ст., етнічний склад й зміни населення в Україні за переписами 1897, 1926, 1959 й 1989 рр.

В 1992 р. вийшов друком випуск збірки наукових праць співробітників сектору «Історико-географічні дослідження в Україні», у якій опубліковані розробки з важливих тем історичної географії, зокрема стосовно адміністративно-територіального поділу УРСР з 1917 по 80-ті рр. XX ст. (історико-картографічний аспект), розкрито зміст давніх історичних карт Східного Поділля, зокрема їх інформацію про флору, наявну геральдику й іконографію, досліджено картографічний літопис Лаврських печер, історію м. Батурина – гетьманської столиці, проблеми історії формування території козацької держави тощо (Історико-географічні дослідження, 1992).

Вперше в українській картографії було розроблено серію карт, що відбивають основні зміни у політико-адміністративному устрої України впродовж XX ст. Карти цього випуску наочно показують залежність змін територіального поділу українських земель від політичної ситуації, що склалася у період радянської адміністративно-командної системи, яка проводила перерозподіл території без наукових обґрунтувань і врахування історичного досвіду минулих століть, зокрема національно-територіальних традицій та економічних зв'язків (Бачинська, 2011).

У сучасних енциклопедіях вже з'являються визначення поняття історичної географії, її завдань тощо. Домінуючі у сучасній науці визначення мети і завдань історичної географії як науки базуються на таких підвалинах: а) конкретизації в просторових координатах уявлення про історичні процеси на конкретних територіях; б) вивчення взаємозв'язків та взаємодії природних і соціально-економічних явищ; в) осмислення проблем, які існують на перехресті історії і географії (Щодра, 2013, с. 292).

Вже наприкінці ХХ ст., коли історична географія України починає викладатися у Вищих навчальних закладах як спеціальна історична дисципліна, з'являються і навчальні посібники. Досить ґрунтовними є навчально-методичні посібники з історичної географії П. Овдієнка, Г. Стефанюка, С. Трубчанінова, О. Щодри, Ю. Котляра тощо.

У посібнику П. Овдієнка розкриваються географічні фактори історичного процесу: природно-кліматичні умови формування людської цивілізації, територіальні структури розселення людей, формування територіальних держав, створення європейської і світової системи торгово-економічних зв'язків, географія колонізації, тобто надано більш загальні аспекти, на відміну від посібника Г. Стефанюка. Автор посібника прописує загальні аспекти історичної географії, але акцентує на зв'язок саме з українськими територіями і впливом географічного середовища на історичний процес саме тут (Стефанюк, 2012).

Навчальний посібник львівської дослідниці О. Щодри «Історична географія України від найдавніших часів до кінця ХVIII століття» став однією із перших спроб систематичного та узагальненого розгляду історичної географії України та взаємодії географічного середовища і суспільства від стародавніх часів до кінця ХVIII ст. О. Щодра характеризувала різні напрямки історичної географії з точки зору теоретично-методологічних засад (Щодра, 2016).

Досить ґрунтовним є довідник «Спеціальні історичні дисципліни» (Заболотна, 2009, с. 767). Переважна більшість уміщених у збірнику статей, відзначається значною інформативністю, зокрема щодо виникнення і становлення тієї чи іншої дисципліни, історіографії її дослідження, в якій простежується історичне прагнення до традиції національної джерелознавчої думки та враховуються тенденції розвитку зарубіжної історичної науки.

Сучасний етап дослідження історичної географії представлений широким колом *робіт істориків щодо вивчення окремих українських територій, товариств та особистостей*. Але всі дослідники у своїх працях

лише побіжно торкаються проблеми становлення історичної географії як самостійної науки. Вітчизняні вчені присвятили достатньо уваги саме окремим представникам історико-географічного напрямку, діячам, які сприяли зародженню та становленню історичної географії.

Особливо ґрунтовно дослідженням історичної географії України займається С. Трубчанінов – історик, краєзнавець, викладає курс історичної географії в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Науковець у 2005 р. видав курс лекцій з історичної географії України (Трубчанінов, 2005). У 2014 р. вийшла друком його стаття «Історична географія в університетах Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.)» (Трубчанінов, 2014а). У ній автор повідомляє про історико-географічні дослідження та викладання історичної географії в університетах Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст., зокрема мова йде про університети в Києві, Харкові та Одесі. Також, С. Трубчаннов у своїх дослідження звертався і до наукової складової в наукових центрах Наддніпрянської України. Використавши достатній ґрунтовний архівний матеріал, але все ж таки деякі аспекти залишились не розкритими.

Г. Вербиленко – одна із небагатьох дослідниць, яка вивчає історичну географію, але проблематика її досліджень переважно торкається того періоду, коли М. Грушевський був при ВУАН, тобто з 1924 р. Г. Вербиленко чітко визначає предмет історичної географії, її об'єкт, структуру, а також торкається теми саме становлення історичної географії на ранніх її етапах. Також дослідниця говорить про те, що історична географія стала основою для формування історичної регіоналістики (Вербиленко, 2015).

До того ж Г. Вербиленко та інші дослідники вказують, що розвиток історико-географічних досліджень у Києві розпочався з переїздом М. Грушевського, тобто з 1924 р. Проте ми у своїх дослідженнях вказуємо на те, що становлення та розвиток історико-географічних у Києві розпочався раніше. Зокрема, водночас комплексне дослідження і видання описів Чернігівського намісництва у другій половині XIX ст. започаткував

О. Лазаревський, який першим порушив питання методики їх підготовки та атрибуції. До того ж він розглядав топонімію краю, історико-географічні розвідки.

Л. Цюцюра досліджувала діяльність С. Рудницького, але в напрямку картографування. Дослідниця зазначала, що С. Рудницький належить до когорти українських вчених, котрі науково обґрунтували можливість утворення української держави з географічного погляду, визначивши межі етнічної території нашого народу. Свої дослідження ці визначні географи підтверджували наочно, укладаючи етнічні карти. І у одній зі своїх статей «Карта України С. Рудницького видання 1918 р. (німецькомовний варіант): передумови створення та особливості змісту» (Цюцюра, 2010) авторка характеризує карту 1918 р. та вказує, що на карті можна побачити як державні межі, так і етнічні межі українського народу. Також у статті надані фрагменти цієї карти.

Сьогодні актуальними є питання пошуку та історико-географічного обґрунтування різних концепцій щодо формування політичних альянсів різних держав. Зокрема О. Ковалевська, зазначивши, що «винайдення нового формату співробітництва між європейськими державами певного регіону не може відбуватися без освоєння досвіду попередників», звернулась у дослідженні до нереалізованої ідеї-концепції «Балто-Чорноморського союзу» у працях С. Рудницького та пропонувала вже сучасні перспективи щодо такого союзу (Ковалевська, 2018).

Подібної проблематики торкнувся й історик В. Полторак у контексті розгляду взаємовідносин України і Польщі. Історик висвітлив український погляд на Міжмор'я, зазначивши стратегії Середньовіччя та Раннього Нового часу щодо його концепції (Poltorak, 2018).

Проблеми топоніміки південноукраїнських міст, історії їх виникнення та заселення у своїх напрацюваннях обґрунтовував історик О. Середа. Так, історик долучився до написання колективної монографії «Нариси з історії освоєння Південної України XV-XVIII ст.», де висвітлив історію населеного

пункту Овідіополь – «Аджидере – Овідіополь: економічний фактор заснування і розвитку населеного пункту». Опираючись на ґрунтовну документальну та картографічну джерельну базу, історик хронологічно описав історію заснування і розвитку міста і пояснив безперервність у вживанні назви населеного пункту як Аджидере (Середа, 2020). У своїх дослідженнях він не оминув і питання вивчення змін адміністративно-територіального поділу на прикладі Північно-західного Причорномор'я (Середа, 2009). А у монографії «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.» О. Середа висвітлив уявлення про османсько-українські взаємини початку XVIII ст., заселення і міграційні процеси в Буго-Дністровському межиріччі та адміністративно-територіальні утворення Очаківської землі (Середа, 2015). Також історик звертався і до вивчення історії Ханської України – «Ханська Україна – Муката Томбасар (края на XVII – XVIII век)» (2016), «Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.)» (2014) тощо.

Не залишилась поза увагою науковців і вивчення наукових, серійних періодичних видань. Найбільш детально висвітлено роль «Літературно-наукового вісника» у розвитку процесу національного відродження в дослідженнях А. Животко (Животко, 1999). Автор ґрунтовно досліджує розвиток «ЛНВ» від його заснування і зазначає, що на його сторінках була представлена і тематика історико-географічного напрямку.

Вже згодом Б. Ясинський підготував покажчик змісту 1-109 томів Літературно-наукового вісника. Це видання охоплює зміст журналу за весь період його існування. Укладач серйозно підійшов до роботи, виділивши окремо покажчик змісту і покажчик предметних рубрик. Проте, вказавши тематичні рубрики з етнографії, археології, народознавства, історії України, Б. Ясинський не виділяв окремо рубрику історичної географії чи навіть просто географії (Ясинський, 2000).

Майхер В. звернув увагу на бібліографію Записок НТШ (1892-2000). За типовою схемою дослідник виділив тематичні розділи і узагальнив всі наявні

публікації на сторінках видання. Автор виділив все, що вміщено на сторінках «Записок НТШ», 1-240 том, включно з найдрібнішими повідомленнями, оголошеннями і рекламою, які розміщені на обкладинках видання. Бібліографія присвячена 130-літньому ювілею існування збірки (Майхер, 2003).

Грунтовним вивченням різних аспектів виникнення та розвитку часопису «Киевская старина» займалася М. Палієнко. Дослідниця у 1994 р. захистила кандидатську дисертацію «Журнал «Киевская старина» в науковому та громадському житті України (кінець XIX – початок XX ст.)», а в 2006 р. вийшла друком однойменна монографія. М. Палієнко і надалі продовжила досліджувати цей напрямок. У 2006 р. дослідниця підготувала окремо систематичний і хронологічний покажчики змісту журналу. У предметно-тематичному покажчику М. Палієнко виділила в окрему групу дослідження з історичної географії, де назвала близько 50 статей (Палієнко, 2006).

На сучасному етапі історіографічних досліджень продовжується вивчення окремих аспектів діяльності наукових товариств загалом та персоналій зокрема. Так, свідченням цього є монографії та дисертаційні дослідження: Одеське товариство історії і старожитностей (Хмарський, 2002), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (Петрук, 2002; Чорна, 2005), А. Скальковський (Новікова, 2012), О. Маркевич (Синявська, 2003), С. Рудницький (Ковалевська, 2018).

Історик О. Музичко у своєму дослідженні розглядав процес інституціоналізації історичних досліджень Південної України. На основі аналізу джерельної бази науковець виділяв різні наукові напрямки досліджень південноукраїнських істориків та визначив наукові й освітні іституції, які об'єднували ці дослідження. О. Музичко висвітлив основні напрямки розвитку історичної науки, освіти, комунікації між істориками на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. (Музичко, 2019).

Л. Новікова у монографії «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної

самобутності» розкрила особливості інтелектуальної та регіональної історії України XIX ст. Роль А. Скальковського у дослідженні та інтерпретації історії Півдня України розглядається за допомогою виділення в його працях трьох головних концепцій: регіоноцентричної, провінційної та постдержавної. висвітлила основні напрямки діяльності історика, зокрема охарактеризувала його роботи з історико-географічного напрямку. Л. Новікова вказувала на його дослідження краєзнавчого характеру, переважно щодо заселеності краю тощо (Новікова, 2012).

Зарубіжна історіографія. Історична географія як наука досить активно вивчалась і зарубіжними дослідниками ще з початку XX ст. – російськими, польськими, італійськими, британськими та американськими науковцями. Загалом зарубіжну історіографію можна розглянути в двох напрямках – дискусії щодо змісту історичної географії та вивчення конкретних територій.

Велике значення для *дискусії щодо змісту історичної географії* Центрально-Східної Європи загалом мають дослідження польських вчених: Болеслава Ольшевича (1893–1972), Кароля Бучека (1902–1983), Станіслава Александровича, Ядвіги Бзінковської та ін. Видано численні каталоги з докладними описами картографічних творів, що містяться в польських бібліотеках, архівах і музеях, а також зібрань польських карт і атласів поза межами держави тощо. С. Арнольд звертався до теоретико-методологічного обґрунтування основ предмета історичної географії, зокрема, що має вивчати реконструкцію природних, культурних і політичних ландшафтів (Зашкільняк, ред., 2015). На сьогодні польські дослідники також активно займаються вивченням академічної складової у Львівському університеті – К. Герасим'юк (Harasimiuk, 2012). Або ж досліджують картографічні матеріали – В. Павлак, що пов'язано зі знищенням після Другої світової війни значного масиву джерел (Pawlak, 2004).

Італійські науковці також не оминули у своїх дослідженнях теоретико-методологічні основи історичної географії, зокрема Г. Ферро. Науковець аналізував і традицію вивчення науки італійськими дослідниками та

наголошував, що основна увага у них зосереджувалась на тенденціях класичної античної географії. Історична географія у них виступала певною альтернативою фізичної географії і досліджувала географічні умови минулого, але все ж таки акцент робився на історичну географію населення (Ферро, 1976).

Російськими дослідниками також проявлявся інтерес до вивчення історичної географії ще з початку XX ст. і переважно в контексті загальноімперських питань. Серед істориків, що займались розробкою термінологічного та методологічного апарату історичної географії можна виділити М. Любавського, В. Татищева, М. Барсова. М. Любавський підготував роботу «Историческая география России в связи с историей русской колонизации» (1907). Дослідження було основою його лекційного курсу «Історична географія Росії», який він викладав у Московському університеті (Любавський, 2000).

Вивчення теоретичних аспектів російськими істориками продовжились і в подальшому. Так, у 80-х роках XX ст. активно проводились різні конференції щодо обговорення теоретичних аспектів історичної географії. Одна з таких «Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции» (Москва, 1981). Важливо, що представниками на ній були спеціалісти з різних наук, об'єднаних вивченням однієї спільної проблеми «суспільство–природа». Були порушені важливі проблеми теоретичного і методологічного характеру, що стосувалися подальшого розвитку історичної географії як дисципліни (Гудима, 2002, с. 225).

Дискусія щодо визначення змісту продовжується і до сьогодні. Так, у 2019 р. співробітник відділу картографії та історичного туризму Інституту історії Жешувського університету Ф. Фалушак опублікував роботу з основ історичної географії та картографії. У вступі автор пояснював, що робота є оглядом концепцій і методів, які використовуються в географії та історії на основі прикладів з південно-східної Польщі. Історичну географію він визначав не як допоміжну науку, а, слідом за авторами журналу *Studia Geohistorica*, як

«дослідницьку парадигму, що відповідає «поверненню в космос» у сучасних соціальних і гуманітарних науках» (Faluszcza, 2019, с. 7). У іншій своїй роботі «Картографія Галичини протягом 1772-1914 рр.». історик на основі наявного картографічного матеріалу висвітлив теоретичне питання входження Галичини у склад Австро-Угорщини (Faluszcza, 2011).

Дослідженням історичної географії конкретних територій займалися американські дослідники. Звичайно, що науковці звертали увагу і на теоретико-методологічні засади щодо розмежування історичної географії й історії географії, проте це не було їх першочерговим завданням. Крім того, більшість із них не опиралися на попередні дослідження, а ставали новаторами. До таких слід віднести Ральфа Брауна та його роботу «Історична географія Сполучених Штатів» (1948), яка стала прикладом дослідження історико-географічних змін держави. Більше того, історик підтримував регіональний напрям дослідження щодо вивчення географії минулого, який існував серед американських науковців у 30-х роках (Brown, 1948).

Вже сучасна дослідниця, історик та культуролог Ларрі Вульф також у своїх дослідженнях торкалась історичної політичної географії та картографії. Основною її роботою у цьому напрямку є «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва». У дослідженні четвертий розділ висвітлював картографічний та історико-географічний аспекти. Л. Вульф достатньо детально охарактеризувала розвиток картографії в Європі, крім того порівнювала деякі моменти зі станом картографії у Російській імперії. Необхідність якісних карт дослідниця пояснювала в першочерговій забезпеченості ними військових. Крім того, вона зазначала, що у зв'язку з постійною зміною політичних кордонів країн у XVIII ст., картографи змушені були постійно переробляти карти, тим самим географія ставали невід'ємною частиною будь-яких досліджень тогочасної міжнародної політики (Вульф, 2009, с. 219).

Англійська історична географія на початку XX ст. розвивалась в тенденції з іншими суміжними дисциплінами, тому представлена роботами

перважно топографів, мандрівників, урядових чиновників. Значні зміни у предметі та характері досліджень відбулись вже наприкінці ХХ ст. Так, значний внесок зробив британський історик Норман Девіс, який є автором праць з історії Польщі, Європи та Британських островів. У праці «Острови. Історія» (англ. «The Isles. A History») розвінчує міф про «британську національність», позитивно оцінює можливість здобуття незалежності Шотландією та Уельсом (Devies, 1999).

Інша ж його робота «Європа: історія» – майже конспективний курс європейської історії та містить дослідження історико-географічного аспекту, зокрема і щодо історичної географії населення, де показано формування слов'янських народів. Крім того, історик унаочнив своє дослідження картографічним матеріалом – 29 карт, що відбивають різні хронологічні періоди. Н. Девіс також у роботі неодноразово називав і Україну загалом та українців як окремий народ. Так, описуючи Велику Європейську рівнину, як головну географічну особливість Європи, історик зазначав і географічні особливості України з приміткою, «На схід від Вісли прип'ятські болота ділять рівнину на два природні шляхи: північний, який пролягає берегами балтійських озер, і південний, що правив на битий шлях у степ і зі степу (Девіс, 2001, с. 70).

Польська та австрійська історіографія вивчала історичну географію окремих регіонів, включаючи й українські території з огляду на вивчення історії Австро-Угорської імперії. Так, у трьох томах А. Вандрушки та П. Урбанитча висвітлена історія Габсбурської монархії з 1848 по 1918 рр. Окрім загального викладу історичних фактів, науковці додали до роботи картографічний матеріал, до якого входили й українські землі (Wandruszka, 1980).

Отже, науковцями постійно приділялась увага аналізу різних аспектів історико-географічних досліджень. Дискусії щодо змісту історичної географії впливали на вивчення історико-географічних робіт. Цінними є напрацювання зарубіжних істориків, особливо щодо методології дослідження.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база дослідження представлена широким колом наукових матеріалів, тому їх систематизація є невідомою складовою при її аналізі. Особливість класифікації наявних джерел обумовлена специфікою проблематики дослідження. Для комплексного вивчення регіональної специфіки становлення та розвитку історичної географії України були опрацьовані архівні та опубліковані джерела, які можна поділити за типологічно-видовою класифікацією: 1) наукові роботи дослідників; 2) офіційні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні відомості; 5) картографічний матеріал.

Перша і найважливіша група джерел представлена безпосередньо роботами науковців, дослідників історичної географії. Це основна та найбільша група джерел, яку можна поділити на підгрупи: монографії, статті в періодичній пресі, лекції науковців.

До першої підгрупи відносимо монографічні роботи істориків, що висвітлювали історичну географію в цілому або ж містили певні її аспекти. Загалом, в контексті регіональної специфіки такі дослідження наявні в кожному регіоні. Так, робота львівського історика С. Рудницького «Нинішня географія» (1905) містила термінологічні та теоретичні засади історичної географії. Зокрема історик звертався до місця історичної географії у системі наук, тим самим відносячи її до антропогеографії. Він підкреслював тісний зв'язок як історії з географією, так і навпаки (Рудницький, 1905).

Роботи вже одеського історика Ф. Бруна «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 г.)» у двох томах свідчила про розвиток практичних історико-географічних досліджень. Так, у збірці історик висвітлив різні напрямки історичної географії – історичну політичну географію на прикладі адміністративно-територіальних змін острова Хортиці, походження назв географічних та адміністративних об'єктів Добруджі та Керчі; історичну географію населення

на прикладі заселеності краю різними народностями в різні часові проміжки тощо (Брун, 1880).

Про розвиток історико-топорафічних досліджень як нового напрямку історичної політичної географії свідчить робота Д. Яворницького «Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк». У дослідженні історик на основі ґрунтовної різноматичної джерельної бази та особистому огляді цих земель, дав детальний опис козацьких територій, вказавши на труднощі її визначення. Крім того, охарактеризував географічні об'єкти та їх місцевість (Эварницкий, 1890).

Другу підгрупу складають статті науковців вміщені в періодичних, серійних виданнях. Це специфічна група джерел, оскільки характеризується комплексним та систематичним компонентом. У періодичних виданнях представлено широке коло проблем та інформації – від поточної до публікації наукових розвідок. Наукова періодика також характеризується й оперативністю подання інформації, оскільки існувала певна періодичність видань (щомісячно, декілька разів на місяць, поквартально). Тим самим невеликі наукові статті публікувались частіше, ніж це займала робота над монографією.

Також можна зазначити, що кожен регіональний центр мав друкований орган, який презентував наукові розробки, у тому числі і з історичної географії. Характерно, що ці періодичні видання були переважно друкованими органами певних наукових товариств або ж наукових установ. Загалом, до таких видань слід віднести «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вісник», «Записки ОТІС», «Киевская старина», «Епархиальные ведомости» тощо. У більшості випадків із зазначеного переліку видань, схожа структура. Наприклад, «Записки» містили офіційну та неофіційну частини. Для нашого дослідження важлива друга частина, адже саме вона репрезентувала наукові розвідки. Так, наприклад, багатопрофільний історичний журнал «Киевская старина» часто містив на своїх сторінках історико-географічну тематику різних напрямків. На сторінках журналу за 1886 р. була розгорнута дискусія

між істориками П. Бурачковим та П. Голубовським щодо методології та специфіки історико-географічних досліджень на прикладі статті «Заметок по исторической географии южнорусских степей». Ця наукова дискусія значно підвищувала інтерес до історико-географічних досліджень (Бурачков, 1886; Голубовський, 1886).

Зовсім іншу за змістом специфіку являли «Епархиальные ведомости». «Херсонские Епархиальные ведомости» – офіційне видання Херсонської православної єпархії. Видавалися вони двічі на місяць впродовж 1860–1918 рр. в Одесі. До речі, саме «Херсонские Епархиальные ведомости» та «Ярославские епархиальные ведомости» (започатковані 16 квітня 1860 року) були першими виданнями, які започаткували традицію офіційних друкованих органів місцевих єпархій у Російській імперії. Ініціатором такого роду видання був архієпископ Херсонський та Таврійський Інокентій (Борисов) (Піскова, 2005).

«Херсонские Епархиальные ведомости» містили достатню кількість матеріалів та розвідок з історії та географії Новоросійського краю. Більшість цих досліджень присвячені саме місцевій історії, тобто краєзнавчого характеру. Особливо багато таких розвідок припадало на перші три роки з початку виходу журналу, потім на деякий час прослідковується зменшення активності вивчення зазначеної тематики і ця активність повертається тільки з 1875 р. Постійними авторами статей були не лише релігійні особи прот. С. Серафимов, прот. Лебединцев, свящ. Никифоров, а й історики та краєзнавці В. Григорович, М. Мурзакевич та ін.

Наступна підгрупа представлена лекційними матеріалами науковців – викладачів університетів. Оскільки в нашій роботі розглядається і становлення історичної географії як академічної дисципліни, аналіз лекційних матеріалів значно розширює необхідні відомості. Викладання історичної географії в Київському та Харківському університетах вже стали предметом наукових досліджень, зокрема історика С. Трубочанінова. Історик у своїх статтях використав архівний матеріал Центрального державного історичного архіву

України в м. Київ, зокрема щодо започаткування викладання географії в Київському університеті, конспекти лекцій В. Антоновича тощо. Тому основна увага нашого дослідження була зосереджена на Новоросійському університеті в Одесі. Лекційні матеріали викладачів зберігаються в іменних фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО). Для роботи були залучені матеріали особистих фондів викладачів Новоросійського університету Ф. Бруна (Ф.160), О. Маркевича (Ф. 150), О. Коцюбинського (Ф. 158). Вони містять окрім офіційних документів, конспекти лекцій академічних курсів, що ними викладались. У фонді О. Коцюбинського зберігається лекція В. Григоровича за 1866-1867 н.р. «Обозрение Славянских стран и наречий».

В одному із конспектів лекцій історика О. Маркевича чітко названо історичну географію як окрему науку, надано термінологічний апарат та історіографію попередніх досліджень від античності до сучасності науковця. Історичну географію О. Маркевич ставив поряд з іншими історичними науками, зокрема етнологією, картографією, археологією, ономастикою тощо (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.76. Арк. 47).

Друга група джерел дослідження представлена офіційними документами. До цієї групи відносяться офіційні матеріали наукових, освітніх установ та суспільно-політичних організацій. Зокрема мова йде про розклади занять, освітні програми, програми політичних партій тощо. Так, освітні документи та матеріали надають додаткові відомості щодо становлення історичної географії України як академічної дисципліни. При опрацюванні документів, що зберігаються у ДАОО у фонді «Новоросійський університет» (Ф.45), було використано справу «Правила составления обзрений распределения лекций и практических занятий» (Спр. 2568), де міститься розклад занять для студентів історико-філологічного факультету. Зберігаються також такі розклади за різні роки. Тим самим цей матеріал дає можливість визначити і кількість лекційних годин і періодичність викладання, і власне викладача та назву дисципліни тощо.

Використання у роботі програм політичних партій необхідно для висвітлення питання про вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух. Зокрема мова йде про документи перших західноукраїнських партій – Русько-української радикальної партії (РУРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української національно-демократичної партії (УНДП). Ці документи містили географічне окреслення кордонів майбутньої української держави та відповідне обґрунтування цього. Також, для порівняння використовується програмний документ першої політичної партії Наддніпрянської України – брошура «Самостійна Україна» М. Міхновського. Для більш повного розкриття питання залучаються й ідейні документи – роботи «Україна irredenta» Ю. Бачинського та «Поза межами можливого» І. Франка, що містять відображення історико-географічної складової. Тісні зв'язки науковців демонстрували взаємовплив наукових ідей на суспільно-політичні процеси. І. Франко будучи активним діячем НТШ тісно співпрацював з М. Грушевським та іншими істориками його школи.

Третя група представлена наративними джерелами, зокрема листуванням. Очевидно, що на момент написання листів не планувалось, що вони будуть доступні до загального користування, оскільки це приватне листування. Листи фактично виступали як форма стосунків між людьми та були поширені вже з глибокої давнини. Проте саме листування дає можливість для істориків відобразити взаємозв'язки між різними людьми, а іноді містять цінну інформацію, яка на момент написання вважалась не для загалу. У нашому дослідженні окремої уваги заслуговує справа «Листи М. Грушевського», що міститься в іменному фонді О. Маркевича (Ф. 150). Це листування між істориками О. Маркевичем та М. Грушевським, яке з часом було опубліковано. Листування стосувалось переважно особистих питань та організаційних моментів щодо публікації рецензій та статей О. Маркевича у різних виданнях, зокрема ЛНВ або Записках НТШ. Вказане листування підкреслюють дружні стосунки науковців, крім того з різних регіонів.

В XIX – на початку XX ст. досить часто матеріали з історичної географії України виносили в розділ «Статистика» (або статистичні описи), через що в тексті дисертації це дозволило використовувати для порівняльної характеристики. Особливо воно стосувалося питання історичної географії населення, де надавались відомості щодо змін чисельності або етнічного складу протягом певного проміжку часу. Такі матеріали містились зазвичай у серійних виданнях як «Материалы для географии и статистики России», «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для военной географии и статистики России».

Специфічною групою джерел виступає остання група. Картографічні матеріали представлені одним із різновидів зображувальних джерел – історичні та географічні карти, картографічні схеми тощо. Картографія в контексті нашого дослідження дуже тісно пов'язана з історико-географічними дослідженнями, оскільки науковці унаочнювали свої погляди, ідеї та напрацювання. В роботі проаналізовано значний картографічний матеріал. Особлива увага зверталась на наочне відображення українського простору. Це було характерно для західноукраїнських дослідників – М. Грушевського, С. Рудницького, М. Кордуби. Проте на той час не можна говорити про відсутність картографічного матеріалу при інших регіональних дослідженнях, але основна їх увага була зосереджена на картографії або топографії окремих регіонів, локальних територій тощо. Наприклад, харківський історик Д. Багалій часто доповнював свої роботи картографічним матеріалом, одна із яких – «Слобідська Україна XVIII ст.», де позначено адміністративні кордони та географічні об'єкти тощо (Багалій, 1918).

Цінним є використання у роботі карт, що зберігаються у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві (Польща). Використані карти в першу чергу стали відображенням західноукраїнських регіональних досліджень. Одна із карт «Давні польські землі» історика-географа, викладача Львівського університету Е. Ромера містила відомості і про українські землі, зокрема про Запорожжя та Дике поле (АГАД, 1909. Ф. 402, №43-21).

Таким чином, наше дослідження забезпечене достатнім колом джерел для комплексного висвітлення регіональної специфіки історичної географії України.

1.3. Дослідницька методологія та термінологія

Методологія досліджень в історичній географії показана широким колом методів історичного пізнання. До загальних методів належать логічні методи пізнання, зокрема аналітичний і синтетичний, дедуктивний та індуктивний. Варто відмітити, що на різних етапах дослідження та залежно від поставлених завдань використовуються дедуктивний та індуктивний підходи. У нашому дослідженні використовувався індуктивний метод, оскільки на основі регіональних досліджень надається загальна характеристика розвитку історичної географії в цілому.

Не менш важливим у дослідженні історико-географічного напрямку є метод синтезу та аналізу, що також відбивається у нашому дослідженні. За допомогою цих методів аналізуються становлення та розвиток історичної географії у кожному регіоні, а метод синтезу допомагає виділити головні фактори, що сприяли його розвитку.

Методологія історичної географії репрезентована і спеціально-історичними методами наукового пізнання. Наше дослідження побудоване на історико-порівняльному методі, оскільки саме за допомогою цього методу визначається регіональна специфіка історико-географічних досліджень, визначається спільне та відмінне кожного регіону. Також у роботі використано порівняння регіональних досліджень у контексті основних напрямків історичної географії XIX ст. – історичної політичної географії та історичної географії населення. Історична політична географія показана дослідженням змін адміністративних, територіальних кордонів, походженням назв географічних об'єктів тощо. Історична географія населення відображала дослідження з історії заселення регіонів, міграційні процеси, етнічний склад.

Метод періодизації полягає у виділенні часових етапів у розвитку історичних об'єктів, які характеризуються зміною або стабільністю в певний період на території України. Застосування методу періодизації є необхідним також у аналізі історіографії.

Важливого значення набуває хронологічний метод, оскільки протягом XIX – початок XX ст. послідовно досліджується процес становлення та розвитку історичної географії України. Визначити особливості та закономірності розвитку окремих географічних об'єктів дає змогу метод діахронічного аналізу, який полягає у детальному відстеженні впродовж усього історичного часу, певного географічного об'єкта чи компонента, наприклад у нашому дослідженні – державних кордонів майбутньої української держави.

Особливого значення набуває картографічний метод як основний метод історико-географічних досліджень. Карти відіграють важливу роль у науковому та практичному відображенні результатів дослідження науковців. Дослідження картографічного матеріалу слугувало й елементом відображення становлення іншої спеціальної історичної дисципліни – картографії.

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних і природничих науках. Вона нерозривно у своєму розвитку пов'язана з розвитком історії як науки. Тому XIX ст. характеризується становленням та розвитком спеціальних галузей історичної науки, у тому числі історичної географії. Історична географія України, в нашому розумінні, показує зміни в історичному процесі на території України, як і чому історично складалась політична, економічна, соціальна географія певної території. Вона дає конкретну просторову локалізацію історичного процесу, конкретизує і поглиблює уявлення про різні його сторони, пояснює й обґрунтовує низку його особливостей.

Історична географія включає в себе декілька напрямків дослідження – історична політична географія, історична географія населення та історична фізична географія. Історична політична географія відображає складання

кордонів української держави, зміни адміністративно-територіального устрою, локалізацію конкретних населених пунктів, що пов'язані з історичними подіями. Також в історичну політичну географію включено новий напрямок – історична топографія міст, що представляє просторову локалізацію населених пунктів.

Історична географія населення представлена дослідженнями щодо міграційних процесів населення, кількісний та етнічний його склад, розміщення народів на конкретних територіях.

Історична фізична географія характеризується змінами ландшафту загалом або його окремих складових, зокрема річок, озер.

В нашій роботі ми зосереджуємо свою увагу на історичній політичній географії України та історичній географії населення України. Це пов'язано з тим, що в досліджуваний період саме ці напрямки домінували в історико-географічних дослідженнях. До історичної політичної географії ми включаємо історичну топографію міст, топоніміку, картографію. При характеристиці робіт окремих авторів та тематики періодичних видань в окремих випадках у роботі буде розглянуто й роботи з історичної фізичної географії.

Отже, для визначення регіональної специфіки історико-географічних досліджень була використана низка загальнонаукових і спеціально історичних методів дослідження.

Історіографію дослідження поділено за хронологічно-тематичним принципом. Хронологічно виділено імперську історіографію XIX – початку XX ст., радянський та сучасний період досліджень. Кожен етап історіографічних досліджень характеризувався з точки зору трьох напрямків – а) характеристику дискусії щодо змісту історичної географії; б) аналіз загальних робіт з історичної географії України; в) роботи істориків щодо вивчення окремих українських територій, товариств та особистостей.

Особливістю імперської історіографії XIX – початку XX ст. була наявність лише досліджень науковців щодо вивчення конкретних товариств або їх представників. В цих біографічних роботах ми досліджували висвітлення історико-географічної складової. Проте ці напрацювання торкалися переважно ювілейних дат і надавали лише загальні біографічні дані. Інші два напрямки у нашому дослідженні розглядалися як джерельна база.

В радянський період досліджень історичної науки особливого значення набуває інтерес до історико-географічних обґрунтувань, що призводить до виокремлення історичної географії як окремої спеціальної історичної дисципліни при Академії Наук УРСР. Тому основний акцент у наукових дослідженнях переважно проводився у двох напрямках – дискусія щодо змісту історичної географії та підготовка загальних робіт, зокрема енциклопедій, довідників, що презентували теоретичні аспекти історичної географії України. Меншою мірою представлені дослідження щодо окремих територій, товариств і постатей. Зокрема можна виділити дослідження В. Сарбея, С. Борового та П. Чухрія.

Сучасний стан вивчення історичної географії України розпочався з проголошенням незалежності України. В цей період активізуються дослідження з усіх трьох зазначених напрямків, що пояснюється залученням до наукового обігу широкого кола історичних джерел, доступ до архівних матеріалів. На сьогодні на науковому рівні продовжується дискусія щодо визначення нових напрямків та методів історико-географічних досліджень. Представлене широке коло досліджень щодо вивчення окремих територій, діяльності наукових товариств та внеску окремих діячів у розвиток історичної географії.

Зарубіжна історіографія торкалась тенденції розвитку історико-географічних досліджень Центрально-Східної Європи та Америки. Вона представлена роботами істориків – М. Любавського, Г. Ферро, Л. Вульф, Н. Девіса, Ф. Фалушака та ін.

Джерельна база дослідження поділена за типологічно-видовою класифікацією: 1) наукові роботи дослідників; 2) офіційні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні відомості; 5) картографічний матеріал. Інформаційний потенціал наявної джерельної бази надав можливість комплексно дослідити регіональну специфіку історичної географії України XIX – початку XX ст.

Комплексне залучення вищезазначених методологічних принципів, загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дозволило об'єктивно та всебічно дослідити проблематику становлення та розвитку історичної географії у кожному регіоні. Також пояснено вживання основних термінів – історична географія, історична географія населення, історична політична географія, історична топографія міст.

Розділ 2

РОЛЬ НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ І СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИКО- ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ

2.1. Становлення історичної географії України в університетах Києва та Харкова в першій половині XIX ст.

Перші університети на території Наддніпрянщини та Слобідської України виникли на початку XIX ст. у Харкові (1804) та Києві (1834). Як і в інших університетах Російської імперії, створених за німецьким зразком, викладання історичної географії часто перепліталось у контексті викладання історії та географії і до того ж, у більшості випадків, одними й тими ж викладачами. Академічні курси переважно були авторськими і ставали відображенням проведених наукових досліджень.

Викладання історичної географії у Харківському університеті починається власне із заснування закладу. Відповідно до Університетського статуту 1804 р. передбачалася приналежність професорів всесвітньої історії, статистики і географії до відділення словесних наук. Так, на відділенні словесних наук було шість кафедр з шістьома викладачами і на двох кафедрах викладалося географія. Одна кафедра всесвітньої історії, географії, статистики передбачала викладання загальних курсів, інша – історії, статистики і географії Російської держави, що стосувалась лише вивчення загальноімерських аспектів. Кожен викладач зобов'язувався обрати собі в посібник авторський матеріал для викладання лекцій. В цей період на кафедрі всесвітньої історії географії та статистики спочатку викладали лектори Рейниш (археологія, всесвітня історія, географія) та Рейт (географія, статистика). Згодом викладати статистику став професор Дегуров. Також на цій кафедрі викладали Адамович (стародавня історія та географія), Філомафітський (всесвітня історія, географія) та Гонорський (всесвітня історія, географія, статистика) (Багалій, 1906, с. 54-55; 60-61).

Якщо ж за Статутом 1804 р. не спостерігалась певна градація серед академічних дисциплін, то вже новий Університетський статут 1835 р. виключив географію з числа дисциплін, які викладались на історичних кафедрах. Історичній географії, хронології, геогіалогії відводилося місце допоміжних дисциплін у системі історичних наук.

У 1850-х роках постало питання про спеціалізацію історико-філологічної освіти, до якого Харківський університет поставився досить серйозно: був розроблений навчальний план історичного відділення, виходячи з того, що на думку ректора Харківського університету О. П. Рославського-Петровського «...спеціалізація повинна не перевантажувати студента, а надавати йому більше часу для самостійних занять...». Основу відділення складали «історична пропедевтика» і «допоміжні науки загальної історії» (по 2 години на тиждень), стародавня, середня і нова історія, російська історія, історія мистецтв, церковна історія. Можемо припустити, що історична географія входила до групи допоміжних наук (Трубчанінов, 2014с, с. 79-80).

На базі історико-філологічного відділення філософського факультету Харківського університету мали місце наукові експедиції, що в першу чергу пов'язані з недостатніми матеріалами словянських діалектів. Тому акцент у цих експедиціях ставився на дослідження регіональної специфіки побуту, говірок, етнологічних та географічних особливостей. В подальшому ці дослідження ставали предметом спеціальних академічних курсів. Ґрунтовною в цьому напрямку виявилася спеціальна наукова експедиція проф. Шидловського, Борисяка, Чорної та Черняєва для вивчення Харківської та сусідніх губерній в географічному і загально-історичному відношенні. Вона тривала протягом трьох років – 1847-1849 рр., її результати були надані на розгляд відповідних спеціалістів-академіків, які схвалили якісний науковий матеріал (Багалій, 1906, с. 151-152).

У 1858 р. на засіданні ради історико-філологічного факультету в Харкові було прийнято постанову з проханням щодо організації на факультеті кафедри географії. Це прохання мотивувалося особливою необхідністю цього

предмета, який набув особливого наукового значення завдяки працям вже відомого на той час німецького ученого-географа Карла Ріттера і його послідовників. Професор географії Берлінського університету К. Ріттер відводив географії окреме місце у системі академічних дисциплін та вважав її експериментальною наукою, яка постійно потребувала проведення різних наукових експедицій. Крім того, науковець пропонував географічне пояснення історії і наголошував на зв'язку історії та географії в наукових дослідженнях. Підтвердженням цього стала його багатотомна робота (19 томів) – *Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen*» (Географія у відносинах до природи та історії людства), яка була написана з перервами з 1816 по 1859 роки. У роботі К. Ріттер не тільки пояснив вплив фізичного середовища на діяльність людини, але й визнав географію належною наукою (Карл Ріттер ..., 2022).

Саме ці загальноєвропейські тенденції вплинули на розвиток історико-географічних дисциплін в університетах Російської імперії, зокрема й України. На раді Харківського університету постало питання щодо належності географії до історичних дисциплін. Члени ради дійшли висновків, що треба віднести географію до історико-філологічного факультету і включити її до переліку предметів, які входять до складу історичного розряду та, що географія повинна викладатися на окремій кафедрі, до якої приєднується й етнографія. До того ж треба розуміти під географією не зібрання фактів, які охоплюють тільки окремі описи, а науку в розумінні порівняльної географії, як розумів її К. Ріттер. Проте незважаючи на це рішення, порівняльна географія була уведена до обов'язкових предметів лише у 1871 р. (Трубчанінов, 2014с, с. 88-89).

Особливу роль у історії становлення та розвитку історичної географії в Харківському університеті відіграв історик Дмитро Багалій. У 1887 р., після захисту докторської дисертації він був обраний екстраординарним, в 1889 р. – ординарним професором університету. Крім загального курсу російської історії, він читав низку спецкурсів: історіографію, історію Південної Русі,

історичну географію та інші. З жовтня 1906 по листопад 1911 р. Д. Багалій був ректором Харківського університету.

Інтерес до історико-географічних досліджень історик проявляв ще під час навчання у Київському університеті Св. Володимира, де його науковим керівником був В. Антонович. В університеті Д. Багалій вивчав історію Чернігово-Сіверської землі, Лівобережну, Слобідську, Південну Україну. Саме під впливом ідей та методологічних принципів свого наукового керівника він підготував докторську дисертацію зі Слобідської України. Проте тему дослідження довелося завуалювати в «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», що пов'язано було із суспільно-політичними утисками науковців та звинуваченням в українофільстві.

Докторська дисертація було новаторською, оскільки давала відомості не лише про історію колонізації Слобідської України, а й про фізико-географічні особливості місцевості, склад населення, зміни політико-адміністративного поділу тощо. Тим самим, поставивши перед собою завдання простежити процес колонізації краю, дослідник увійшов у сферу історичної географії. Очевидним залишається і той факт, що зазначену тематику історик репрезентував і під час викладання авторських курсів в університеті (Голубко, 2006, с. 78-79).

Д. Багалій і в подальшому продовжив активно займався історико-географічними дослідженнями. Він особливу увагу звертав на географічний фактор та його вплив на розселення різних народів, зокрема українців. У своїй праці «Історія Слобідської України» історик чітко визначив роль географічного фактора для населення, що проживало на території Слобожанщини. Він писав: «Який же вплив річки мали на заселення краю? Вони були звичайними шляхами для розселення людності. Дніпровські вітки – Псьол, Сула, Ворскла, – зв'язували Слобідську Україну з Лівобережною – Полтавщиною ... Маленькі річки мали теж вплив на заселення і розселення перших поселенців країни. Як колись давні руські слов'яни селилися понад

річками, так саме і слобожани перш усього починали селитися там, де було більше води. Ось через що західна частина краю заселена густіше й раніше» (Багалій, 1918а, с. 9). Д. Багалій визначив і вплив степу та лісу як географічного фактора на утворення різних населених пунктів. На думку історика, степ, представляючи рівнинну місцевість, не захищав слобожан від нападів кочовиків, тому поставала необхідність у будівництві додаткових захисних споруд, наприклад, ровів, огорож тощо. Іншим фактором виступав ліс, який навпаки уповільнював просування чужинців. Тим самим, Д. Багалій звертав увагу на історико-географічні закономірності щодо виникнення мережі різних населених пунктів. Варто зазначити, що в даній роботі історик використав картографічний матеріал, зокрема надав дві карти – «Слобідської України XVIII ст.» (див. додаток А. 3) та «Мапу Слобідських полків – Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського і Острогожського 1764 р.» (див. додаток А. 4), що значно унаочнювали його дослідження.

У 1830-1840-х рр. на базі Харківського університету сформувався гурток молодих професорів і студентів історико-філологічного факультету – «Харківська школа романтиків». Більшість представників цього гуртка були або викладачами університету (І. Срезневський, А. Метлинський) або навчалися в ньому (О. Корсун, І. Розковшенко, О. Шпигоцький, О. Євецький, Ф. Євецький, М. Костомаров, М. Петренко та ін.). Одним із активних членів гуртка був Ізмаїл Срезневський. Головним предметом його зацікавлень була статистика та політична економія, тому що він викладав цей курс в університеті, але у вільний час присвячував свої дослідження місцевій етнографії. Дослідження фольклору спонукало його до вивчення історії Малоросії загалом та історії Слобідської України зокрема. І саме зазначена тематика стала предметом його подальших досліджень та репрезентації їх на сторінках періодичних видань (Сумцов, 1914, с. 73).

І. Срезневський був редактором друкованого органу «Запорожская старина», що виходив протягом 1833-1838 рр. В цих виданнях основна увага зосереджена на відомостях про козаків та козацьке життя у формі фольклору –

пісень, дум, балад. Викликає інтерес надрукована у щотижневій газеті «Харківські губернські відомості» за 1839 р. стаття І. Срезневського «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины», де автор репрезентував історію Слобідської України з часів її виникнення, на думку автора, в 1640 р. до перетворення її в губернію в 1765 р. У семи номерах газети (з № 31 по № 37) дослідник визначав формування, заселення та зміну кордонів Слобідської України, висвітлював історичну трансформацію регіону. Так, І. Срезневський визначив, що «землі Слобідської України, які займають зараз Харківську губернію та частково сусідні повіти губернії: Курської та Воронежської, на початку XVII ст. вкриті непрохідними лісами чи болотами, а десь іноді непрохідною степовою травою ... землі були пустинні та дикі...». Автор вказував на поступову заселеність краю та входження до земель Великої Русі в другій половині XVII ст. Це він пояснював тим, що з усіх сторін землі Слобідської України були оточені Малою Руссю і Великою. У розумінні історика Мала Русь представлена територіями на захід від Слобожанщини та які були у володінні поляків, а Велика – це Царство Московське. Також І. Срезневський називав різні причини та періоди заселення краю козаками. Тобто дослідник звертався до історичної географії населення (Срезневський, 1839, с. 1-2).

Освітньою установою Наддніпрянської України був заснований у 1834 р. Київський університет Св. Володимира. Вже у перший навчальний рік у закладі діяв лише один факультет – філософський з двома відділеннями: історико-філологічним та фізико-математичним. Згодом було додано юридичний та медичний факультети. Першим ректором університету був учений-енциклопедист Михайло Максимович. Завдячуючи йому у 1835 р. було створено Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей Києва при Київському учбовому окрузі, засновано музей старожитностей. 1843 р. створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернаторові.

М. Максимович також вважається ініціатором заснування Історичного товариства Нестора-Літописця у 1872 р.

М. Максимович досліджував історію Києва та його округи, історико-географічні регіони України, зокрема Переяславщину та Волинь. Серед праць М. Максимовича історико-географічного спрямування особливо слід виділити «Огляд старого Києва» (1840) та «Топографічні замітки Киянина» (1841), які були вперше опубліковані у заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнював історію його виникнення перших міських поселень, окреслював історико-географічні особливості розташування міста, характеризував культові споруди та інші історико-культурні пам'ятки (Трубчанінов, 2014с, с. 82-83). Зокрема, М. Максимович вказував: «В ті часи Київ складав чи не четверту частину сучасного Старого міста, оскільки займав тільки північно-західну частину Старокиївської гори, яка складала так звану Андріївську її частину. Навкруги міста, особливо зі східної сторони, простягався великий ліс. Під Києвом зі сторони Дніпра був перевіз ... З південно-західної сторони спочатку Київ був віддлений обривом чи ровом, через який був прокладений міст та за яким простягалось до Лебеді підгірне поле» (Максимович, 2004, с. 62-63).

У березні 1849 р. від генерал-губернатора учбового округу надішов лист до ради Київського університету св. Володимира щодо незадовільного рівня географічних знань викладачів гімназій. У зв'язку цим, вже наступного навчального року рішенням ради університету було запроваджено обов'язковий 2-річний курс географії для студентів історико-філологічного факультету. Викладання географії покладалось на професора кафедри політичної економії та статистики. В рішенні ради зазначалося, що географія буде вважатися одним із головних предметів (Трубчанінов, 2014с, с. 79-80).

Київський університет вже з перших років свого існування став центром історичного і топографічного дослідження українських земель. Певною мірою під впливом діяльності Російського географічного товариства, помічник

попечителя Київського навчального округу М. Юзефович у 1850 р. порушив питання про створення «Комісії для опису губерній Київського учбового округу», до складу якого на тоді входили п'ять губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська. Цей задум знайшов підтримку на урядовому рівні, й у 1851 р. на базі Київського університету св. Володимира було створено першу наукову інституцію, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону України. Її співробітники фактично започаткували регіональні статистико-географічні та краєзнавчі дослідження, виробили критерії їх програмного забезпечення, згуртували серйозні наукові сили та зацікавили дослідженням минувшини широкі кола аматорів (Тоцька, 2013, с. 92).

Програма діяльності Комісії для опису губерній Київського учбового округу передбачала вивчення пам'яток архітектури, живопису, обрядів, народних звичаїв, історичного життя міст з урахуванням майнового і соціального стану населення, його занять, історії колонізації тощо. Вона проводила наукові експедиції для збору етнографічних, статистичних, економічних, природничих матеріалів. Так, у 1852 р. етнографічне обстеження берегів р. Дністер здійснив О. Афанасьєв-Чужбинський. 1853 р. А. Метлинський очолив експедиції в Чернігівську і Полтавську губернії, М. Маркевич збирав історичні і народознавчі матеріали на Київщині та Поділлі. У 1857 р. В. Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали різних повітів Правобережної України. Результатом наукової діяльності Комісії стало видання 4-х томів її «Трудов», проте значний доробок у галузі історії, етнографії, статистики, окремих регіонів і населених пунктів так і не був опублікований.

У березні 1864 р. за поданням міністра народної освіти царським указом Комісія для опису губерній Київського учбового округу була ліквідована, а її кошти передані Комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі (Трубочанінов, 2014а, с. 54).

Продовжив традиції історико-географічних досліджень у Київському університеті В. Антонович. Починаючи з 1878 р. почав викладацьку діяльність в університеті на посаді професора. У своїх лекційних курсах В. Антонович в повною мірою розкривав своє розуміння ролі географічного фактора в історичному процесі. На його думку, не було сумнівів у тому, що зовнішні чинники природи мають більший вплив на людину та долю цілої країни. Цю тезу Антонович розвиває у вступному історико-географічному огляді до історії Галицької Русі, де підкреслював, що «географічне положення Галиччини мало значний вплив на долю народу. Обмежена з трьох сторін, у вигляді довгого півострова іноплемянним елементом, Галицька Русь, не дивлячись на всі зусилля, зовсім не втратила своєї національної самобутності. Ця стійкість народних початків у Галицькій Русі базувалась значною мірою на географічних особливостях місцевості. Всюди етнографічні особливості найбільше зберігалися у гористій місцевості, де жителі майже не підлягали іноземному впливу» (Кіян, 2012, с. 211).

У 1880-х рр. В. Антонович розробив лекційний курс з історичної географії України під загальною назвою «Історико-топографічний нарис Південної Русі». Назва курсу обіймала власне лише другу його частину, оскільки перша була присвячена характеристиці природних властивостей краю і його населенню. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах, від Закарпаття і Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя та Кубані. В тексті курсу багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, що досить незвично для академічного стилю наукових праць В. Антоновича. Зміст досить простий і зручний для запам'ятовування. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В. Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України. За свідченням його студента А. Синявського, вперше курс було прочитано у 1883 р. студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс Антонович читав у невеликому гуртку, переважно

зі студентів університету в 1886 р., а також у 1888 р. (Трубчанінов, 2014 с, с. 86-87).

Вказуючи на вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, В. Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. Він навіть виказував гіпотетичне припущення: «якщо б допустити повне зникнення сучасного південноруського народу і колонізації зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних і кліматичних умов через кілька століть осілі на півдні великороси утворили б відмінну від залишених на півночі родичів етнографічну особу, подібно тому, як у X-XII століттях переселені на північ південнороси виділились в тип сучасного великоруса». Віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, В. Антонович ніколи не впадав в крайнощі і майже не торкався позицій географічного детермінізму. Саме тому він критикував історико-географічний вступ до «Історії Росії» С. Соловйова, в якому говорилося про визначальний вплив природного фактора на політичну долю східнослов'янських племен.

Зважене ставлення В. Антоновича до ролі географічного фактора в історичному процесі досить помітне і в дослідженнях представників Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а по окремих, визначених природними місцевостями, властивостях та відмінностях у житті населення краю. Усі вони також у наукових дослідженнях відштовхувалися від тези Антоновича, що Східно-Європейська площа, не маючи гостро визначених (крім показаних обрисами басейнів місцевих річок та їхніх водорозділів) природних розмежувань території, може досліджуватися тільки в історико-обласному аспекті (Кіян, 2012, с. 212).

Дійсно, В. Антоновичу вдалося підготувати плеяду висококваліфікованих істориків та зорієнтувати їх наукові дослідження у галузі історичної регіоналістики. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, що в

школі Антоновича історія виросла з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту. Дослідники київської школи чітко визначали історико-топографічні межі районів та земель, звертаючи увагу на особливості їх розвитку.

В. Антонович уважно та вимогливо ставився до академічних наукових робіт своїх учнів. Більше того, для багатьох учнів, запропонована спеціалізація назавжди визначала їх фаховий вибір. Так, А. Синявський після захисту дипломної роботи «Древлянская земля. Историко-географический очерк», продовжив і надалі спеціалізуватися в галузі історичної географії та етнокультурних досліджень.

Із наукової школи В. Антоновича вийшов і М. Грушевський, який ще на третьому курсі університету за порадою наукового керівника почав займатись темою «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века». Ця праця здобула золоту медаль, що давала можливість в подальшому залишитись на кафедрі російської історії професорським стипендіатом (Голубко, 2006, с. 75-77).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В. Антоновича приват-доцент Київського університету В. Данилевич. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії». В. Данилевич детально охарактеризувавши джерела історичної географії Східної Європи, зокрема, дані археології, антропології, лінгвістики та етнографії, вчений всебічно і повно змалював широку панораму історичної географії Південної, Північно-Західної і Північно-Східної Русі, продемонстрував історико-географічну номенклатуру згаданих регіонів у їх порівняльному аналізі (Гомоляко, 2011, с. 253).

Значний внесок у становлення картознавства та історичної географії України зробив історик Веніамін Кордт – директор бібліотеки Київського університету, пізніше – завідувач відділом Всенародної бібліотеки України. Йому належить чотири випуски факсимільних видань середньовічних карт

України та Росії (1899, 1906, 1910, 1931). У цих працях поряд з репродукціями карт подаються коментарі упорядника. Значним дослідженням історика стало видання протягом 1899–1910 рр. трьох випусків «Материалов по истории русской картографии...», які включали карти переважно Південної Росії, тобто території сучасної України кінця XIV – першої половини XVII ст. й супроводжувались розвідками-вступами та історичними коментарями. Вони стали першими оглядами розвитку в Росії та за кордоном картографічних уявлень про нашу країну, а В. Кордт взагалі вважається «піонером» у галузі укладання друком картографічних каталогів із зображенням карт. Навіть М.Грушевський неодноразово звертав увагу, що саме ці карти можуть стати основою для історико-географічного атласу (Трубчанінов, 2013b. С.7).

Тимофій Флоринський з 1882 р. почав працювати доцентом кафедри слов'янської філології історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Згодом став деканом цього факультету. А вже з 1890-х рр. активно виступав у публіцистиці зі слов'янської проблематики. Але науковець займався і розробкою картографічного матеріалу, зокрема відображення розселення різних етносів на території Російської імперії. В одній зі своїх робіт «Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства» (1907 р.) охарактеризував території слов'ян загалом. У дослідженні помістив окрім загального нариса про слов'ян, розділи про окремі народи, зокрема, «руських», болгар, сербо-хорватів, словенців та чехів. Проте дослідник відносив українців до «руських» і представляв у дослідженні як один народ, хоча зазначаючи, що до складу входять великороси, малороси та білороси. Кожну групу він характеризував за конкретними пунктами: ареал проживання, сусіди та їх кордони, підтипи народу, чисельність, етнографічні особливості та походження. Відповідно до наукової праці Т. Флоринський розробив карту проживання слов'янського народу, що унаочнювала його дослідження (Флоринський, 1907).

Отже, історична географія як академічна дисципліна формувалась у Харківському університеті та Київському університеті Св. Володимира вже з

моменту їх заснування. Період її становлення відбувався в контексті освітньої програми та все ж наприкінці XIX ст. відбулась кристалізація історичної географії як спеціальної історичної дисципліни.

2.2. Наукові осередки Києва у формуванні історико-географічного напрямку досліджень другої половини XIX – початку XX ст.

Київський науковий центр історико-географічних досліджень представлений Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, Українським науковим товариством та Товариством Нестора Літописця.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства був заснований у Києві у 1873 р. як філія Імператорського географічного товариства Російської імперії, що займався вивченням південно-західних українських територій.

Передумовами виникнення Відділу слугували декілька причин, зокрема одна із них – діяльність Київської громади у 60-70-х рр. XIX ст. В цей період на території Наддніпрянської України активно розвивався громадівський рух, а його члени згодом стануть активними діячами Відділу. Валуєвський циркуляр 1863 р. унеможлилював діяльність громадівців до відкритої культурно-громадської та наукової діяльності. Це змушувало вчених до пошуку легальних органів та інституцій, щоб дозволили їм продовжувати свою діяльність (Петрук, 2002).

Іншою передумовою виникнення Відділу слугували краєзнавчі дослідження, зокрема «Комісії для опису губерній Київського учбового округу 1851-1861 роках» та етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край у 1869-1870 рр. Основним завданням роботи Комісії було дослідження природних багатств та можливостей сільськогосподарського та промислового розвитку Лівобережжя і Правобережжя. Оцінюючи роботу Комісії у 1853 р., керівництво Російського географічного відділу порушило питання про утворення на українських землях окремої філії, яка б входила до

їх складу. Проте ця пропозиція була відхилена. Згодом, вирішальну роль у відкритті Південно-Західного відділу Російського географічного товариства відіграв П. Чубинський, який очолив етнографічно-статистичну експедицію за дорученням Російського Географічного товариства (Чорна, 2005, с. 11).

Офіційно постає як наукова установа Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у лютому 1873 р. Відділ засновувався на зразок вже існуючих у Російській імперії таких філій Кавказького, Сибірського, Оренбурзького. Відділ діяв на території п'яти губерній – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини.

З 1873 р. до початку 1875 р. президія Відділу мала такий склад: Г. Галаган (голова) і його заступник В. Борисов, керуючий справами П. Чубинський, О. Русов й О. Антипович. А з початку 1875 р. і до закриття (липень 1876 р.) – В. Антоновича (голова), П. Чубинський, О. Антипович (Петрук, 2002).

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства став осередком історико-географічних досліджень, що об'єднав у своїх колах істориків, географів, краєзнавців, етнографів. Історик О. Грушевський так визначив завдання Відділу «об'єднання в єдиний живий організм, єдине етнографічне ціле ... України, Гетьманщини, Слобожанщини, Галіції, Буковини, Угорщини». Історик зосередив увагу на прагненні членів Відділу з часом перетворити осередок у самостійне «Українське Наукове Товариство», хоча таким планам так і не судилося реалізуватися (Демуз, 2013, с. 213).

Як і для більшості наукових товариств було характерним заснування друкованих органів для репрезентації своїх досліджень, Південно-Західний відділ не став виключенням. Друкованим органом Відділу були «Записки Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», яких вийшло два томи, за 1873 та 1874 рр. За типовою структурою до подібного типу видань, «Записки» ділились на дві частини – офіційну (журнал засідань) та неофіційну або наукову, яка представлена науковими розвідками членів Відділу. Історико-географічного напрямку дослідження були надруковані у

двох томах, але деякі з досліджень мали і додаткову тематику – історичної географії населення, історичної географії економічної тощо. У тому першому опубліковане дослідження Н. Яснопольського «Изменения направления хлебной торговли с проведением железных путей». Виходячи саме з географічного фактора у розвитку торгівлі, науковець не міг не оминати питання історико-географічних особливостей, які впливали на торгівлю. Для прикладу, у роботі вказувалось на необхідність прокладення шляху із Бердичева до Брест-Литовська. В той самий час, наголошувалось на інших губерніях імперії, які не потребували цих сполучень, у зв'язку з повним забезпеченням себе, як від території на схід від Харківської губернії, які крім того вже мали необхідне сполучення зі столицею і були досить віддалені від південних територій. А північні території Чернігівської, Київської та Волинської губерній у зв'язку з географічними та кліматичними особливостями такого постачання потребували (Яснопольський, 1874, с. 197-198)

Розвідок, що стосувалися історико-географічної складової у другому томі було декілька – П. Чубинського «Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.», у якій історик надав детальний аналіз статистичних даних щодо чисельності населення в місті за різними показниками, зокрема поділу за статтю, релігією, статусом, освітою тощо. П. Чубинський крім того порівнював і чисельність населення Києва і у порівнянні з іншими містами, зокрема Петербургом (Чубинський, 1875).

Іншою цікавою за змістом та саме історико-географічною роботою можна назвати розвідку дослідника Буковини – Г. Купчанки «Некоторые историко-географические сведения о Буковине» (з картою). Надаючи детальний опис Буковині, дослідник вже в першому розділі вказує на походження назви, положення та кордони краю. Наприклад, автор вказує, що «Буковина» отримала свою назву від назви дерев – буків, які повсюди ростуть на всій місцевості. Розмежування з іншими державами та краями проходить переважно через річкові системи, наприклад, «з півночі від Галичини кордон

Буковини складає річка Дністер від села Бабин вниз по течії до села Онут, де починається кордон з Росією; на схід від Росії складають кордони протоки Онут, впадаючих в Дністер та Рокітне, впадаючих в річку Прут, де власне знаходиться потрібний кордон між Австрією (власне Буковина), Росією та Молдавією» (Купчанка, 1875, С. 289).

Члени Відділу також проводили не лише поодинокі дослідження, а й статистично-географічні або етнографічні експедиції і результати своїх напрацювань вчені представляли у відповідних друкованих виданнях. Так, історико-географічні дослідження зустрічаються ще під час етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського. Під час експедиції було зібрано ґрунтовний матеріал з народного життя українців другої половини ХІХ ст., що знайшло відображення в семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». Ця експедиція значно активізувала краєзнавчі дослідження. Вивчаючи певну територію не можна оминати проблем історичного чи географічного характеру. Наприклад, сьомий том другого випуску «Трудов» присвячений малоросам. У розділі увага зосереджується на характеристиці народності, деяких статистичних даних про них, їх побут, житло тощо, проте автор звертається і до територіальної приналежності населення краю. Зокрема, зазначено: «Топографічні умови та територія не могли не вплинути на місцеве малоросійське населення і не спричинити появу особливостей. Це населення може бути поділено на три типи: український, польський та подільсько-галицький. Поліщуки займають Полісся Київської та Волинської губернії – країну лісів та боліт – та Підлясся, тобто, частина Седлецької та Гродненської губерній. До Подільсько-Галицького типу слід віднести жителів західної Волині та Галичини, це піднесена, гірша смуга, вони населяють повіти: Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, частини: Старокостянтинівського, Кременецького, Дубенського та Володимир-Волинського повітів та Холмську Русь. Потім мешканці решти, більшої частини Київської, середньої частини Волинської,

південно-східної Подільської губернії належать до Українського типу» (Чубинський, 1877, с. 357-358).

Члени Товариства займалися і розробкою картографічного матеріалу, переважно з відображенням або ареалу проживання українського народу, або ж поширення української мови. Так, у 1871 р. П. Чубинський спільно з мовознавцем К. Михальчуком на основі етнографічних та мовознавчих досліджень розробили «Карту южно-русских наречий и говоров». Це стало помітним явищем у розвитку як мовознавства, картографії, так й історичної географії. Оскільки окрім відображення лінгвістичної карти українських земель, дослідники позначили у тому числі і межі поширення українців (Чубинський, Михальчук, 1871).

Ідею залучення до національного руху найширших кіл молоді та безпосереднього звернення до насущних потреб українського народу науковці Відділу реалізували у серпні 1874 – липні 1875 рр. шляхом видання часопису «Киевский телеграф». З цього часу «Киевский телеграф» набув прогресивного спрямування та наповнився численними матеріалами з етнографії, історії та мови українського народу.

Історичне товариство імені Нестора-Літописця виникло у 1872 р. в Києві і тільки через рік офіційно розпочало свою роботу. Товариство названо в честь ченця Києво-Печерського монастиря Нестора, ймовірного автора «Повісті временних літ». Основною метою було сприяти розвитку загальної, політичної, церковної історії, історії права, археології, нумізматики тощо. В 1874–1917 рр. діяло при Університеті св. Володимира. Від 1876 р. праці члени Товариства публікували на сторінках «Университетских известий». Крім того, було опубліковано шість книг «Читань в Історичному товаристві Нестора Літописця». Одним із таких розвідок, що були вміщені в книзі був «Історический очерк Батурина» О. Лазаревського. Вже на початку роботи історик вдається до історико-географічного опису Чернігівської губернії загалом і до появи та заселеності міст зокрема. Так вказано, що «південне узбережжя Сейму в межах теперішньої Чернігівської губернії до XVII ст.

представляло собою повну пустелю, розділяючи тоді російські та польські володіння... та ніяких поселень до XVII ст. тут не було і не могло бути, що пов'язано з повною беззахисністю цієї місцевості» (Лазаревський, 1892, с. 105)

На засіданнях Товариства неодноразово виступав перший український історик картографії Василь Ляскоронський (1856–1928). Вступив у 1878 р. на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Після завершення навчання в університеті отримав у 1882 р. диплом зі ступенем кандидата й упродовж двох років перебував при університеті як професорський стипендіат. Із 1884 р. працює викладачем історії та географії. Першим науковим дослідженням В. Ляскоронського була студентська робота «Етнографія за Адамом Бременським», написана в 1881 р. Джерелознавча робота присвячена детальному аналізу змісту джерела і В. Ляскоронський проводив її за єдиною схемою: місце проживання тієї чи іншої народності, побут, відносини із сусідами, релігія та традиції, мораль (Орищенко, 2018, с. 51).

Він майже 30 років досліджував історичну картографію та географію України, опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, Кенігсберга, Парижа, з науковою метою побував у Нідерландах та Великій Британії (Трубчанінов, 2013 б, с. 7).

У 1897 р. В. Ляскоронський опублікував ґрунтовну дослідницьку роботу «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.». Перший та другий розділи торкалися питань історичної політичної географії, зокрема питання географічної характеристики Переяславської землі, її кордонів, опису території в найдавніший період її існування. В той час як вже третій розділ висвітлював історичну географію населення – період розселення слов'ян в басейні середнього Дніпра, міграційні процеси тощо (Ляскоронський, 1903).

На початку XX ст. утворюється ще один науковий осередок історико-географічних досліджень, перший на території Російської імперії осередок української науки – Українське наукове товариство в Києві (УНТК). Після

скасування «Временными правилами о печати» заборон щодо розвитку української науки і періодичних видань, групою українських учених був розроблений план щодо відкриття саме наукового товариства – УНТК, яке ставило б собі за мету розвиток та популяризацію українською мовою різних галузей науки. Так, 1906 р. статут Товариства, підписаний професорами В. Антоновичем, І. Лучицьким, П. Житецьким і В. Науменком, був затверджений київською адміністрацією.

21 квітня 1907 р. відбулося перше загальне засідання Товариства, на якому головою було обрано М. Грушевського, в тимчасове бюро увійшли О. Левицький, В. Науменко (заступники голови), В. Щербина (скарбник), І. Стешенко (секретар), М. Біляшевський (бібліотекар), Я. Шульгін (заступник секретаря). Дещо пізніше до бюро додатково був введений О. Грушевський. Всього до першого складу Товариства було обрано 21 науковець. Для ведення діловодства, видання праць і звітів УНТК була обрана українська мова (Онопрієнко, 2008, с. 23-24).

14 вересня 1907 р. загальні збори УНТК ухвалили рішення про формування трьох наукових секцій: історичної – для історії з допоміжними дисциплінами, археології, етнографії, історії науки, економіки – взагалі і особливо для історії України; філологічної; природничої. Крім того, науковці, що працювали в таких сферах знання, які різними сторонами заходять в ту чи іншу групу наук, пожуть долучатись до тієї секції, до якої відчували спорідненість за характером своїх занять. Так, географ чи антрополог може пристати чи до природничої, чи то до історичної секції, – вказував М. Грушевський в історичній замітці про Товариство. Тобто історик підкреслював спорідненість історії та географії у наукових дослідженнях (Грушевський, 1908, с. 9).

Українське наукове товариство в Києві з самого початку діяльності надавало великого значення публікації своїх праць, тобто популяризації науки в загальні маси. Основними друкованими органами УНТК стали «Записки», часопис «Україна», наукові збірники секцій.

«Записки УНТК» – неперіодичне видання Українського наукового товариства в Києві. Видавалося впродовж 1908–1918 рр. за редакцією М. Грушевського. Загалом вийшло 18 книг. Починаючи з 3-ї книги – друкований орган історичної та філологічної секцій Товариства. Інші ж секції випускали власні видання.

На сторінках «Записок УНТК» надруковано дослідження історико-географічного напрямку, що могли поєднуватися з іншими галузями історичної науки. В рамках історичної секції в незначному обсязі розроблялася археологічна тематика. Л. Добровольський був ініціатором проведення низки експедицій, здійснених протягом 1907-1908 рр. для історико-топографічного обстеження околиць Києва на правобережжі Дніпра. Результатом експедицій стала стаття Л. Добровольського «Забуті межі давньої Київщини» (1908), в якій описані залишки фортифікаційних укріплень, а також визначений їхній приблизний вік. Цю ж доповідь він читав на засіданні історичної секції УНТК. Л. Добровольський давав на початку опис території, визначаючи роль географічного фактора у формуванні державності: «Територія, що ми оглядаємо представляє собою трикутний простір біля Києва, праворуч Дніпра, утворений бігом головної ріки і двох її віток – Стугни і Ірпіня... В середині зазначеного простору містить частина придніпрянського нагір'я, що сливе скрізь оточена природними границями... Природа місцевого рельєфу, поруз з іншими фізичними умовами, відбилась на відносинах між сусідніми частинами і споконвіку повинна була зазначити як шляхи зносин водою і суходолом, так, разом з тим, і препони їм, що були неминучі і поруч колишньої небезпеки тубільців від ворогів» (Добровольський, 1909, с. 3).

Також на сторінках видання можна зустріти і дослідження з історичної географії населення, зокрема прикладом цього є стаття О. Корольової «Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 р.». В роботі авторка надала характеристику вже раніше зібраним даним щодо населення. У статті відмічено, що окремо відомості щодо українців відсутні, так як подавались «малороссы» разом з Великорусами та Білорусами в одній групі

під заголовком «русские» (Корольова, 1910, с. 87). Також дослідниця вказувала на відсутність даних з азійської частини Росії, а саме в ці краї «котилась» велика хвиля переселенців, особливо з українських губерній тощо.

До історичної географії населення у своїх дослідженнях звертався і М. Грушевський. У статті «До історії Острининової еміграції» історик розглядав проблему української еміграції XVII ст. до пограничних московських укріплень. Московська адміністрація розсилала українців по різних містах тим самим створюючи різні так звані колонії (Грушевський, 1914а, с. 45).

Часопис «Україна» – щомісячний історико-етнографічний та літературно-публіцистичний часопис. У своєму розвитку пройшов декілька етапів, де спочатку видавався у Києві 1907 р. як продовження «Киевской старины». Редактором часопису був В. Науменко. Протягом першого року вийшли 4 томи (12 книжок). Однак після випуску двох перших книг журналу діяльність видавництва загальмувалась. Протягом 1907 р. тривала дискусія навколо можливості перетворення журналу на орган Українського наукового товариства, проте це рішення затягувалося, зокрема через позицію М. Грушевського, який вважав, що часопис не відповідає академічним канонам. Офіційно вже журнал став друкованим органом Товариства з 1914 р., коли його редактором став М. Грушевський. Журнал друкував матеріали з історії, археології, літератури, мовознавства, етнографії України.

Вже в першому томі, у різних частинах видання опубліковане дослідження історика Д. Дорошенка «Австрійська Україна в 1906 році» та «Україна в 1906 році». Дослідник зосередив увагу в публікації на суспільно-політичне становище України, вдаючись до історичного екскурсу. Д. Дорошенко у першій роботі дав характеристику українській території, що входила до складу Австро-Угорської імперії, зокрема мова йде про Галичину, Буковину та Угорську Русь. В історичній ретроспективі історик вдався до огляду етнічного складу населення Галичини. Тим самим, визнавав, що в Галичині проживають «дві однаково рівні по числу нації» – поляки і українці, проте лише остання позбавлена будь-яких суспільно-політичних прав на своє

визання. В Західній Галичині проживали поляки, а в східній – українці. І завдяки урядовим позиціям, з 1867 р. Галичина зробилась «польським П'ємонтом, зерном майбутнього польського королівства в традиційних межах од моря до моря» (Дорошенко, 1907а, с. 76). А суспільні обставини змушували українців вдаватись до еміграції, звільнявши простір або ж починати боротись за свої національні права. В іншій же роботі історик звертав увагу на життя українців у Наддніпрянській Україні, зокрема на ідею соборності українських земель та вказував, що «Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ, а всі інші могли бути тільки епізодами» (Дорошенко, 1907б, с. 28-29). Тим самим, Д. Дорошенко один із небагатьох істориків звертав увагу саме на болюче питання українського народу – відокремлення.

Вже з 1914 р., за редакцією М. Грушевського журнал дійсно став науковим часописом українства, де висвітлювались історико-географічні аспекти наукових досліджень. Одним із активних авторів журналу «Україна» був і сам М. Грушевський. Його статті на сторінках журналу мали різні тематичні напрямки, але в одному з номерів журналу за 1914 р. є досить ґрунтовна робота «Український рух на сіх: розселення за московською границею до 1648 р.». Вчений у статті називав зміни, які відбулися напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. та прослідковує, що український народ переселявся на схід, ближче до Московії напередодні цієї війни. У роботі вчений опирається на картографічний матеріал (Грушевський, 1914б).

Інша ж розвідка, вміщена в третій книзі за 1914 р., «До історії Задунайської Січі» В. Степового. В історичному нарисі автор вказував на особливості виникнення Задунайської Січі. Вже на початку роботи В. Степовий дав характеристику шляхам міграції та в подальшому заселення території «внизу до турецького кордону». Крім того, звернув увагу на адміністративні зміни, що відбулись в минулому на запорожській землі,

зокрема, її було поділено на дві губернії – Новоросійську (землі між Дністром і Бугом) та Азовську (Степовий, 1914, с.10).

Також В. Степовий надрукував в доповнення до роботи два документи, один із яких «Секретний рапорт капітана Дениса Тимковського та військового товариша Кирила Мошенського про подорож на Тилігул до був. Запорожців». Із назви вже стає зрозумілим, що документ саме історико-географічного аспекту, оскільки чітко характеризував маршрут подорожі тощо (Степовий, 1914, с. 17).

Отже, розвиток історико-географічних досліджень у Київському науковому центрі був представлений досить потужно. Історична географія починає формуватися в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства з другої половини XIX ст. та продовжує розвиватися на початку XX ст. в Українському науковому товаристві. Товариства відіграли вагомую роль у гуртуванні у своїх колах провідних дослідників, які презентували свої дослідження на сторінках друкованих органів товариств – «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Україна» та «Записки Українського наукового товариства».

2.3. Презентація історії українських регіонів у часописі «Киевская старина».

Українські науковці висвітлювали свої напрацювання на сторінках періодичних видань, одним із яких був історичний журнал «Киевская старина» – перший в Україні багатoproфільний журнал за редакцією Ф. Лебединцева. Журнал виник з ініціативи київської громади та видавався у Києві з 1882 р до 1906 р., загалом світ побачив 96 томів. Часопис згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції – В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький та ін.

Після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства колишні його члени продовжили свої дослідження та публікували

свої напрацювання на сторінках журналу «Киевская старина». Журналу на деякий час вдалося згрупувати довкола себе колишніх співробітників Відділу та багатьох інших відомих діячів української науки і культури. Загалом, у виданні «Киевской старины» брали участь понад 450 авторів та кореспондентів. На його сторінках висвітлювалась проблематика з історії, етнографії, права, релігії, географії, у тому числі й історичної географії тощо (Палієнко, 2005b, с. 96).

За час існування часопису, на його сторінках тематика опублікованих наукових досліджень залишалась, здебільшого, в рамках україноцентризму, зокрема звернення до минулого українського народу, його історії, культури тощо. Варто відмітити, що історико-географічна тематика також досить часто була репрезентована на сторінках видання. Проаналізовані дані журналу тематично можна розділити на два напрямки історико-географічних досліджень – історична політична географія України картографія та історична топографія міст в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України.

Перший напрямок досліджень дає відомості з історичної політичної географії України в цілому та окремих регіонів. Загалом, проблемне коло цієї групи репрезентує інформацію щодо визначення змін в адміністративно-територіальних, регіональних утвореннях (губерніях, областях). Значна кількість досліджень, що були опубліковані на сторінках журналу торкалися вивчення різних регіонів України – Наддніпрянщини, Слобідської України, південних степів, західноукраїнських земель.

Одним із таких досліджень слід виділити роботу історика О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» (1900). У трьотомній праці представлена Малоросія (Стародубський, Ніженський та Прилуцький полки) в період від її приєднання до Росії в 1654 до 1782 року. На сторінках «Киевской старины» у декількох випусках (71-76 томи) було надруковано розділ про Прилуцький полк. На початку роботи історик надавав історичний опис

місцевості полку, вказував на територію, яка йому належить, та про перші згадки і походження назви (Лазаревський, 1900).

Схожою в історико-географічних дослідженнях є його робота «Полтавщина в XVII в.» (1891), в якій на початку історик давав історико-географічне описання краю, короткі відомості про його територію: «міжріччя Орелі та Ворскли, поширюючись частина і на правий берег останньої, тобто займала нинішні повіти: полтавський, кобеляцький та частину константиградського. Орелью, притоком Дніпра, полк відділявся від диких степів, по яким вільно бродили тільки татари та запорожці» (Лазаревський, 1891, с. 358).

Звернувшись до історії вивчення Правобережної України історик О. Єфименко і у 1894 р. на сторінках журналу опублікувала своє дослідження «Очерки истории Правобережной Украины...». У ній авторка звернула увагу на опис та зміну кордонів українських земель в різні часи. Так, історик вказувала на те, що «Україна приєднувалась до іншого світу гарною гористою Південною Волинню та плоскою рівниною Київського Полісся, де на ряду з болотом та піском зустрічається справжня українська пшенична земля» (Єфименко, 1894, с. 389)

Варто звернути увагу на наукову дискусію в галузі історичної географії, що розгорнули дослідники П. Бурачков та П. Голубовський. Археолог та нумізмат П. Бурачков у своїх «Заметки по исторической географии южнорусских степей» (1886) висвітлював проблему місцезнаходження Олешків. Звертаючись до інших дослідників, таких як Барсов, Ф. Брун, М. Надеждін, автор критикував їх за недостовірні дані та не врахування певних особливостей при встановленні місцезнаходження Олешків. П. Бурачков вказував на те, що деякі географічні назви варто розглядати і з точки зору перейменувань різними народами: «при описі похода на половців за Дніпро через «протолчі» в 1103 р. згадується про Сутень: ідучи в полі 4 дня і прийдеши на Сутень» (Бурачков, 1886, с. 662). Не підлягало сумніву автора, що Сутень – це назва річки Молочної, яка у татар називалась «Суть-су», тобто «молочна».

Тому і літописці також могли робити помилки вказуючи у даному випадку на різні географічні назви. Автор аналізує походження назв та місцезнаходження й інших географічних об'єктів, таких як о. Березань, Очаків тощо. Крім того, П. Бурачков радив дослідникам перш ніж займатись встановленням місцезнаходження будь-яких географічних об'єктів звернути увагу спочатку на сучасне розташування їх та ознайомитися з картою і археологічними відомостями.

Вже наступним випуском журналу історик П. Голубовський своєю публікацією «По поводу заметок по исторической южнорусских степей» давав відповідь на публікацію П. Бураčkova. Більше того, П. Голубовський погоджувався з думкою П. Бураčkova щодо неправильності походження назви Очакова як Сари-Кермен, яка у татар називалась Херсон (Бурачков, 1886, с. 679). Та у відповідь звинувачує П. Бураčkova щодо недостовірності трактування розміщення половців: «як невідповідній природі місцевості, головні сили половців кочували на лівій, а не на правій стороні Дніпра. Це доведено і їх сутичками з татарами в Приазов'ї (Голубовський, 1886, с. 170). Така наукова дискусія, розгорнута на сторінках журналу «Киевская старина» значно підвищувала інтерес до історико-географічних досліджень.

На сторінках журналу «Киевская старина» широко представлена тематика козацтва. Аналізуючи публікації даної проблематики, слід зазначити, що дослідники звертали увагу на різні аспекти козацького життя: фольклор, побутове життя, соціально-економічний стан, бойові дії та звичайно не могли оминати і тематики історико-географічного напрямку. Наприклад, у випуску за 1882 р. вміщена стаття «Материалы для истории Запорожья», яка присвячена історії козацтва. Зокрема, є описи козацьких територій та конкретне визначення кордонів козацьких володінь: «Колишні запорожські землі охоплювали всю територію сучасних двох губерній Херсонської та Катеринославської та складали більше десяти мільйонів десятин землі. Запорізькі володіння формувались поступово та таки розмірів досягли протягом цілих століті ... В напрямку від Польщі їх володіння шли по межі

сучасних губерній: Київської, Подільської та Херсонської; в напрямку від Туреччини та татар точних меж не було, і як татари захоплювали запорізькі землі, так і запорожці проникали всередину їх земель та розташовували там свої паланки» (Материалы..., 1882, с. 323). Також стаття містить документи, листи, що також торкаються проблем розмежування та розподілу козацьких земель.

На сторінках журналу представлена інформація щодо картографії та історичної, соціальної топографії міст як нового напрямку історичної політичної географії і географії населення. Кожне місто як політичний, адміністративний, економічний, культурний центр навколишньої округи формується через розбудову цілісного масиву споруд, обмеженого конкретною територією. Отже, при локації міста на його подальший розвиток потужно впливають географічні умови, що для кожного міста є унікальними. І саме топографічні дослідження дають змогу визначити зазначені особливості. Здебільшого, топографічні огляди містили і картографічний матеріал. А у свою чергу соціальна топографія, тобто розселення окремих груп у місті, була характерною рисою при дослідженні середньовіччя.

На сторінках «Киевской старины» особливий інтерес становлять топографічні дослідження Запоріжжя Д. Яворницького. Так, в статтях «Топографический очерк Запорожья» (1884) та «Остров Хортица на реке Днепре» (1886) автор розкривав відомості про природу та її особливості і вплив на заселення цих територій, аналізував зміну історичних кордонів зазначених місцевостей (Яворницький, 1884; 1886).

Не меншого зацікавлення викликають топографічні та історичні описи різних населених пунктів, зокрема Києва, Кременчуга, Полтави, Переяслава, Печерська тощо.

М. Петров опублікував роботу «К истории топографии Печерска и Клова», у якій охарактеризував значення топографії та порівняв існуючих два рукописних креслення Печерська та його близьких місцевостей. Одне із них датувалося 1713-1715 рр., а друге 1719 р. Ці креслення місцевості давали

можливість порівняти та прослідкувати зміни, які стались за декілька років (Петров, 1896, с. 17).

Цикл наукових статей, присвячених топографії опублікував на сторінках журналу історик М. Андрієвський «Перепетовское поле «Разыскание в области летописной топографии, с приложением карты)» (1882). «Летописный Юрьев на Роси (Топографическое розыскание с приложением карты)» (1883) «Давыдова Боженка» (Из летописной топографии киевского Полесья)» (1885) (Палієнко, 2005b, с.11).

На сторінках журналу «Киевская старина» досить рідко, але все ж траплялись публікації картографічного матеріалу. Особливої уваги заслуговує «Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным». Вона являє собою опис атласу Малоросії з картами і планами міст, складений в 1778 р. за наказом малоросійського генерал-губернатора, графа П. Румянцева. Атлас містить 16 позицій, із яких 3 карти та 13 планів. Так, це Генеральна карта Київської губернії поділена на 10 полків, Карта Малоросії поділена на 15 полків та Генеральна карта Малоросійської губернії (Описание атласа ..., 1890, с. 131-132).

У 1883 р. у декількох випусках була опублікована робота історика Ф. Кондратовича «Задунайская Сечь» на основі місцевих спогадів та розповідей. Сама публікація не містить історико-географічні напрацювання, а карта запорозьких поселень за Дунаєм як додаток до публікації представлена розповідями козаків, унаочнює саме відомості про ці поселення, надаючи загальні уявлення. Лише на початку історик дав коротку історичну довідку про передумови формування зазначеної у назві Січі. Як відомо, після зруйнування Запорозької Січі, частина козаків склала основу чорноморського козацького війська, а інша, відносно менша, встигла піти вниз до Дніпру у межі турецької імперії й отримала дозвіл на проживання від турецького уряду, – зазначив автор. І саме ці землі стали відображенням на карті. Схематична карта містить назви населених пунктів, позначки річок та островів (Кондратович, 1883а, с. 66).

В останньому випуску опублікованого дослідження вміщено план «План Верхнього Дунавця» з позначкою конкретного розташування Січі, містить відомості не лише про місцезнаходження церкви, шинка на території, а й природні особливості місцевості, зокрема пустир, болота тощо. В легенді до карти є примітка «Між західним валом та пристанню берег Дунавця обривистий, близько 10 сажень вишні, потім від пристані, обрив продовжується до С.В., поступово зменшується і скоро переходить в спуск до плавні» (Кондратович, 1883b, с. 772).

Іноді на сторінках журналу могли друкуватись замітки і щодо відомостей картографічного характеру. Наприклад, у 1899 р. в одному з номерів журналу опублікована замітка про те, що місцева видавнича фірма в Чернівцях видала невелику розфарбовану та з «малоросійським текстом» карту Буковини. Ця карта передбачена для користування на уроках в середній школі. Крім того, така ж карта була ще й німецькою та молдавською мовами (Карта Буковины, 1899, с. 94). Або ж подібна замітка щодо карти Подільської єпархії опублікована в 1898 р. У замітці вказувалось на те, що на карті позначено всі поселення губернії з особливими позначками міст, містечок та сіл, що мають церкву. Карту склав учитель Каменецького духовного училища С. Біднаровський (Карта Подольской епархии, 1898, с. 17).

Другий напрямок репрезентує дослідження з історичної географії населення України, зокрема вивчення різних народностей, що проживали на українських територіях, міграційних та колонізаційних процесів тощо. До таких робіт можна віднести дослідження вищезгаданого історика П.Голубовського «Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк)» (1888), у якій автор звертав увагу не лише на взаємовідносини з сусідами, але й характеризував їх з точки зору історико-географічних досліджень. П. Голубовський вказував, що прабатьківщиною болгарського народу вважається місцевість при злитті річок Ками та Волги, а в V ст. вони проживали на березі Азовського моря та річок Кубань, Дон і Волга. В VII ст. після появи нового народу – хозар, прийшовши

з Азії, болгари змушені були мігрувати на захід. І вже згодом остаточно хозари осіли по берегах Волги, Дону, Каспійського та Азовського морів, тобто на місці болгар. Хоча історик вказує, що частина болгар все ж залишилась на цих територіях, але більшість переселились на Дунай (Голубовський, 1888, с. 27).

Питання проживання переяславських торків досліджував історик А. Стороженко у своїй однойменній статті. Посилаючись на роботу П. Голубовського «Печениги, торки и половцы до нашествия татар» (1884), автор вказував на приналежність печенігів, торків, половців, турків-сельжуків та турків-османів до однієї сім'ї – тюрків. Торки ж у літописах та інших джерелах згадувались і як узи (гузи) і проживали в X ст. по берегах Волги та Дону. А потім саме половці витіснили їх з цієї місцевості. Крім того, при визначенні ареалу проживання торків А. Стороженко на початку свого дослідження звертається до карти Переяславського повіту, до вивчення походження різних населених пунктів, тобто топонімії. Саме ці факти дають йому можливість встановити проживання торків поблизу річки Каратулька, оскільки ця назва має тюрське походження (Стороженко, 1899, с. 285).

Привертає увагу і замітка на сторінках журналу за 1886 р. «Два слова о циганах в пределах бывшей Гетьманщины», що називає факт проживання такого етносу на українських територіях, зокрема Гетьманщини (Два слова... 1886, с. 401-402).

Учень В. Антоновича, П. Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887-1893 роках на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» за 1891 р. історик оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань. Але окрім археографічної роботи, історик дав характеристику документам і власне конкретизував на територію, яка відводилась козакам для переселення після зруйнування Січі: «Кінбурська сторона землі, ... від Буга по морю до Дністра лінією, на карті позначеною, і до того ж додавався округ Єникольський с Таманом» (Іванов,

1891a, с. 134). А у попередньому випуску журналу історик опублікував дослідження про переселення заштатних церковників у Новоросію при Катерині II. (Иванов, 1891b.).

Достатньою мірою представлена і на сторінках журналу «Киевская старина» тематика колонізації більшості регіонів Наддніпрянщини, зокрема Лівобережної та Слобідської України, Новоросійського краю тощо. До таких робіт можна віднести дослідження В. Сторожева «К вопросу о южнорусской колонизации» (1890), М. Молчановського «Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации» (1896), Д. Багалія «Колонизация Новоросийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889), М. Петрова «К истории колонизации Слободской Украины» (1888) тощо (Палієнко, 2005b, с. 452).

Отже, наповнення журналу «Киевская старина» демонструє висвітлення окрім загальних тенденцій історичного розвитку українського народу, звернення до історико-географічних досліджень. Загалом проаналізовану тематику історичної географії на сторінках часопису можна поділити на два напрямки: історична політична географії України, картографія та історична топографія міст в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України. Перший напрямок репрезентував переважно вивчення регіональної історії, в той час як цілісна загальноукраїнська територія не представлена. Важливою у науковому аспекті була дискусія, розгорнута на сторінках журналу між науковцями П. Бурачковим та П. Голубовським щодо використання теоретичних методів при історико-географічних дослідженнях. Картографія та історична топографія міст торкалась локальної історії, зокрема вивченню розташування різних міст, встановлення топографічної карти їх місцевості тощо. Ця група досліджень унаочнювала головні тези науковців картографічним доповненням. Другий напрямок висвітлював напрацювання в галузі історичної географії населення України, зокрема дослідження стосувались переважно питань проживання різних народів на українських територіях та колонізаційних процесів. Загалом, проаналізовані дослідження,

що представлені на сторінках журналу «Киевская старина» зробили значний внесок у формування і розвиток історичної географії України як науки.

2.4. Відображення історико-географічних досліджень на сторінках періодичних і серійних видань Наддніпрянської України.

На початку XIX ст. більшість етнічних українських територій входили до складу Російської імперії – Правобережжя, Поділля, Волинь, Лівобережжя, Слобожанщина та Південь. Вони утворювали дев'ять губерній – Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область. У зв'язку з цим постало питання у дослідженні цих територій з різних аспектів – географічного, історичного, статистичного, військового, церковного, природничого, картографічного тощо. У цей час започатковувалося видання серійних та періодичних видань на заповнення невивчених прогалів в історії цих українських територій. Такими виданнями були «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Материалы для военной географии и военной статистики России» та «Епархиальные ведомости».

В середині XIX ст. активізуються історико-географічні дослідження військового напрямку, що першочергово ставили за мету вивчення територій, як можливих театрів військових дій, створення відповідних карт та опису населення в цих конкретних територіях.

Відтак Генеральний штаб Російської імперії орієнтував увагу офіцерів-геодезистів і топографів до збору інформації по кожній з губерній загалом імперії, у тому числі й українських також. Вже 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив «Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії». Вона складалася з 6 розділів: «Відомості загальні», «Місцевість», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Відомості спеціальні». Відповідно планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні

були увійти 80 описів губерній та областей, але видані були лише 69. Кожен з томів уособлював у собі певний адміністративний чи етнічний регіон, до складу якого зазвичай входило по декілька губерній, опис яких і був представлений окремими частинами. Кожен том розкривав історію окремого регіону та надавав характеристику військово-топографічному опису губерній та областей імперії, відомості про природні умови, шляхи сполучення, найбільші міста та відомості щодо населення (Петрова, 2008, с. 174).

Українським губерніям відводилося декілька томів даної серії. Так, том 10 «Юго-Западные губернии» складався з трьох частин і був присвячений Київській (Меньков, 1848), Подільській (Тверитинов, 1849) та Волинській губерніям (Фритче, 1850). Том 12 «Малороссийские губернии» у трьох частинах розкривав історію Харківської (Могульский, 1850), Чернігівської (Мицевич, 1851) та Полтавської губерній (Облеухов, 1848). Отже, у трьох томах та 11 книгах видання висвітлюється історія українських земель у складі Російської імперії.

Зацікавлення викликають губернії, межі яких визначали і безпосередній державний кордон Російської імперії – це Волинська та Подільська губернії. Саме ці губернії мали важливе стратегічне значення у військовій справі. Волинська губернія – це губернія, яка мала державні кордони з Польщею: «Кордони Волинської губернії, за виключенням річки Західного Бугу (відділяючого її від царства Польського), річки Збруч (яка становила частину Галицького кордону) та річки Бужжа (яка була меншою частиною кордону між Волинською та Подільською губерніями) на всіх інших проміжках не має природніх рубежів». По друге, в губернії були певні особливості в демаркації державних кордонів, оскільки вона мала специфічну місцевість: «На півночі, прикордонна лінія пролягала серед непрохідних болотів та лісів Полісся ... на заході та півдні, вона в багатьох місцях проходила лісами, які вкривали саженці Карпатських гір» (Фритче, 1850, с. 3). У зв'язку з особливостями географічного розташування Волинської губернії окреслювалися і місця для військових маневрів. Щодо Подільської губернії, то вона межувала з

Королівством Галичина «від якого відділялась річкою Збруч». До того ж у військовому плані ця губернія мала важливе стратегічне значення «важлива у військовому плані при наступальних діях Росії проти західної Європи та слугуватиме місцем зборів для військ краю» (Тверитинов, 1849, с. 1).

У томах «Военно-статистического обозрения Российской империи» також є інформація щодо історичної фізичної географії. Офірерами штабу досліджувались не лише кордони губерній на момент опису, а у враховувалась безпосередньо географія поверхності – наявність річок, озер, боліт, лісів тощо. Крім звичайного переліку наявності географічних об'єктів, проводилось дослідження щодо використання цієї території для воєнних дій у минулому. Так, у томі про Київську губернії вказувалось, що «долина, не використовувалась у військовому відношенні. Історія воєн, малоросійських козаків з Польщею, не містить жодних даних щодо битв у цих долинах. Козаки прославились майстерністю вибору позицій, воювали там, де зустрічали неприятеля та перебували переважно в поселеннях» (Меньков, 1848, с. 9) Або ж «всюди на узбережжях, де тільки можливі переправи, з обох боків є зручні переправи, залишки насипів, скороріш за все у минулому вони слугували сторожовими постами» і маємо приклад-порівняння вірогідності таких насипів після військових дій ще Б. Хмельницького (Меньков, 1848, с. 11).

У цілому структура цих описів українських губерній здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати їх програму і зміст виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Прикладом цього може слугувати дослідження такого аспекту історико-географічних досліджень, як історія населення. Так, у порівнянні Харківської та Подільської губерній, більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та реєміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо.

Що ж стосується іншого видання військової тематики – «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», то українським територіям було присвячено лише 5 томів. Проте і ці томи торкалися переважно Південної України і тільки в 1865 р. був опублікований том опису Чернігівської губернії за редакцією М. Домонтовича (Домонтович, ред., 1862). Щодо іншої частини описів українських губерній, то вони так і не були зібрані та опубліковані, що було в першу чергу пов'язано з реорганізацією Військового міністерства у 1863 р. Після чого взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів і відповідно Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описувальних робіт (Петрова, 2008, с. 175).

Статистичний опис Чернігівської губернії, що був опублікований у 1865 р. під керівництвом М. Домонтовича відповідав загальній схемі подібних описів інших губерній. Крім звичного визначення територіальних кордонів губернії, особливістю даного опису є достатня увага саме на детальний опис міст як загально статистичного характеру, так і окремо з економічного аспекту. Так, наприклад, місто Чернігів розглядається з точки зору історичного розвитку «з 1654 р. з моменту приєднання до Росії, його історія знаходиться в нерозривному зв'язку з історією південної Русі чи України» (Домонтович, ред., 1865, с. 592).

Також складались відповідні військові карти опису доріг, маршрутів та територій. Очевидно, що військово-тематичні карти були специфічними, що пов'язано з метою їх розробки. Вони відображали географічну місцевість, що могло б слугувати для орієнтації військових при виконанні військових завдань. Більше того, створювались карти не лише українських територій безпосередньо, але й в першу чергу сусідніх держав, зокрема, Польщі. Так, «Маршрутная карта Царства Польского», яка складена при управлінні генерал-квартирмейстра діючої армії за 1851 р. відображала достатньою мірою

і характеристику географічних умов зокрема, переправ, боліт, лісів тощо (АГАД, Ф. 402, оп. 68, спр. 5). А вже такого ж типу карта за 1862 р. містить більше інформації саме з розрахунку транспортної розв'язки, зокрема маршрути доріг тощо (АГАД, Ф. 402, оп. 68, спр. 6).

Військово-тематичні карти могли презентувати кордони сусідніх держав або ж новоприєднаних територій. Так, очевидним залишалась розробка детальних карт російсько-австрійського кордону. Прикладом є «Карта течения реки Буга от Влодавы до Немирова, составляющая границу Всероссийской империи с Австрийским владением», яка відображала не лише прикордонні населені пункти, а й географічну особливість території, зокрема ліси (АГАД, Ф. 402, оп. 43, спр. 44).

Іншим серійним виданням, на сторінках якого репрезентовано історико-географічні дослідження, були «Епархиальные ведомости» – офіційний друкований орган церковного життя Російської імперії. Ідея про започаткування такого серійного видання, яке б висвітлювало релігійні аспекти кожної єпархії окремо, а також розробка їх програмних засад належать архієпископу Херсонському й Таврійському Інокентію (Борисову). Проте справу з організації видання продовжив вже його наступник архієпископ Херсонський та Одеський Дмитрій (Муретов), який представив програму видання на розгляд Синоду та аргументовував необхідність даного видання задля заповнення прогалини з історії краєзнавства історії церкви.

В Україні відомості місцевих єпархій виходили 1860–1918 з періодичністю 2–4 випуски на місяць. Склалися відомості з 2-х частин, де у першій (офіційній) зазвичай друкувалися постанови та розпорядження царського уряду, Святейшого Синоду, єпархіального керівництва, а вже друга (неофіційна) частина висвітлювала матеріали суто релігійного змісту (промови, повчання, бесіди, роз'яснення Святого Письма тощо), статті з питань всесвітньої та місцевої історії, археології, етнографії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні огляди, повідомлення про ювілейні урочистості й поточні події (Піскова, 2005).

Значне місце на шпальтах багатьох видань займали матеріали саме краєзнавчого характеру і відповідно з огляду релігійного аспекту. Дослідження представлені історико-статистичними описами єпархій, монастирів, церков, парафій. Більшість публікацій даного напрямку містили цінні фактологічні дані, відомості історико-етнографічного, географічного, топонімічного змісту щодо окремих регіонів і населених пунктів, пам'яток місцевої історії та культури. У тому числі і при описі історико-статистичних чи історико-етнографічних відомостей автори не уникали висвітлення історико-географічного характеру, в першу чергу опису території. Серед редакторів і авторів Єпархіяльних відомостей було чимало відомих учених, краєзнавців, діячів церкви. Тим самим, вищевказане сприяло розвитку в Україні історичного краєзнавства і його церковного напрямку.

Територія Наддніпрянської України була презентована на сторінках Волинських, Київських, Чернігівських, Полтавських, Харківських «Єпархиальных ведомостей».

Волинские Епархиальные ведомости виходили з 1867 по 1917 р., спочатку у Кременці, в друкарні Почаївської лаври, а після створення належних умов вже у Житомирі (з 1908 р.). Спочатку редагуванням займалися викладачі Духовної семінарії єром. Акакій та М. Петров, але згодом цю справу перейняв інший викладач семінарії А. Соловйов (до 1871 р.) та помічник інспектора П. І. Беляєв. У неофіційній частині висвітлювались дослідження з церковної історії Волині та прилеглих областей, зокрема Галичини, Поділля та Полісся. Окрім типових історичних нарисів церков та монастирів єпархії, на шпальтах видання досить часто зустрічалися ґрунтовні історико-статистичні описи єпархії. Одним із таких досліджень було «Историческо-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» М. Теодоровича, «Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии» А. Сендульського, «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время несуществующих» М. Петрова (Біла, 2017, с. 163).

Свідченням ґрунтовної роботи М. Теодоровича є публікація дослідження спочатку на шпальтах Волинських «Епархиальных ведомостей» за 1894-1898 рр., а згодом окремим п'ятитомним виданням – «Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии». Кожен том представляв окремий повіт, так перший том – це Житомирський, Новоград-Волинський і Овручський; другий – Рівненський, Острожський і Дубенський; третій – Кременецький і Заславський; четвертий – Староконстантинівський; п'ятий – Ковельський. Кожен опис починався з географічних відомостей, зокрема особливостей приналежності території до певного округу, поділ на повіти та їх кордони тощо. Більше того, автор описуючи кожне місто вдавався не лише до історичних відомостей щодо заснування – дати, походження назви, а й до місця розташування. Так, «Місто Староконстантинів розміщений в низинній місцевості, при впадінні р. Ікопоті в р. Случ, в трикутнику, що утворюють ці річки. Проте це старе місто. Міські ж передмістя лежать по правому берегу Случі – Заслуччя та по лівому берегу Ікопоті – Нове Місто» (Теодорович, 1899, с. 4-5).

Київське Епархиальные ведомости висвітлювали історію Київщини та прилежних українських земель від найдавніших часів. Тематично публікації присвячувались в першу чергу церковному життю, але й культурно-освітнє, наукове життя не залишилось поза увагою дослідників.

У заснуванні та розвитку Черниговских Епархиальных ведомостей значну роль відіграв церковний історик, громадський діяч та архієпископ Чернігівський та Ніженський Філарет (Д. Гумілевський). Він одразу спрямував часопис на історико-краєзнавчу тематику. Після його смерті 1866 р, редакція журналу, що складалася переважно з викладачів Чернігівської духовної семінарії, поступово відійшла від регіональної проблематики.

Одночасно із заснуванням часопису, навколо його редакції почали ґуртуватись місцеві дослідники історії, церковної старовини, священики та

викладачі духовних навчальних закладів регіону. Саме під керівництвом архієпископа Філарета Черниговские Епархиальные ведомости були одними із найцікавіших серед подібного роду видань, оскільки містили змістовний та науковий матеріал. Значна частина публікацій належала і самому архієпископу, зокрема стосувались вони досліджень із церковної історії Чернігівщини, етнографії тощо. Серія історико-статистичних матеріалів присвячена монастирям та опису повітів губернії (Гейда, 2007, с. 50-51).

Ще до появи Епархиальных ведомостей, Д. Гумілевський, будучи єпископом Харківським та Охтирським підготував п'ятитомне видання «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1852-1858), у якому детально описував історію розвитку християнства в Слобідській Україні, звертав увагу на заснування міст та сіл єпархії, походження їх назв, територіальне розміщення тощо. А вже згодом підготував і «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Гумилевский, 1852; 1874).

Таким чином, у зв'язку з суспільною та військовою необхідністю члени Генерального Штабу зробили значний вклад у розвиток картографічних та історико-географічних досліджень, започаткувавши серію видань схожих між собою «Военно-статистического описания Российской империи» и «Материалов для географии и статистики Российской империи». Військово-статистичні матеріали надають детальну характеристику як кожній губернії окремо, так і формують загальну картину розвитку українських губерній у складі Російської імперії на середину XIX ст. Не менш вагомий внесок було зроблено військовими картографами у розвиток картографічної справи. Карти, розроблені офіцерами Генерального Штабу унаочнювали їх статистичні дані, оскільки характеризувалися точністю та детальністю.

Розвиток історичної географії в Наддніпрянській та Слобідській Україні презентовано на базі наукових та освітніх інституцій Києва і Харкова. З відкриттям Харківського університету та Київського університету св.

Володимира рзпочалось викладання спочатку курсів, що містили історико-географічну складову, та вже згодом як окрему дисципліну. Кожен із університетів мав як спільні освітні тенденції, що пояснюється входженням до Російської імперії, так і відмінні особливості, що пояснюється різною практичною складовою, оскільки академічні курси були авторськими і ставали відображення наукової діяльності викладачів. Значний внесок у становлення історичної географії як академічної дисципліни здійснив М. Максимович і В. Антонович у Київському університеті та Д. Багалій у Харківському.

Київ також був потужним науковим осередком історико-географічних досліджень. На базі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Українського наукового товариства та Товариства Нестора Літописця проводились наукові та практичні дослідження з історичної політичної географії, історичної географії населення, картографії тощо. Переважно ці дослідження були регіональними та краєзнавчими. Серед активних діячів зазначеного регіону можна виділити М. Максимовича, В. Антоновича, Д. Багалія, І. Срезневського, П. Чубинського, М. Грушевського, О. Лазаревського та інші. Свої дослідження вони репрезентували на сторінках періодичних видань – «Записок». Особливу увагу в контексті історико-географічних досліджень привертає історичний багатопрофільний журнал «Киевская старина». Наукові розвідки з історичної географії окремих напрямків – військового, церковного характеру були представлені на сторінках періодичних та серійних видань – «Военно-статистическое обозрение», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» та «Епархиальных ведомостей».

Розділ 3

ВНЕСОК У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО НАПРЯМКУ В РОБОТАХ ВЧЕНИХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

3.1. Зародження та розвиток історико-географічних напрямків досліджень у діяльності наукових товариств Одеси XIX – початку XX ст.

В XIX ст. в Одесі історико-географічні дослідження зосереджувались на базі наукових товариств – Одеське товариства історії і старожитностей (ОТІС) та Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії (ІТСГПР).

Діяльність Одеського товариства розпочалася 23 квітня 1839 р. у залі Ришельєвського ліцею, де відбулось урочисте публічне засідання. На ньому було обрано керівний склад товариства: почесним президентом став генерал губернатор Новоросійський і Бессарабський граф М. Воронцов, президентом – Д. Княжевич, віце-президентом О. Стурдза, секретарем М. Мурзакевич, скарбником затвердили А. Скальковського (Хмарський, 2002, с. 74).

Члени товариства на своїх перших засіданнях визначались з колом наукових досліджень з історичної та археологічної проблематики, отримали конкретні доручення: А. Скальковський – зробити огляд історії Одеси та підготувати статистичний нарис Новоросійського краю; В. Григор'єв – досліджувати історію Криму часів правління Гіреїв; М. Надеждін – зробити матеріали з історії запорозьких козаків; О. Стурдза – описати монастирі Новоросійського краю та Бессарабії. Результати наукових досліджень викладені у формі рефератів, наукових статей та доповідей обговорювались на засіданнях товариства, а з приводу найбільш цікавих та суперечливих питань історії проводились конференції, публічні збори, на які запрошувались не лише вчені, викладачі, студенти, але і всі шанувальники історії рідного краю (Шаповалова, 2006, с. 53).

Спочатку це товариство, як і більшість інших товариств в Україні, наприклад, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

(Київ), Наукове товариство імені Шевченка (Львів) були переважно історичні, що спрямовували свою діяльність на пошуки, вивчення і збереження старожитностей, але поступово їх діяльність почала зосереджуватись на вивченні й описанні відповідних губерній – складанні історичних, статистичних, топографічних записок (Вербиленко, 2015, с. 175). Слід зазначити, що на відміну від академічних установ і навчальних закладів, такі товариства менше підлягали контролю з боку держави, що сприяло розвитку творчої ініціативи вчених та формуванню наукових і суспільних думок.

ОТІС відіграло значну роль у вивченні півдня України, оскільки досліджувало історію земель південної частини України та Криму, а також мало право на археологічні розкопки. Починаючи з 1844 р. Товариство заснувало «Записки Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей». Загалом, за весь період існування Товариства, було видано 33 томи «Записок». Структура видання була типовою для такого роду видань і поділялась на дві частини – офіційну та неофіційну. Саме неофіційна частина репрезентувала наукові дослідження членів Товариства. Наукова складова також у свою чергу поділялась на певні розділи – археологія, історія, географія та статистика тощо. В контексті нашого дослідження особлива увага приділялась саме у визначенні та аналізі історико-географічних досліджень.

Серед активних членів-науковців, які займались вивченням історії земель Південної України та у своїх дослідженнях торкалисть історико-географічного аспекту були Ф. Брун (1804-1880), А. Скальковський (1808-1898), А. Лебединцев (1818-1898), О. Маркевич (1847-1903).

Проаналізовані дослідження історико-географічного напрямку, що представлені на сторінках «Записок» тематично розділити на два аспекти: перший – історична політична географія та історична географія населення; другий – історична топографія міст та монастирів. Науковці проводили комплексні дослідження щодо вивчення історії краю, що пов'язано з його мало вивченістю або ж заповнити прогалини в уже наявних роботах.

На сторінках «Записок» можна доволі часто зустріти рубрику «Статистика», де надавалася інформація історико-географічного характеру, зокрема, щодо територіальних змін протягом певного проміжку часу, або ж змін у складі населення з точки зору кількісного, етнічного, етноконфесійного чинника. Так, у випуску за 1867 р. представлено дослідження чиновника Міністерства іноземних справ Росії П. Свиньїна, де надано огляд кордонів Бессарабської області станом на 1816 р.: «На сході кордон проходить між урочищами річок Дунаю та Дністра, які впадають в Чорне море; на заході він простягається до Буковини, з півночі – відділяється від Херсонської та Подільської губернії річкою Дністер, з півдня ж від Молдавії річкою Прут і від Румелії Дунаєм» (Свиньин, 1867, с. 175).

Так, якщо в першій частині роботи автор надавав загальну характеристику території та її природним умовам на момент складання опису, то в другій частині акцентував увагу саме на розвиток заселеності краю ще зі стародавніх часів та входження до різних держав внаслідок підписання мирних договорів. Автор дослідив і походження різних назв Дунаю – Данубіус та Істер (Свиньин, 1867, с. 177), тим самим простежив історико-географічні зміни Бессарабської області. Цікаво, що в контексті історичної географії населення П. Свиньїн визначав молдаван як головне і корінне населення цих територій, в той час зазначаючи, що росіяни, болгари, греки, німці переселялись в Бессарабію в різні часи (Свиньин, 1867, с. 204).

На відміну від західноукраїнських істориків, одеські науковці не торкалися визначення етнічних меж майбутньої української території та не акцентували увагу на суто українські території або географію України. Їх дослідження були переважно краєзнавчого характеру. Вивчаючи регіон Південної України, одеські дослідники включали до нього і територію Бессарабії, підкреслюючи регіональні особливості цих територій. Хоча не менш важливим є те, що дослідники розглядали цей регіон в контексті Російської імперії.

Проблематика визначення кордонів зустрічається у роботах багатьох істориків, які досліджували історію Південної України, адже перше на що вони акцентували увагу – це де саме проживало населення чи які землі входили до складу тієї чи іншої держави тощо. Так, одним із таких дослідників, який звернув увагу на визначення меж «Ханської України» був А. Лебединцев. Він у своїй праці основну увагу приділяв православному населенню, його віруванню та храмам і це зрозуміло, адже науковець був церковним діячем. Проте на початку дослідження автор зупинився саме на історико-географічному розташуванні Ханської України. «Про Ханську Україну ніде не згадувалось, ні в літописах, ні в трактатах. Ми зустріли її в титулі молдавських митрополитів останньої половини минулого століття. Під цим ім'ям входила в духовному їх володінні колишня Очаківська область, за Ясським трактатом 1791 р. приєднана до Росії» – так А. Лебединцев робить більш загальні характеристики терміна «Ханська Україна». Проте далі у статті він більш конкретно визначає територіальну приналежність цих земель, опираючись на відомості про населення: «населення цієї області, по лівому берегу Дністра, до річки Мокрого Ягорлика, по цій річці до Балти і по річці Кодима до з'єднання Бугу з Синюхою при Ольвіополі Правий берег Бугу, колишнього раніше нашого, зі сторони Туреччини, кордоном» (Лебединцев, 1913, с. 4).

Одним із напрямків роботи А. Скальковського було дослідження краю на основі статистичних даних. І не дивно, адже починаючи з 1828 р. А. Скальковський займає посаду урядовця канцелярії Новоросійського генерал-губернаторства в Одесі, згодом довголітній секретар і редактор видань Одеського статистичного комітету, який очолював його понад п'ятдесят років. У 1950 р. з'являється праця дослідника «Опыт статистического описания Новороссийского края», в якій автор дає детальну характеристику народностей, які населяли у цей час південь України, звертається до проблем етнографії та географії (Новікова, 2012). Слід зазначити, що історична географія в XIX ст. тісно перепліталася зі

статистикою, адже поняття «статистика» включало у себе економіко-географічний опис з елементами історичного дослідження. Отже, можна зазначити, що А. Скальковський звернувся до окремого напрямку історико-географічних досліджень – історичної географії населення.

Науковець також виробив якісно нові підходи у дослідженнях історії Запорозького козацтва. Його історик розглядав як складову частину історії Новоросійського краю або «Степу». Слід зазначити, що вчений вперше ввів поняття «Степу» як географічної категорії. Степом дослідник називав відповідну за географічними умовами частину Новоросійського краю та Бессарабської області (Новікова, 2012, с. 160). У своїй ґрунтовній праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» історик перший розділ присвячує географічному положенню краю, де проживало запорозьке козацтво, визначає його володіння, кордони та сусідів (Скальковський, 1994).

Звертався А. Скальковський і до топоніміки, у своєму дослідженні «Румынские доблести», яке представлене на сторінках «Записок ОТИС». Історик не лише дає характеристику території, яку займала Румунія, а й значну увагу приділяє топонімії цього краю, досліджуючи походження назв «Румунія», «Молдавія», «Валахія», «Бессарабія» (Скальковський, 1897, с. 28-49).

Одним із напрямків історико-географічних досліджень, що висвітлювався на сторінках «Записок ОТИС» були дослідження щодо історичної топографії міст та монастирів України як нового напрямку історичної політичної географії. Кожне місто як політичний, адміністративний, економічний, культурний центр навколишньої округи формується через розбудову цілісного масиву споруд, обмеженого конкретною територією. Отже, при локації міста на його подальший розвиток потужно впливають географічні умови, що для кожного міста є унікальними. І саме топографічні дослідження дають змогу визначити зазначені особливості. Історична географія культури в першу чергу вивчає ареал релігії, зокрема,

розподіл та вивчення об'єктів історико-культурного значення – храмів, монастирів, єпархій тощо.

Окремим елементом дослідження краю було вивчення міста Одеси – походження назви, виникнення та географічне розташування. Одним із перших, хто звертався до цієї проблеми був Філіп Брун, відомий у Росії та Європі вчений з Одеси. Він здійснював конкретні історико-топографічні розвідки. Так, Ф. Брун проаналізував дані античних авторів (Геродота, Плінія, Страбона, Помпонія Мели, Валерія Флакка), середньовічних мандрівників і письменників (Гіллберга де Ланнуа, Абульфєда, Контаріні та ін.) про Одесу, Керч, Київ, Гілею тощо (Трубчанінов, 2013а, с. 346).

У 1856 р. Ф. Брун у «Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии» звернувся до проблеми походження назв міст та містечок Новоросійського краю, серед них і Одеси. Зокрема, автор зазначає «Своє ім'я Одеса отримала на згадку стародавньої гавані Одесос, також яка називалась Ордесос та знаходилась вірогідніше в 0 верстах на схід від сучасної Одеси, при урочищі Тилігульського лиману; на місці же, де зараз стоїть місто, знаходилась ... Турецька фортеця Гаджибей» (Брун, 1856, с. 16).

О. Маркевич займався краєзнавством, яке на той час тісно перепліталось з історичною географією. Так, у своїх краєзнавчих заняттях він був переш за все, істориком Одеси та друкував свої дослідження на сторінках «Записок ОТІС». Варто зазначити, що О. Маркевич підтримував дружні стосунки з М. Грушевським. Зокрема, свідченням цього є листування істориків, що зберігається у ДАОО та з часом були опубліковані (ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр. 3). Ці листи торкалися переважно проблем пересилки львівських видань до Одеси і навпаки та наукової діяльності загалом. Так, М. Грушевський в одному зі своїх листів, що відправив адресату випуск Літературно-наукового вісника, повідомляв, що вийшов черговий випуск «Записок НТШ». Також мова йшла і про рецензування О. Маркевичем деяких робіт з подальшою публікацією рецензій на сторінках західноукраїнських видань. Так, власне у листуванні йдеться про статтю про історика О. Бодянського, яка може

почекати, оскільки з певних причин збірка вийде друком пізніше (Заруба, 1994, с. 115) (див. додаток В.1). І дійсно, рецензія все ж була написана й опублікована в 34 томі «Записок НТШ» під назвою «Про збірник пісень Бодянського» (Маркевич, 1900, с. 5-7).

О. Маркевич брав активну участь у дискусії, що розгорнулася серед істориків з приводу 100-річного ювілею Одеси. Учасники дискусії називали різні дати заснування міста. У першій половині XIX ст. серед вчених переважала версія А. Скальковського, який доводив, що Одеса була заснована з «монаршої волі» Катерини II на місці турецької фортеці Хаджибей у 1794 р. і саме з цієї дати починається відлік життя «Південної Пальміри».

Дослідження О. Маркевича «Город Качибей или Гаджибей – предшественник Одессы» (1894), в якому він розглянув історію цього поселення від XV ст. до взяття його в кінці XVIII ст. регулярними військами Російської імперії та козаками-чорноморцями. Для науковця важливо було зв'язати життя Хаджибею з географічними умовами краю, тому він багато уваги приділив питанню розташування Хаджибею. Він вказував, що литовсько-руський Качибей знаходився в XV-XVI ст. не на теренах Одеси (як вважалося раніше), а на Жеваховій горі між Хаджибейським та Куяльницьким лиманами, а вже відроджений у середині XVIII ст. турками Хаджибей – на місці сучасної Одеси (Синявська, 2003, с. 72-73). Крім того, дослідник опирався і на документальний матеріал, зокрема він зазначав, що на основі документів Миколаївського портового архіву, назва міста Одеси Хаджибеєм практикувалося в офіційних паперах майже до 1794 р. (Маркевич, 1893, с. 56).

Поєднати топографію міст з історичною географією церкви вдалося військову топографу та краєзнавцю А. Чиркову. За кількістю й обсягом публікацій А. Чирков був одним з найактивніших авторів «ЗОТІС». Його статті й повідомлення стосовно херсонських пам'яток, відзначаються точністю й інформаційною насиченістю. Але не оминув дослідник і релігійного життя. Так, у 1881 р. науковцем було опубліковано два дослідження – «Топографічний опис Корсунського монастиря» (Чирков, 1881a, с. 466) та

«Топографічний опис Самарського Миколаївського монастиря» (Чирков, 1881b, с. 472).

Історія православної церкви на землях Причорномор'я, як важлива складова загальної історії краю, ніколи не залишалася поза увагою ОТІС. Члени Товариства, представники духовенства досліджували історію своїх парафій, монастирів та відповідно характеризували і моменти визначення територіальних меж, приналежності територій або ж їх походження. Крім того, у ХІХ ст. церква завжди виступала певною мірою важливим фактором у процесах колонізації.

Науковою роботою займався й архієпископ Гавриїл й у 1853 р. та 1863 р. опублікував дві частини свого дослідження – «Отрывок повествования о Новороссийском крае ... с 1751 по 1786-й гг. (Ч.1) и с 1787 по 1837 гг. (Ч.2). У роботі автор давав загальний огляд краю «весь новоросійський край складався з сучасних губерній: Херсонської, Катеринославської, частини Полтавської та Харківської, був абсолютно пустим і майже безлюдним. Поблизу Дніпра, по праву сторону його, приживали люди, які оселились тут у різні часи...» (Гавриїл, 1853, с. 80). Не менш ґрунтовним з історії церкви є його інше дослідження – «Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической». На його початку міститься декларація архієпископа в якій дано хронологічну таблицю «всіх, що знаходяться в Новоросійському краї», церков, із зазначенням часу заснування або зведення, і з доданням історичних відомостей про деякі з них (Гавриїл, 1848, с. 140).

На початку ХІХ ст. в Російській імперії значну увагу приділяли сільськогосподарській справі, пошуку нових методів покращення сільськогосподарського виробництва, тому виникають відповідні товариства. Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії засноване в 1828 р. в Одесі за ініціативою князя М. Воронцова та стало першим подібним товариством в Україні. Метою цього Товариства було удосконалення всіх галузей сільського господарства, зокрема, садівництва, виноробства, скотарства тощо та спроможність їх розвитку в умовах Новоросійського краю.

Товариство мало свій друкований орган – «Записки Императорского Товариства сільського господарства Південної Росії», де друкували свої напрацювання. В «Записках ІТСГПР» у п'яти розділах надавалась інформація про діяльність Товариства, звіти та статті з питань сільського господарства та суміжних допоміжних наук, тощо. Ці дослідження зробили значний внесок у вивчення півдня України, зокрема, територій на які поширювали свою діяльність – Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Бессарабська губернії (Гамалея, 2009, с. 78).

Товариство першочергово збирало статистичні дані. Зрозуміло, що основну увагу вони зосереджували на сільськогосподарських особливостях, а не на історико-географічній тематиці. Аналізуючи «Записки» товариства, можна виокремити певні роботи, що не могли не оминати історико-географічну складову, оскільки історична фізична географія досить тісно пов'язана з тематикою Товариства. Саме географічне середовище є необхідною і постійною умовою матеріального життя суспільства та яке в свій час впливає на його розвиток. Тому одним із завдань історичної фізичної географії є вивчення та реконструкція ландшафту певної території, вплив відповідних географічних умов. Оскільки роль географічних умов на різних етапах розвитку суспільства може бути різною, то й відповідно специфіка кожного етапу від цього залежала. Для прикладу, водні ресурси у різні періоди часу виступали різним географічним середовищем – спочатку слугували перепорою до освоєння нових земель, а згодом стали важливою умовою сполучення. Подібні дослідження з історичної фізичної географії і висвітлювалися на сторінках ЗОСХЮР.

Прикладом можуть виступати наступні замітки та статті «Описание рек Херсонской губернии» (Минаков, 1841b, с. 120), «О канале между рек Днестром и речкою Таранчуком» (Минаков, 1841a, с. 493), «О влиянии какое могут иметь железные дороги на земледелие и торговлю в России» (Демоль, 1846, с. 130). В статтях надавалась інформація щодо порівняння річок, їх контурів, оскільки це було важливим не тільки для продуктивного ведення

господарства, а й для максимальної адаптації водних ресурсів, розвитку водного транспорту.

Один із членів Товариства А. Гроссул-Толстой опублікував статтю «Обозрение рек, почв и местоположении Новороссийского края и Бессарабии, в сельско-хозяйственном отношении». Автор звичайно робить акцент на якість ґрунтів та загальний огляд річок. Проте, А. Гроссул-Толстой визначаючи поділ Бессарабської області на сільськогосподарські регіони, тим самим окреслює кордони цієї території. Так, дослідник ділить область на чотири регіони: «Перший – лінія від Болграду до Гуро-Рошеї на Дністровском лимані та до моря; другий – Аккерманський, Бендерський та Ізмаїльський повіти; третій – Кишинівський, Оргіївський і Сорокський повіти; четвертий – Беліцький і Хотинський повіти» (Гроссул-Толстой, 1868, с. 45-48).

Отже, історична географія займала вагоме місце в дослідженнях членів Одеського товариства історії і старожитностей і ці дослідження були присвячені різним напрямкам історичної географії. Активні члени товариства – Ф. Брун, А. Скальковський, А. Лебединцев, О. Маркевич – у своїх дослідженнях торкалися важливих проблем історичної географії. Менше представлений історико-географічний напрямок у тематиці досліджень членів Товариства сільського господарства Південної Росії.

3.2. Історична географія України в Новоросійському університеті: навчальна дисципліна та наукові дослідження.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. активізувалися дослідження в галузі історичної географії України, що пов'язано як з розвитком історичної науки – україністики, так і з виникненням наукових інституцій. На півдні України таким науковим центром та освітньою інституцією в другій половині XIX ст. виступав Імператорський Новоросійський університет. Відкритий в Одесі у 1865 р. у складі трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного – був не виключенням, адже саме на базі історико-філологічного факультету

починається викладання історичної географії як університетської дисципліни (Трубчанінов, 2014с, с. 80). Спеціальні курси, що відбивали історико-географічні аспекти викладали – Ф. Брун, В. Григорович, О. Маркевич, О. Кочубинський.

Першим, хто почав викладати курс історичної географії був Філіп Брун. З 1832 р. він входив до викладацького складу Рішельєвського ліцею в Одесі, а після його реорганізації в Імператорський Новоросійський університет, з 1866 р. працював на посаді доцента всесвітньої історії (Трубчанінов, 2013а, с. 346).

Інтерес Ф. Бруна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї й у 1866 р. ним була опублікована стаття з даної проблематики. У 1868 р. в науковій періодиці Європи вийшло оголошення такого змісту: «Університет Одеси на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній, надає ступінь доктора історії колишньому професорові Рішельєвського ліцею Філіпу Бруну». В лютому 1869 р. Рада університету обрала Ф. Бруна екстраординарним професором.

Навчально-педагогічна діяльність Ф. Бруна знаходила схвалення колег та студентів. Історик О. Маркевич знав Ф. Бруна ще зі студентських років та зазначав: «Проф. Брун мав репутацію знаменитого вченого ... відомостями він володів величезними і вмів їх групувати чудово. В історичній географії Південної Росії, а саме Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає ...». Інший колишній студент Новоросійського університету, відомий літературознавець Д. Овсяннико-Куликовський називав Ф. Бруна представником типу німецького вченого «добрих старих часів», вічно юного духом, ентузіаста науки, який був здатний з великим захопленням говорити годинами про якісь спірні питання з історичної географії й етнографії Південної Росії (Трубчанінов, 2013 б, с. 350-351).

На прикладі конспектів Ф. Бруна з історії середніх віків, що зберігаються у Державному архіві Одеської області (далі ДАОО) можна проаналізувати зацікавленість історика й в історичній географії населення. Зокрема, професор у одній зі своїх лекцій розглядає проблему варварських племен та переселення народів, де показує взаємовплив народів, що проживають поряд не лише один на одного, але й на подальший хід історії та існування держав, де давав приклад з Римською імперією. «Як би то не було житла слов'ян знаходились в III та IV ст. в тих же місцях, куди не могли не переселитись даки після завоювання їх батьківщини Трояном, тобто в Європейську Росію, по обидва боки Дніпра.... Між Віслою, Дунаєм та Рейном як і раніше проживали германські племена» (ДАОО. Ф.160. Оп.1. Спр.12. Арк.20). Або ж зазначав, що «І в IV ст. р. Дністер відділяла деревлян, які проживали в Трансільванії, князівстві Болгарським від полян, які перебували в степах між Дністром та Доном» (ДАОО. Ф.160. Оп.1. Спр.12. Арк.21зв.). Тобто, при вивченні загальної історії Ф. Брун звертав достатньої уваги саме на проживання різних народностей та їх можливі взаємовпливи.

На посаді професора історико-філологічного факультету працював історик та славіст Віктор Григорович. Вчений займався вивченням пам'яток слов'янської писемності, історичних зв'язків слов'янських літератур і мов, болгарських і македонських діалектів, походження та історії старослов'янської мови. В 1866-1867 навчальному році професор читав для студентів-першокурсників курс лекцій «Обозрение Славянских стран и наречий». В ДАОО зберігаються конспекти лекцій, що дають загальну характеристику методиці та змістовності дисципліни. В. Григорович під час своїх занять зосереджував увагу саме на історії становлення та розвитку слов'янської народності. Так, розділяючи всіх слов'ян на сім груп, вчений характеризує їх ареал проживання та міграційні процеси щодо освоєння європейського простору. Вже в другій на третій своїх лекціях історик наголошував, що «слов'яни були аборигенами, корінними жителями Європи, куди з незапам'ятних часів прийшли вони, як вважають, з Азії, та зайняли весь той

простір , який займають і зараз. Їх землі простяглись від моря Балтійського до Чорного та від Волги до Ельби» (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр.10. Арк.4). Більше того, історик визначає крім загальних територій розселення слов'ян, так і ареал заселеності кожної з семи зазначених слов'янських груп (див. додаток Д. 1).

Дослідженням слов'янської тематики займався і Олександр Кочубинський – філолог, історик слов'ян (поляків чехів, болгар), археолог. У 1871-1907 роках викладав слов'янознавчі дисципліни в Імператорському Новоросійському університеті. Найбільшу увагу приділяв історії чехів та поляків. На основі вивчення матеріалів зі слов'янознавства, що зберігаються в ДАОО, можна зазначити, що О. Кочубинський також дотримувався думки що слов'яни, яких він, до речі зазначає як венеди, є корінним населенням Європи (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр. 3. Арк.3). Крім того історик у 1885 р. розробив спеціальну карту для унаочнення своїх досліджень – «Карта розселення слов'ян в IX ст.» (ДАОО. Ф.158. Оп.1. Спр.12. Арк.2.). В ній автор визначив ареал розселення кожної зі слов'янських груп та крім того у легенді до карти надав характеристику чисельності слов'янського народу станом на момент створення карти та в залежності від народностей і віросповідання. Так, наприклад, згідно з легендою карти у 1885 р. «русские» поділялись на великоросів (45 млн.), білорусів (6 млн.) та малоросів (18.620 000). До того ж зазначено, що малороси проживали як в Росії (15 млн.), так і в Австрії (3.620 000). Отже, О. Кочубинський працюючи над картографічним матеріалом наводив паралельні статистичні відомості в контексті хронологічного розрізу часу. Тим самим можна також припустити, що О. Кочубинський пропонував студентам свої наукові напрацювання як зміст спеціальних курсів, що викладав в університеті.

Продовжив викладати курс історичної географії О. Маркевич. Історик був вільним слухачем фізико-математичного факультету Московського університету (1860-ті рр.), потім історико-філологічного факультету Новоросійського університету (1868-1869). Починаючи з 1880 р. працює на

посаді приват-доцента на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. У 1888 р. в університеті Св. Володимира О. Маркевич захистив докторську дисертацію та отримав ступінь доктора російської історії (ДАОО. Ф.45. Оп.4. Спр.1474. Арк.3.). Починаючи з 1889 р. екстраординарний та з 1893 р. ординарний професор Новоросійського університету.

В університеті О. Маркевич викладав різні спеціальні курси, зокрема, «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.», «История Юго-Западной Руси с конца XVIII в.», «История Новороссийского края со II половины XVIII» тощо. В 1889/1890 навчальному році викладав курс «Историческая география и этнография Южной Руси» (Синявська, 2003, с. 24-25).

У Державному архіві Одеської області зберігається його курс лекцій. Зокрема, у плані другої лекції по «Русской истории» історик визначає проблему кордонів. Так, О. Маркевич зазначає, що «обозрение географических условий ... другого народа и влияние на его историю вообще». Серед таких географічних умов вчений виділяє «страны, границы, пространство». Тобто, дослідник наголошує про вплив на формування народу як географічних факторів, так і інших народів (див. додаток Г. 1) (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.15. Арк. 2-2зв.)

У конспектах його лекцій, що зберігаються у ДАОО, можна констатувати, що вчений використовував поняття «історична географія», не поєднуючи її з краєзнавством чи географією. Так, історик окремо подає визначення географії, історичної географії, етнології, археології, ономастики, картографії, зазначаючи про кожену дисципліну її короткі відомості. На початку однієї з лекцій історик акцентував увагу студентів на географії та її місця в історії. Після цього О. Маркевич виділяв історичну географію та давав короткий історіографічний огляд, з зазначенням – історико-географів. Так, він вказував на логографів: Геродота, Страбона, Птолемея, мандрівників стародавнього і нового часу, Ріттера, Погодіна, Барсова, Бруна, Ключевського та Любавського. Тим самим О. Маркевич прослідковував розвиток історичної

географії на прикладі досліджень різних науковців у різні хронологічні періоди (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.76. Арк.47).

Крім того, у лекціях професора О. Маркевича відображена і проблематика етногенезу слов'ян. У короткому конспекті до лекції історик тезово визначає проблемні питання, які б варто висвітлити під час лекції. Так, О. Маркевич звертається до єдності слов'янських племен, питання щодо походження народів, питання про арійців, проблему колонізації тощо. Крім теоретичної частини, у конспекті зустрічаються і посилання на інших істориків, зокрема І. Срезневського в контексті висвітлення питання щодо староруського племені і мови, також є згадка і про теорію Й. Шмідта щодо хвилеподібного поширення мов (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.15. Арк.7-7зв.).

О. Маркевич звертався і до історії українських земель, викладав курс «Історія Литовсько-Руської держави» у 1884/1885 навчальному році. Варто зазначити, що історію українських земель, історію козацтва вчений розглядав у контексті загальноімперської історії. В рамках політичної історичної географії вчений окреслював українські землі у складі Литовсько-Руської держави та її наступника – Московського царства (Одеський університет..., 2015, с. 137).

Вчений у своїх лекціях звертався і до проблем топографії, зокрема одна із його лекцій називалася «К древний топографии г. Киева». Вчений розповідає про історію Києва з початку його заснування, де особливу увагу приділяє теорії походження міста. Дослідник зазначає, що місто було засновано трьома братами та сестрою і відповідно вказує, що «підкорив племена, брати створили невелике місто та назвали його на честь старшого брата, Києвом», також вказує, що на честь інших братів було названі пагорби, які розкинулися біля міста (ДАОО. Ф.150. Оп.1. Спр.22. Арк. 8).

Викладацька діяльність науковців тісно перепліталась із дослідницькою роботою. Так, викладачі університету досить часто проводили різні науково-дослідні експедиції, які ставали в подальшому основою як наукових статей, так і предметом викладання. Саме періодичні видання або наукових установ,

членами яких були науковці, або друкований орган університету висвітлював наукові розвідки викладачів для широкого загалу. Дійсно, «Записки Імператорського Новоросійського університету» (1867-1919) – офіційний журнал університету, загалом якого було видано 113 томів. Згодом почали видаватись і випуски окремо по кожному факультету. Структурно кожен випуск поділявся на декілька частин – офіційну, де зазвичай друкувалися протоколи засідань чи звіти, та частину вчену, де лише два-три професори в одному томі власне й оприлюднювали наукові дослідження. І саме неофіційна частина стала відображенням наукової роботи викладачів. Траплялись і окремі випуски, які публікували тематично тільки монографічну та велику за обсягом роботу професора.

Тематично історико-географічні дослідження представлені на сторінках «Записок ІНУ» можна поділити на два напрямки – історична політична географія та історична географія населення. Іноді, в ґрунтовних комплексних дослідженнях ці напрямки відображались одночасно, спочатку надаючи територіально-адміністративні зміни, потім характеристику заселеності регіону.

Так, будучи професором університету, Ф. Брун друкувався на сторінках «Записок ІНУ». Так, опублікував дослідження «О ранних названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках» (1877), де вказував на топографію Кримського півострова, визначаючи розташування міст, їх назву ще в стародавні роки. Наприклад, називаючи місце розташування, історик намагався до того ж порівнювати свідчення різних дослідників «за Герцем це російське місто співпадало з Керчем, займавшим ... саме місце мілезійської колонії Пантикапеон, столиці Боспорського царства, на честь якого і саме місто було названо Боспор. Деякі із стародавніх авторів розрізняли ці міста, наприклад, Евтропій» (Брун, 1877, с. 234-235). Тобто Ф. Брун на основі свідчень різних дослідників дійшов своїх висновків, вказуючи на існування двох міст, які розташовувалися близько один від одного і в подальшому злилися в одне місто, яке могло носити дві назви. А вже через два роки у 1879

та 1880 рр. окремими виданнями опубліковані дві частини його ґрунтового дослідження «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России», де автор висвітлює проблематику історико-географічних досліджень зазначеного напрямку. До збірника увійшли дванадцять статей з історичної географії, написані автором (Трубчанінов, 2014b, с. 19; Брун, 1880).

В. Григорович досліджував території південного регіону, зокрема вивченням міста Очакова та околишніх міст, звертаючи увагу на історико-географічні особливості. Дослідник склав «Записку о пособиях к изучению Южно-русской земли находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба» (1876), яку надрукував на сторінках «Записок ІНУ». Так, професор у передмові називав значну кількість важливих документів, які зберігаються в архіві та мають важливе значення для вивчення краю. Особливу увагу дослідник зосереджував на картографічний матеріал, що разом з описами до них має важливе значення для історичної географії. Так, В. Григорович згадав Атласи Катеринославського (1793 р.) і Вознесенського намісництв (1795 р.) та характеризував їх, що несуть значну інформацію про цей край. До того ж відмітивши, що не зважаючи на дослідження А. Скальковського в «Записках ОТИС» ця територія є ще не досить вивченою. Зазначимо, що виготовлення Атласів було спричинено адміністративно-територіальним і поземельним облаштуванням південних окраїн Російської імперії в тому числі Буго-Дністровського межиріччя, що почалося в ході та по завершенню російсько-турецької війни 1787-1791 рр. (Григорович, 1876, с. 50). Варто додати, що до своєї роботи В. Григорович додає «Карту географическую изображающую Область Озу или Едизань иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому Государству» згідно з Ясським договором 1791 р., складену інженером Манрь Кавалер Деволантом. Карта унаочнила територіальні характеристики згідно з умовами Ясського договору та могла б слугувати делімітаційним елементом територіальних характеристик. Проте історик так і не надав загального визначення кордонів

очаківської землі і відповідно свого опису цих територій, але все ж доповнив попередні дослідження А. Скальковського.

Так, В. Григорович вказував на народонаселеність краю, надаючи відомості про динаміку населення і в історичному зрізі з 1791 по 1792 рр., тобто до початку чергової російсько-турецької війни і зазначав, що було чотири міста або як їх називав А. Скальковський «повітові міста» – Очаків, Аджибей, Аджидер і Дубосари і 150 сіл, добре заселених переважно татарами. Також історик додавав «Відомість про казенних і володарських дачах, що перебувають у повіті тираспольському, із показанням що знаходяться в них чоловічої та жіночої статі душ і десятин землі зручною і не зручною», яка складена була в травні 1795 р. Згідно з цією Відомістю, можна констатувати, що станом на 1795 р. у частині очаківської області було 1129800 зручних і 44387 не зручних десятин землі» (Григорович, 1876, с.31-44).

До історико-географічної тематики викладання та дослідження звертався інший викладач Новоросійського університету П. Клепатський – дослідник історії України середньовічної й нової доби, питань історичного краєзнавства. У 1912 р. опублікував на сторінках окремого випуску історико-філологічного факультету ЗНУ «Очерки по истории Киевской земли. Т.: Литовский период». Надаючи історико-статистичний нарис певної території дослідник не міг залишити поза увагою саме географічне положення описаної території, тим самим звернутись до історико-географічних аспектів дослідження. Наприклад, Київський повіт «займав в період, що розглядається територію між Тетеревом та Росю – з однієї сторони, між тим же Тетеревом, Дніпром та далі за Дніпро, до кордонів Черкаських – з іншої» (Клепатський, 1912, с. 313). У роботі дослідник подає не лише історичний нарис Київської землі, а й аналізує статистику щодо кількісного й етнічного складу населення та надає історико-географічний й економічний короткий нарис кожного із дев'яти повітів. Важливими є і додатки до кожного з розділів – карти повітів, із позначенням на них територіальних меж та населених пунктів.

Важливо також відмітити, що у 1916 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету активно діяв Студентський історичний гурток. Гурток часто проводив зустрічі, на яких робилися доповіді та проводилося їх обговорення. Одним із його активних членів та одночасно бібліотекарем був тодішній студент, а згодом і викладач Ф. Петрунь. Так, на одному із засідань, Ф. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії та можна припустити, що майбутній історик не міг не оминати під час своєї доповіді матеріал, пов'язаний з історико-географічними дослідженнями. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну із сполучних ланок у розвитку краєзнавства та регіоналістики в Одесі від університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. (Одеський ..., 2015, с. 96-97). Зацікавленість історико-географічною проблематикою Ф. Петруня зі студентських років вплинула на визначення кола досліджень в майбутньому. В подальшому він сам став історико-географом та викладачем (з 1941 р.) та згодом завідувачем кафедри фізичної географії (1949-1963) та деканом географічного факультету (1949-1952) вже Одеського університету (Трубчанінов, 2013с, с. 246).

Отже, з відкриттям Новоросійського університету історична географія постає як академічна дисципліна. Першими викладачами історичної географії в університеті були Ф. Брун та О. Маркевич, які головним напрямком своїх досліджень вбачали у вивченні півдня України та суміжних земель. Серед головних проблем історичної географії можна виокремити проблеми історичної політичної географії, визначення кордонів, топоніміку, топографію міст.

3.3. Історико-географічні дослідження в працях дослідників Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя

Історико-географічні дослідження проводилися науковцями й інших міст Південної України, зокрема це стосується Катеринослава, Миколаєва та Сімферополя. Характерною особливістю цих центрів є відсутність наукових

установ, навколо яких гуртувалися науковці. Такі товариства почали виникати з 80-х років XIX ст., коли імперським керівництвом було видано постанову про утворення регіональних науково-історичних організацій. На півдні діяли Катеринославська, Херсонська, Таврійська та Бессарабська губернські архівні комісії. Саме цим організаціям вдалося об'єднати навколо себе дослідників з метою збору та популяризації історичної спадщини українського народу. Дослідження науковців представлені ґрунтовними дослідженнями з історичної географії краєзнавчого характеру – дослідженні Півдня України. Серед представників цього регіону особливої уваги заслуговує Я. Новицький та Д. Яворницький (Катеринослав), М. Аркас (Миколаїв), Ф. Лашков, Ф. Домбровський, А. Накропін, А. Завадовський (Сімферополь).

Одним із осередків історико-географічних досліджень на півдні України наприкінці XIX – на початку XX ст. займав Катеринослав. Характерною особливістю цього центру була наявність декількох взаємопов'язаних наукових установ, що проводили краєзнавчі дослідження. Наукові установи міста об'єднували вчених для спільної діяльності та вирішення наукових та практичних питань. Так, одним із перших таких наукових установ був «Музей старожитностей», утворений у 1849 р. за ініціативою директора гімназії Я. Грахова та губернатора А. Фабра. В колекції перших музейних експонатів зберігалися переважно пам'ятки археологічних культур, монет, палеонтологічних рештків тощо. Але вже на початку 1900 р. музей починає занепадати у зв'язку з відсутністю фінансової підтримки. Паралельно з існуванням Музею старожитностей, у 1887 р. почесний громадянин Катеринослава Олександр Поль відкриває перший приватний музей, колекція якого нараховувала близько 5 тис. експонатів, зокрема археологічними знахідками, старожитностями запорожців тощо. У 1890 р. О. Поль помирає і музей залишається без керівництва (Исторический музей..., 2012). Катеринославське земство сприяє облаштуванню музею та подальшого його розвитку, відчуючи потребу в активному вивченні краю та популяризації знань, що було загальною тенденцією земств на початку XX ст. Акцент

повинен був зроблений на природничі та сільськогосподарські дослідження історико-краєзнавчого спрямування. Ідею облаштування при земстві природничо-історичного музею разом з ідеєю відновлення музею імені О. Поля, а тим самим заручившись фінансовою підтримкою земства, намагається поєднати Катеринославське наукове товариство, що виникло у 1901 р. Метою товариства було «слідить за успіхами науки и способствовать распространению в народе знаний». Керівником, професором В. Куріловим була зроблена доповідь про засаду в Катеринославі ботанічного саду з природничо-історичним і археологічним музеями. Реалізація даного проекту не відбулася і облаштуванням Обласного музею ім. Поля Наукове товариство займалося самостійно. Так, саме товариство запросило Д. Яворницького на посаду директора. На засіданні правління товариства, яке відбулося 1 квітня 1902 р., Д. Яворницький дав згоду обійняти посаду директора музею, а на загальних зборах товариства 5 квітня 1902 р. В. Курилов відзначив великі заслуги Яворницького у створенні музею. Під його керівництвом музей поповнився багатьма новими та цінними експонатами, до його фондів увійшло чимало археологічних знахідок, історичних документів та картографічних матеріалів, завдяки чому він перетворився на один із провідних музеїв України (Гребінник, 2003).

Яків Новицький – присвятив свої наукові дослідження краєзнавчій тематиці, що подані в історико-географічному та економіко-статистичному напрямку. Основну увагу історик зосереджує на вивченні Олександрівського повіту. Одна з його робіт – «История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.» (1905), де історик звертається до проблеми визначення території міста: «Александровская, при урочищі р. Московки, яка впадає в Дніпро» (Новицький, 1905, с. 8), автор прослідковує історію виникнення міста та його історичні зміни протягом часу. Я. Новицький визначає проблематику щодо заселеності краю та колонізацію сусідніх земель, зокрема південних земель. Тобто історик розвиває два напрямки історико-

географічних досліджень – історичну політичну географію та географію населення.

Варто відмітити, що Я. Новицький один із перших, хто почав дослідження історії Запорозької Січі. У своїх дослідженнях історик звертався і до проблем історичної політичної географії, зокрема визначення кордонів. Однією з ґрунтовних робіт Я. Новицького є «Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 – 1783 гг.)». У дослідженні автор звертається до проблематики визначення та зміни кордонів Азовської губернії протягом 1775-1783 рр., він намагається встановити чіткі кордони губернії з сусідніми губерніями, татарськими землями тощо. Його опис репрезентований у вигляді таблиці, у якій надано у одній колонці безпосередній опис кордонів губерній, а у другій – опис сусідніх до Азовської губернії частин. Згідно із зазначеним в «Описі» визначенням першого кордону губернії, історик визначає територію вздовж Азовського моря між річками Кальміусом і Бердою. Історик називав не лише територіальні межі, а вказує, з відповідністю якого нормативного документа, ці території увійшли до складу інших земель. Наприклад, східні спірні кордони, згідно з конвенцією 1704 р. належать кубанським татарам тощо.

Загалом опис містить 13 пунктів із характеристикою кордонів Азовської губернії. У публікації містяться примітки Я. Новицького, що стосуються уточнення місцезнаходження різних річок або населених пунктів, правильного прочитання географічних назв. Опис чітко окреслює кордони губернії. Документ містить детальний опис прикордонних земель. Опис кордонів, опублікований Я. Новицьким, є одним із найінформативніших джерел для вивчення територіального устрою Азовської губернії.

Друга частина дослідження Я. Новицького – «Описание городов». Опис складається з дев'яти пунктів, що відповідає кількості повітових міст та прикінцевої частини із загальною характеристикою Азовської губернії. До характеристики безпосередньо самих повітових міст додається перелік з короткою характеристикою об'єктів, що входять до певного повіту. В описі

міст міститься інформація історико-географічного напрямку, зокрема визначення розташування міст з огляду на їх географічне положення. Так, за Новицьким «...Повітове місто Павлоград, почало будівництво 1780 р., розташоване на височинном, рівному та просторому місці, по течії річки Волчої з правої сторони, яка впадає в річку Самару, при урочищі ріки Солоні...» (Новицький, с. 130).

Загалом опис кордонів та опис міст, опубліковані в «Описании ...» Я. Новицького, містять достатню кількість інформації для реконструкції кордонів Азовської губернії і відповідно зовнішніх кордонів Російської імперії (Олененко, 2018).

Вагомий внесок у розвиток історичної географії України зробив історик Дмитро Яворницький. Ще будучи студентом Харківського університету, вчений захопився історичними розвідками та історико-географічними дослідженнями. З 1902 р. працював в Катеринославському обласному музеї імені О. Поля. Грунтовні дослідження Д. Яворницького присвячені краєзнавчій тематиці, зокрема історії Запорозжя. Свої напрацювання оприлюднював на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостях» та «Киевской старине». (Ясь, 2013). Звертаючись до історії запорозького краю, дослідник не міг не оминати проблематику історичної географії, адже Д. Яворницький прослідковував територіальні зміни території на певному проміжку часу. Варто відмітити, що історик також проводить паралелі щодо змін, які відбулися, та його сьогоденням. Так, у дослідженні «Нариси історії запорозьких козаків та Новоросійського краю» (1889) викликає зацікавлення розділ про ліси в межах Запорозьких Вольностей. На початку автор доцільно визначає територію, яку займали козаки, конкретизуючи її «величезним простором степів, що прилягають до обох берегів Дніпра в його нижній течії між Бугом на західній та Кальміусом на східній стороні» (Яворницький, 1889, с. 143). Також історик вказує на розділення кордонів між запорозькими володіннями та територією Гетьманщини, визначаючи межею лівий берег ріки Орелі. Д. Яворницький характеризує зміни в природному середовищі цієї

території, прослідковував природні зміни, що відбувалися на території запорозьких вольностей. Наприклад, він зазначає, що природні умови змінюються в XVII – XVIII ст., що знаходить відображення в згадках російських послів та геометричних спеціальних планах кінця XVIII ст. (Еварницький, 1889, с. 147).

Д. Яворницький звертався до проблем історичної політичної географії, визначаючи зміни кордонів запорозьких вольностей протягом другої половини XVII – XVIII ст. Характерно, що історик звертав увагу на проблематичність та точність щодо визначення кордонів козацьких територій, особливо в період їх формування (Еварницький, 1890, с. 5). Д. Яворницький у роботі «Вольності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис» (1890) надав картографічний матеріал, що унаочнив його дослідження, де визначено кордони вольностей та відображено адміністративний поділ (Еварницький, 1890, с. 386).

Важливою для історико-географічних досліджень є тритомна «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницького. У першому томі значну увагу приділено саме визначенні кордонів козацьких вольностей, їх трансформації протягом часу. До того ж, історик, як і Я. Новицький обґрунтовував зміну територій відповідними доказами законодавчого характеру.

Крім історичної політичної географії, де автор визначає території козаків, історик присвячує розділ топонімії краю. Вчений звертається до походження назви козацької столиці: «Січа, Січ» – виникла, без сумніву, від слова «сікти», «висікати» в розумінні рубати, отже, має однаковий корінь з великоруським словом «засіка». Доказом цього служать документи минулих віків, що дійшли до нас, котрі розкривають весь хід поступової колонізації нових дніпровських степових місць, яка йшла зі старої Малоросії на Низ». Також Д. Яворницький звертається до поняття «кіш» та його походження, вживання: «Слова «січ» і «кіш» вживалися запорізькими козаками то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одного від іншого: під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійне ядро козаків, постійний центр

усього козацтва, до того ж у себе, вдома; а під словом «кіш» найчастіше розуміли уряд, іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору» (Яворницький, 1990, с. 126).

Поодинокі дослідження, що містять історико-географічну складову, представлені у напрацюваннях миколаївського історика М. Аркаса. Науковець активно займався вивченням краєзнавства та популяризацією історії українського народу. Його відомою працею стала «Історія України-Русі», де виклад історії зроблено на основі біографічних даних різних постатей. Загалом дослідження більшою мірою присвячено саме козацькому періоду історії України. Звертаючи увагу на виникнення козацтва історик вдався до опису земель, куди та звідки тікали козаки, тобто «В задніпрянські степи, обік Татарина ... з білоруського Полісся, з Побужжя й Галичини, з північно-західної Волині» (Аркас, 1908, с. 149). Значно важливішим його досягненням є вміщення у працю картографічного матеріалу, зокрема це «Східня Європа перед X століттям», «Українські землі за князів», «Східня Європа з початком XIV століття», «Велике князівство литовсько-руське», «Україна в XVII століттю», «Лівобережна Україна поділена на полки», «Плян Січи», «Запорозьські землі», «Теперішня територія українська». Наприклад, карта «Запорозьські землі перед збуренням Січі» чітко демонструє козацькі землі, вказані сусідні території. Хоч і карта достатньо схематична, але все ж досить ґрунтовно унаочнює представлений просторовий матеріал про географічне розміщення козаків та їх сусідів (Аркас, 1908, с. 335).

Ґрунтовними краєзнавчими дослідженнями в другій половині XIX – на початку XX ст. займались дослідники Криму – Ф. Лашков, Ф. Домбровський, А. Накропін, А. Завадовський та ін. Спочатку краєзнавці друкували свої дослідження на сторінках «Таврійских губернських відомостях», які досить довго були єдиним друкованим науковим органом у регіоні. І лише у 1887 р. з утворенням Таврійської вченої архівної комісії, започатковується видання їх «Відомостей», де краєзнавці репрезентували свій історико-етнографічний матеріал. Серед головних напрямків досліджень, що висвітлювались на

сторінках періодичної преси були вивчення історії Криму, особлива увага приділялась періоду після приєднання до Російської імперії, дослідженню історії виникнення та розвитку окремих міст регіону, церковна історія тощо. Проте одразу слід відмітити, що періодична преса регіону перебувала під постійним контролем з боку влади і цензури. Однією із таких статей є «К истории о заселении Таврической губернии» А. Завадовського, у якій автор звернув увагу на колонізацію губернії (Непомнящий, 1998, с. 172-173).

Цікавими публікаціями з історії населення представлені дослідження священика А. Накропіна, зокрема мова йде про «Эллины – древние обитатели Таврического полуострова». У роботі автор намагається звернути увагу не лише на історичний факт перебування такого народу на території півострова, але й назвати причини та особливості такого історичного процесу. Звичайно, що будучи людиною релігійною, не міг не звернути увагу на релігійний аспект (Накропин, 1868).

Історик та краєзнавець Ф. Лашков – закінчив Новоросійський університет та працював вчителем історії і географії у Сімферопольській чоловічій гімназії, згодом став управителем Таврійської вченої архівної комісії. У своїх напрацюваннях історик звертав увагу на процес приєднання Криму до Російської імперії, підкреслюючи боротьбу останньої з Кримським ханством. Стаття «Исторический очерк покорения Крыма» стала результатом цих досліджень. Іншою сферою зацікавлень історика було вивчення земельного питання, зокрема у статті «Исторический очерк Крымско-татарского землевладения» відображено саме цей аспект. До речі, вказуючи на період існування спочатку Кримського улусу, а згодом ханства, дослідник намагається прослідкувати зміни саме щодо земельного аспекту та появу землеволодіння кримських татар пов'язує з контактами в гірському Криму з греками, а на південному березі – з генуезцями (Шарапа, 1993, с. 179).

Закінчивши Рішельєвський ліцей у 1844 р. Ф. Домбровський переїхав до Сімферополя, де займав посаду секретаря Таврійського губернського статистичного комітету, був редактором неофіційної частини Таврійських

губернських відомостей. Але навіть після переїзду, Ф. Домбровський все одно тісно співпрацював з науковою спільнотою Одеси – був членом Товариства сільського господарства Південної Росії, постійним дописувачем «Одесского вестника» тощо. Крім того, на сторінках Новоросійського календаря він неодноразово публікував історико-статистичні нариси міст Криму, зокрема Бахчисараю, Феодосії, Сімферополя. Так, в «Историко-статистическом описании города Симферополя» історик надав детальну характеристику походження назви міста, прослідковуючи зміну назв з початку його заснування татарами. Ф. Домбровський зазначив, що з моменту заснування місто було відоме під назвами «Ак-мечеть» чи «Біла мечеть», або ж «Султан-Сарай» і остаточно місто було перейменовано вже після приєднання Кримського півострова. Дослідник так і не назвав походження нової назви. Крім топоніміки назви, історик детально визначив місце розташування міста, його кількісний та етнічний склад населення протягом усього періоду існування (Домбровський, 1846).

Отже, історико-географічний напрямок у Катеринославі, Миколаєві та Сімферополі розвивався досить потужно, не зважаючи на відсутність наукових та академічних установ. Я. Новицький та Д. Яворницький зосередили свої дослідження на історії Запорозжя, в контексті якої сприяли розвитку історико-географічних досліджень – історичної політичної географії та топоніміки.

3.4. Краєзнавчі історико-географічні дослідження в церковній та військовій періодиці Південної України

Періодична преса завжди посідала особливе місце в науковому та суспільному житті. З приєднанням півдня України до складу Російської імперії поставала нагальна проблема у вивченні його особливостей. Дослідження проводились в різних напрямках, церковна та військова література не стала виключенням.

У контексті вивчення регіональної історії церкви у різноманітних її проявах закономірним стає дослідницький інтерес до провінційної церковної преси. Єпархіальні відомості, що існували майже в кожній губернії, сприймаються сьогодні як важливе історичне джерело. Окрім інформації про діяльність церкви єпархіальні відомості містять історичні, краєзнавчі, етнографічні та громадсько-політичні дані.

Півдний регіон висвітлювали Екатеринославские, Кишиневские, Херсонские та Таврические Епархиальные ведомости, оскільки саме до цих єпархій входили південноукраїнські землі.

Вже за типовою схемою виходили з 1 липня 1867 р. і до 1917 р. Кишинівські Єпархіальні відомості – перший журнал, що видавався у Бессарабії та репрезентував історію єпархії, окремих її повітів. З точки зору нашого дослідження зацікавлення викликають лише дослідження історико-географічного напрямку і лише українських територій, у даному випадку – частини Бессарабії. Як і Відомості інших губерній, Кишинівські «Епархиальные ведомости» видавались спочатку двічі на місяць і тільки з 1906 р. виходили щоденно. Відповідальним редактором був протоієрей ректорської семінарії О. Яновський.

Ще в 1895 р. редакцією Кишинівських єпархіальних відомостей була спроба зібрати матеріал для історико-статистичного опису бессарабських парафій, оскільки цей регіон в історичній своїй ретроспективі був майже не дослідженим. Тому вже у 1900 р. постала ідея про заснування «Бессарабського церковного історико-археологічного товариства» (1904-1912), основним завданням якого було вивчення краю, зокрема дослідження місцевих церковних старожитностей та написання історії єпархії. Серед активних членів Товариства був викладач Ізмаїльського духовного училища О. Філатов. Члени Товариства були і постійними авторами наукових статей «Кишиневских Епархиальных ведомостей» (Циганенко, 2011, с. 163-164).

Публікації, вміщені на сторінках «Епархиальных ведомостей» тематично обмежувались релігійною специфікою, проте все ж таки дослідники не

оминали у своїх нарисах й історико-географічний аспект. Тому наявні публікації з точки зору історико-географічних досліджень можна охарактеризувати в декількох напрямках – історична політична географія та історична географія населення. Враховуючи специфіку видання, історична політична географія представлена в першу чергу нарисами щодо місцезнаходження та територіальної приналежності єпархій, повітів або ж окремих монастирів та церков. До того ж це переважно історико-статистичні описи.

У контексті даного напрямку досліджень представлені роботи на сторінках «Херсонських Епархиальных ведомостей» стосувались давньої історії церкви на півдні («Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в XIII, IX и X стол.» за 1864 г., № 19), історія ієрархії XVIII та XIX ст. («Материалы для истории новороссийской иерархии» за 1878 г., № 20; Епархия словенская и херсонская» за 1875 г., № 21, Хронологико-историческое описание церквей херсонской губернии» за 1878 г. № 13-14); статті пов'язані з церковною історією («Ханская Украина» за 1860 г. №6, «Историко-статистическое описание прихода собора гор. Александрии» за 1873 г.) тощо. Із зазначеної тематики стає зрозумілим, що більшість краєзнавчих розвідок все ж представлені з огляду на опис єпархій, що доречі було однією з обов'язкових умов даного видання. Крім того, слід зазначити, що більшість із дописувачів Відомостей були дійсними членами ОТІС і відповідно публікувались на сторінках як їх друкованого органу – «Записок», так і передруком деяких статей у Відомостях (Ястребов, 1885, с. 343).

Священик В. Никифоров окрім своїх першочергових завдань за саном, був ще й краєзнавцем та дослідником історії міста Олександрії (тепер Кіровоградська обл.). У Єпархіальних відомостях краєзнавець опублікував дослідження «Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии». Це ґрунтовне видання було опубліковане з 2-24 випуски за 1878 р. Загалом робота складалась з двох частин, де в першій надано відомості саме географічного та топонімічного характеру, в другій – більше адміністративні. Так, дослідник в

огляді географічного положення повіту давав характеристику географічним об'єктам, які знаходяться поруч – річки, озера, кургани тощо. Вказував на топографічні зміни та особливості. З історії краю та точки зору нашого дослідження велике зацікавлення викликає друга частина, яка репрезентує саме дослідження змін адміністративних кордонів з плином часу, також представлено і відомості про заселення краю у XVIII ст. та прослідковано цей процес до часу написання роботи (Никифоров, 1878).

На сторінках «Таврийских Епархиальных ведомостей» вміщувалися статті та матеріали, присвячені окремим місцевостям та містам: Бахчисараю (1899, № 17), Судаку (1907, № 6-12) та ін. Однією із таких статей є «Естественно-историческое описание Тавриды» (1885). У дослідженні автор намагався висвітлити історію Таврії після приєднання Кримського півострова до Росії, проте вдаючись до опису передісторії цього процесу він надав досить ґрунтовний історико-статистичний, географічний опис: «Кримський півострів, внаслідок свого особливого положення в географічному відношенні – на рубежі стародавнього світу, неперевершений своїми історичними долями: тут з давніх часів відбуваються переміщення багатьох народів і тому проходить всі фази загальнолюдського життя» (Естественное ..., 1885, с. 985). У розвідці надано описи повітів та їх просторове розміщення, надаються топонімічні відомості як різних населених пунктів, так і півострова загалом. Так, власне, «Кримський півострів стародавні Еліни більшою частиною називали Кіммерійським півостровом, хоч і залишалась більш давня назва Таврія і потім Тавроскіфія» (Естественное..., 1885, с. 989) Таким чином, ця розвідка безпосередньо висвітлює історико-географічні особливості регіону, навіть з огляду релігійного напрямку.

У цьому ж випуску вміщена ще одна не менш цікава з точки зору нашого дослідження публікація – «Приходы и храмы на Крымском полуострове» за 1885, вип. 18-19 висвітлювала історичний нарис кожного приходу або ж храму. Крім того, цей нарис представлений саме з точки зору історичної географії оскільки автори описували не тільки сьогодення цих храмів, а й

звертались до умов виникнення, надавали географічний опис місцевості тощо. Більше того, всі відомості подаються з огляду на розподіл на повіти, що дозволяє прослідкувати і приналежність кожного населеного пункту до конкретного повіту. У даному випуску описується Ялтинський та Євпаторійський повіти з детальним описом усіх населених пунктів, очевидно, які мали церкву. Також надавався перелік сіл, які належали до кожного приходу окремо, очевидно не маючи у себе в наявності храму. Наприклад, в одному із таких описів представлена інформація про грецьке поселення поблизу Ялти – Аутку: «...у вузькій та рівній долині, межуючи з Ялтинською та оточений з півночі, заходу та сходу горами...ця місцевість була заселена до самої Алушти греками. В 1779 р. вони пішли з Криму в Маріуполь, але близько 20 сімей повернулись до Аутки, після приєднання Криму до Росії». (Приходы..., 1885, с. 962-963). Важливо, що автори описів подавали ще й топонімічний матеріал та враховували різні назви населених пунктів, зокрема вказувалось, що грецьке поселення «Лаки» на стародавніх картах могло звучати як «Лака» (Приходы..., 1885, с. 970).

На шпальтах «Кишиневских Епархиальных ведомостей» неодноразово зустрічались дослідження щодо історії заснування єпархії. Прикладом можуть слугувати статті церковно-краєзнавчого характеру «Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ее» (1876, № 1-6), «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» (1879 – 1881) Феодосія (Макаревський), який в 1871 р. став єпископом Катеринославським і Таганрозьким. Роботи в загальному окреслювали формування єпархії, входження до неї різних повітів та надавався огляд різних приходів та церков.

В його роботі «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии», крім документів з різних джерел, на які він не дає посилань, ним використано перекази старожилів окремих населених пунктів та перекази, збережені священиками місцевих церков. Праця також

містить цікаву та цінну інформацію про заснування слобід на місці запорозьких хуторів. За наданими Феодосієм джерелами добре фіксується зміна епох у Північному Причорномор'ї. Згадки про події в другій половині XVIII ст. характеризуються більшою конкретикою та достовірністю. Рання епоха відчувається в тексті через короткі звістки, часто виділені курсивом, про заснування поселень, скоріше про присутність запорожців у краї (Чепіга, 2014, с. 19-21).

У випусках «Екатеринославских ведомостях» представлені і розвідки по окремих церквах та монастирях, наприклад, «Краткие историко-статистические сведения о мужских и женских монастырях и общинах Екатеринославской епархии» за 1900 р. Надавався дійсно дуже примітивний та короткий огляд існуючих монастирів – два чоловічих та два жіночих. Але у примітці зазначено, що у подальших випусках готувалися більш ширші очерки кожного з монастирів. Так, власне «Самарський Миколаївський чоловічий монастир знаходиться в Новомосковському повіті, в 25 верстах від Катеринослава и в 3 верстах від міста Новомосковськ...монастирю належить 242 дес. Дубового лісу, в якому ведеться правильне лісове господарство» (Краткие..., 1900, с. 282).

Інший же напрямок – історична географія населення, представлений меншою мірою на сторінках «Епархиальных ведомостей». Дослідження стосувались наукових розвідок щодо заселеності того чи іншого краю, міграційними процесами, які впливали на розвиток православ'я в регіоні, кількісному та етнічному складу тощо. Так, власне на сторінках Кишинівських єпархіальних відомостей представлені описи повітів, церков, або ж християнського населення, що населяло цей регіон, зокрема болгар. Тому і один із аспектів досліджень цього видання – це заселення болгарами південної Бессарабії. Так, однією із таких розвідок була стаття «Страдания под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1830 году и поселившихся в Бессарабии» за 1875 р., вип. 20. Священик С. Кіранов був автором даного дослідження і вже з назви стає зрозумілим про що йде мова у

роботі. Проте перш ніж називати страждання, автор вдався до загальних відомостей щодо появи болгар на території краю, окресливши декілька етапів міграційних процесів цього народу (Кіранов, 1875, с.747).

Інша ж розвідка вміщена в четвертому випуску Відомостей за 1878 р. «Исторические сведения о южной Бессарабии» також торкалась проблеми формування регіону та заселеності його різними народами, але основна увага зверталась все ж на болгар (Исторические ..., 1878, с. 165). В той самий час як інша розвідка «Влияние немцев колонистов на православное население Аккерманского уезда» священника Гепецького за 1895 р. звертала увагу вже на появу в цьому краї інших народів – німців (Гепецкий, 1895, с. 368).

Військовий напрямок історико-географічних досліджень був представлений на сторінках серійних видань «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Материалы для военной географии и военной статистики России».

Південна Україна у «Военно-статистическом обозрении Российской империи», розглядається в 11 томі «Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского», що надано в п'яти частинах – описи Херсонської (Рогалев, 1849), Таврійської (Герсиванов, 1849) губернії, опис Бессарабської області (Дараган, 1849), Катеринославської (Драчевский, 1850), Землі Війська Донського (Штюмер, 1852).

Автори «Военно-статистического обозрения» у першу чергу звертали увагу не лише на констатацію визначення територіальних кордонів, а й надавали обґрунтування вигідності географічного положення, та вдавались до дослідження у минулому змін розміщення різних об'єктів або ж зміщення певних адміністративних кордонів. До того ж окреслення географічних кордонів чи об'єктів надавалося з точки зору військових потреб та інтересів, наприклад, Херсонська губернія «омивається з півдня водами Чорного моря та складає прикордонний рубіж європейської Росії, що дає їй значимість

політичну, вадливість якої залежить від відношення Імперії до порти Оттоманської» (Рогалев, 1849, с. 1-2).

А вже «Катеринославська губернія, знаходячись майже на однаковій відстані як від кордонів з Туреччиною, так і від театру бойови дій наших на Кавказі ... може слугувати місцем формування та розміщення резервів. При війні з Туреччиною західна частина губернії, особливо Катеринославський та Верхньодніпровський повіти, які знаходяться на правому березі р. Дніпро, можуть бути найбільш вигідними» (Драчевский, 1850, с. 2). Отже, оскільки безпосереднє значення даного дослідження було спрямовано на військове використання територій, то й інформація надавалися відповідним чином.

У даній серії видань окремим розділом висвітлювалася історія найбільш визначних міст та детально розглядалася топонімія «Фортеця Очаків, побудована на правому березі Дніпровського лиману, при впадінні його в Чорне море ... в давнину на цьому місці було сарматське місто Алектор» (Рогалев, 1849, с. 13). Особлива увага приділялась і географії населення, зокрема вказувалося на географію поширення різних народностей на констатувалося на прикладі конкретних міст: «Комрат – болгарська колонія на Ялпуху, в 60 верстах від Болграда і 80 від м. Кишинева» (Дараган, 1849, с. 155). Звичайно, надання широких відомостей про кожне місто можна пояснити необхідною освіченістю військових для орієнтування на місцевості та відповідно обізнаності різних топонімів об'єктів.

Вже протягом 1859-1868 рр. Генеральним штабом було зроблено ще одну спробу опису губерній та імперії загалом. Проте, на відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ департаменту Генерального штабу. Для проведення нового обстеження та опису територій у розпорядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати

спочатку тільки офіційні джерела: ревізські казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: «Історичний нарис» та «Статистичний опис». Власне так було опубліковано 25 томів «Материалов для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», присвячені окремо кожній губернії імперії. Це стало важливою подією в розвитку історико-географічних досліджень, оскільки кожен том детально зосереджував увагу на історії кожної губернії чи області, звертаючи увагу на територіальні рамки, етнографію народів, проблеми освіти, релігії чи господарства, висвітлено особливості військового управління тощо. Характерно, що вже на початку праці у кожному виданні подано історичну географію губернії чи області, що описується. Також, варто відмітити, що у кожному томі додатково є загальна карта губернії (Петрова, 2008, с. 175).

Загалом українським територіям було присвячено 5 томів «Матеріалів». Так, у 1862 р. у двох частинах було опубліковано відомості щодо Бессарабської області за редакцією О. Защука, Катеринославської губернії за редакцією В. Павлович. Вже у 1863 р. надруковано том про Землі Війська Донського (М. Краснов), дві частини Херсонської губернії за редакцією О. Шмідта.

Дослідженням Бессарабської області займався капітан Генерального штабу О. Защук, дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей (ОТИС) та Одеського товариства сільського господарства Південної Росії, член-співробітник Імператорського Російського географічного товариства. Саме за його авторства у 1862 р. вийшло два томи, присвячені історії, описанню та населенню Бессарабської області. Вже в передмові до першого тому автор чітко називав територіальні межі регіону: «Сучасна Бессарабія, тобто країна, яка лежить між річками: Дністром, Прутом та Дунаєм» (Защук, ред., 1862, с.1).

Більш детальну характеристику формування області розкрито у розділі «Историческое введение», що власне репрезентує область від моменту давньої історії до XIX ст. Характерно, що у роботі всі історичні події надані з огляду на географічну прив'язку та відповідну зміну територіальних рамок області. Наприклад, вказуючи на період давньої історії, зокрема, існування скіфів на цій території зазначено: «Скифы заняли тогда весь прибрежный край от Дона до Дуная, со включением всей Бессарабии» (Защук, ред., 1862, с. 1). До того ж при характеристиці формування області вже паралельно є спроби щодо розміщення певних об'єктів у минулому та на час написання роботи. Так, зазначається, що тодішній Аккерман за своїм місцезнаходженням співпадав з раніше існуючим містом Тирасом або Офіусом, який розташовувався при Дністровському лимані, на Бессарабському березі (Защук, ред., 1862, с. 2). Також, паралельно з географічною прив'язкою надано й опис заселеності краю у різні часи. І станом на початок XIX ст. територія Бессарабської області була приєднана до Російської імперії в результаті підписання Бухарестського трактату і відповідно в таких кордонах: «Область... склалася власне з 3-х частин: перша частина – приєднана від Молдови або колишні цинути 1) Гречан, 2) Кодру, 3) Хаторничев, 4) Охрей, 5) Сорока та частина Яського цинути; друга – від Туреччини: колишні раї чи християнські провінції, які керувалися до того особами нашими, з містами: Хотинном, Бендерами, Аккерманом, Рені або Томаровими та Ізмаїлом та третя частина, відома під ім'ям Буджака або власне Турецької Бессарабії» (Защук, ред., 1862, с. 10).

Також окремим розділом вказано на існування колоній Задунайських переселенців, болгарських та німецьких колоністів. У статистичному описі вказувалося на проживання болгарських колоністів саме у 43 колоніях Буджака, відповідно на території Аккерманського та Бендерського повітів (Защук, ред., 1862, с. 499), та констатувалося, що саме болгари становили більшу частину колоністів, а вже решту складали вихідці з молдаван, малоросіян, арнаутів та так званих гагаузів (Защук, ред., 1862, с. 501).

Також додавався окремо список колоній станом на 1848 р. з розподілом на округи: Верхньо-Буджацький (19 колоній), Нижньо-Буджацький (19 колоній), Ізмаїльський (5 колоній). Окремий розділ присвячено німецьким колоніям, яких нараховувалося 24 та територіально розміщувалися в центрі Аккерманського повіту (Защук, ред., 1862, с. 512-514). За зразком болгарських колоній наданий список німецьких колоній в Бессарабії з розподілом на округи та кількістю дворів, населення: Клястицький (10 колоній), Малоярославуцький (11 колоній), Саратський (3 колонії) (Защук, ред., 1862, с. 519-520). Тобто у томі охарактеризовано історико-географічні особливості Бессарабської області та надано детальну характеристику формування території, опису географії населення. Через рік після виходу «Матеріалів» А. Защук друкує статтю «Этнография Бессарабской области» у «Записках» ОТІС. Стаття є дослівною копією розділу «Жители» з тому «Матеріалів» (Защук, 1863).

Окремою частиною А. Защук давав детальну характеристику Новоросійському козацькому війську, що існувало в Бессарабії з 1828 р.: «В південно-східній частині Бессарабії, посеред Аккерманського повіту, в пустельних, маловодних степах Буджаку, де до кінця минулого століття кочували дикі орди ногайців, поселено Новоросійське козацьке військо» (Защук, ред., 1862, с. 529). Автор характеризував поступове виникнення такого роду формування, відводячи початок його утворення ще на 1775 р., коли частина Запорозьких козаків після знищення Січі змушена була втікати на ці землі. В описі також вказується на зміну з часом кількісного складу, управління та повсякденного життя. Наприкінці другого тому у додатках до «Матеріалів» вміщена кольорова карта Бессарабської області, де крім територіального унаочнення області, показано поділ на повіти та межі розміщення болгарських колоній, кордони розміщення станиць Новоросійського козацького війська тощо.

Слід зазначити, що описання Новоросійського козацького війська з більш детальними картами, описом населення, статистикою було складено

раніше іншим офіцером Генерального штабу, наказним отаманом війська генерал-майором І. Гангартом. Це був рукопис під назвою «Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858», на сьогодні він зберігається Одеській національній науковій бібліотеці (Гангардт, 1858). Зауважимо, що І. Гангардт мав досвід таких праць, адже складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Ліфляндської та Курляндської губерній для Генерального штабу.

У 1863 р. в рамках серії «Матеріалів» вийшов двотомник присвячений Херсонській губернії під керівництвом підполковника Генерального штабу А. Шмідта. У середині XIX ст. військовий за освітою, географ за покликанням, Олександр Оттович детально вивчав територію колишньої Херсонської губернії. Вихідною причиною досліджень була відсутність у Генерального штабу Російської імперії даних щодо географічних особливостей територій, в тому числі й південних, де в найближчий час передбачалось ведення бойових дій. У січні 1859 року командування штабу направило О. Шмідта до Миколаєва, звідки вже в квітні розпочалась річна експедиція з вивчення особливостей навколишніх територій. Результати досліджень були відображені на сторінках звітнього документа «Материалы для географии и статистики России», над якими автор працював впродовж кількох років (1860-1863 рр.). Починався опис «Кратким историческим взглядом на Херсонскую губернию», хоча коротким його важно назвати, оскільки вміщений з 3 по 81 сторінки роботи. О. Шмідт у передмові чітко наголошує на необхідності короткого історичного та географічного екскурсу Херсонської губернії для кращого розуміння розвитку. Визначаючи географічно розміщення губернії «місцевість, яка спростягається вздовж найпівнічнішої окраїни Чорного моря ... на схід за Дніпро ... із заходу переходячи за Дністер зливались з долиною Дунаю» (Шмидт, ред., 1863, с. 1-2). А вже в підпункті чітко визначено кордони губернії та вказане на сусідні губернії – Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Подільська та Бессарабська область. Також до Херсонської губернії належав о. Березань, що знаходиться в морі,

навпроти Березанського лиману. Варто зазначити, що опис кордонів губернії детально надано в географічному аспекті з зазначенням усіх річок та урочищ та вже у примітці до опису додається пояснення, де визначено, що саме у зв'язку з сусідством багатьох губерній важливо чітко визначати територіальні кордони, щоб у подальшому уникати непорозумінь і навіть надано приклад таких особливостей: «у щорічнику, що видається Рішельєвським ліцеєм «Новороссийский календарь» від 1860 р. і досі читаємо, що «Крюків посад Херсонської губернії, Олександрівського повіту. Насправді. Як ми бачили, кордон земель околиць Крюкова вдається до Херсонської губернії на 42 верства і ще за царювання Імператора Олександра Благословенного землі ці зараховані до Полтавської губернії» (Шмидт, ред., 1863, с. 83).

В описі характеризується також історія заселеності краю, починаючи з таврів та кіммерійців, тим самим визначаючи складову географії населення. Говорячи про давньогрецькі поселення на території губернії проводиться реконструкція можливого місця їх розташування «Одессос – на окраїні лівого берегу Тилігульського лиману, поблизу сучасного с. Троїцького (Коблево); Скопули – поблизу с. Дуфінки; гавані Істріян – на окраїні правого берегу Куяльницького лиману; гавані Ісіаков – на місці сучасної Одеси...» (Шмидт, ред., 1863, с. 5). Також у О. Шмідта окрім звичної характеристики кожної з народностей, які заселяють край, є підпункт, що стосується переселення жителів у Херсонську губернію та Одеське градоначальство із інших країв – Київської, Катеринославської, Курської, Орловської, Калужської губерній та Бессарабської області. Так, саме з цих країв переселялися люди у пошуку роботи, оскільки війна зробила цей край відомим для північних губерній Росії, як зазначав сам автор (Шмидт, ред., 1863, с. 486).

До першого тому подано два плани «Сечи козаков запорожских» та «Карта части течения реки Днепра» з детальним позначенням островів та приток. В другому томі розміщена карта Херсонської губернії з позначками місцезнаходження болгарських, німецьких шведських, чорногорських, грецьких, єврейських колоній. У 1862 р. під керівництвом капітана

Генерального штабу В. Павловича опубліковано том «Матеріалів», присвячених Катеринославській губернії. На відміну від історичного опису Херсонської губернії, історичний опис Катеринославської досить короткий, лише декілька сторінок, де йдеться про території та кордони губернії. За традиційною схемою, що присутня у кожному з томів «Историческое введение», прослідковується історія заселеності губернії.

В історико-географічному аспекті територіального визначення губернії чітко визначені граничні губернії, які доповнені конкретними позначками: «Перша та головна частина губернії межує з півночі: Полтавською губернією, відокремлюючись від неї річками: Дніпром та припливом її з лівого боку, річкою Ореллю; Харківською губернією, від якої відокремлюється невеликими річками: Орелькою, Бритаєм з Папельною, що впадає в неї з лівого боку, верхів'ями Самари, Торцем і Північним донцем; далі Землею Війська Донського, відокремлюючись від неї Дінцем» (Павлович, ред., 1862, с. 14). У додатку була вміщена карта Катеринославської губернії, що унаочнювала територіальні розмежування губернії.

Також окремо дано детальну характеристику Азовському козацькому війську, яке перебувало у складі Катеринославської губернії. На початку обґрунтовуються передумови виникнення війська, вказуючи на знищення Запорозької Січі, коли значна кількість рушила до гирла Дунаю під владу Туреччини. Проте, як зазначається, це було не довго і деяка кількість, бажаючи повернутися на Батьківщину, отримала дозвіл на повернення від російської влади. І вже відповідним указом від 1832 р. Азовське козацьке військо розміщувалося «на державних землях в Олександрівському повіті, при Азовському морі; ці землі ... простягались від берегу моря до північного сходу. Вони складали частину колишньої Кальміуської паланки Запорозької вольності» (Павлович, ред., 1862, с. 344). Також у додатках була розміщена карта Азовського козацького війська з позначенням полків.

Отже, спеціально-тематичні видання надавали додаткові відомості істориком-географічного напрямку. Видання «Епархиальные ведомости»

започаткувало традицію краєзнавчих досліджень церковного напрямку. За структурою вони були типовими для кожної єпархії, втім же дослідження, які представлені в неофіційній частині кожного регіону репрезентували свої особливості краю, історію формування та заселеності. Проведені розвідки містили достатньо інформації історико-географічного аспекту. Тим самим дослідження кожної єпархії репрезентувало загальні дослідження з південної України. Матеріали ж військового напрямку висвітлювали історико-географічну складову в контексті військових досліджень.

Науковці Південної України зробили значний внесок у розвиток історико-географічного напрямку. Потужним осередком становлення історичної географії як академічної дисципліни, так і її практичної складової була Одеса. Саме тут базувались наукові товариства – Одеське товариства історії і старожитностей та Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Свої наукові дослідження вони репрезентували на сторінках періодичних видань – «Записок». Історико-географічні дослідження представлені переважно історичною політичною географією, історичною географією населення. Проте зустрічаються дослідження з історичної фізичної географії, що пояснюється специфікою діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Не менш ґрунтовні дослідження представлені у роботах дослідників Катеринослава (Д. Яворницький, Я. Новицький), Миколаєва (М. Аркас), Сімферополя (Ф. Лашков, А. Завадовський, Ф. Домбровський). Їх дослідження торкалися переважно локальної історії – дослідженню регіону загалом або конкретних населених пунктів. Специфічними краєзнавчими дослідженнями представлена церковна періодика – Єпархіальні відомості. Тематика досліджень торкалась переважно історичної географії населення – міграційні процеси, заселеність

краю, етнічний склад. Це була практична необхідність у зв'язку з мало вивченістю краю в історичній літературі.

Становлення історичної географії як академічної дисципліни відбувалось на базі Імператорського Новоросійського університету, де майже відразу почали викладатись історико-географічного напрямку академічні курси. Значний внесок зробив О. Маркевич, який чітко відокремлював історичну географію як окрему складову історичної і географічної науки.

Розділ 4

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ В НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Історико-географічні дослідження України в університетських та інших наукових осередках Західної України

В XIX – на початку XX ст. українські землі були поділені між двома імперіями – Російською і Австро-Угорською, що і відображало їх різний історичний та суспільно-політичний розвиток. Становлення історичної географії та картографії на Західній Україні здійснювались в академічних установах – Львівському та Чернівецькому університетах.

Спеціальні історичні дисципліни у Львівському університеті почали викладатись з XVIII ст., але це були лише сфрагістика та геральдика. Історична географія спочатку як окрема дисципліна не викладалась, а була представлена переважно в контексті викладання або географії, або історії, тому що знаходилась на межі цих дисциплін. Кафедра географії в університеті була найдавнішою структурною одиницею на теренах не лише України, а й Східної Європи загалом. Проте, слід зазначити, що на той момент поняття «кафедра» не мала на увазі сьогоднішній структурний підрозділ, а скоріш за все була представлена окремим науковцем, навколо якого гуртувалось за спільними інтересами студентство. Першим очільником такої кафедри став польський вчений А. Реман (1840-1917) і перебував він на цій посаді аж до 1910 р. Однією з основних його праць, що можемо віднести до історичної географії, є «Землі давньої Польщі і сусідніх слов'янських країн, описані з погляду фізико-географічного» у двох частинах, де перша присвячена Карпатам (1895), друга – «Низів'ю» (1904).

Саме А. Реман підготував плеяду кваліфікованих дослідників історичної географії та картографії – Г. Величко, Е. Ромер та С. Рудницький. Ще під час навчання в університеті Г. Величко у 1896 р. склав першу етнічну карту

України – «Народописна карта українсько-руського народу». А в 1889 р. він же захистив докторську дисертацію та був першим докторантом у А. Ремана.

Е. Ромер змінив на посаді завідувача кафедри свого попередника – А. Ремана та продовжив викладання своїх курсів з регіональної географії та картографії. Крім того, основу його наукових інтересів складало визначення методологічного поняття географічного детермінізму. Дослідник звертав увагу на методологічні засади власне географії як науки – поділ на фізичну та антропогеографію, а також визначав вплив на географію як природничих наук, так і гуманітарних, наприклад, історії, економіки, етнографії. Через брак підручників, у 1899 р. опублікував власні лекції у вигляді конспектів – «Зображення та описи». Попри все, сферу його інтересів становили польські території (Pawlak, 2004, с. 5).

Е. Ромер активно займався картографуванням, зокрема відображенням польських територій, їх змін тощо. Важливо, що до неї дослідник зараховував західні та центральні землі України, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Одна із його карт «Землі давні польські» 1909 р. є кольоровою фізичною картою, що на той час були великою рідкістю. Окрім назв географічних об'єктів, дослідник позначив назви українських регіонів. Так, власне виділено Полісся, Волинь, Поділля, Бессарабія, Дике Поле, Запоріжжя та Україна (див. додаток А. 5) (АГАД, 1909. Ф. 402, оп. 43, спр. 21).

Його картографічний доробок був високо оцінений і в майбутньому. Так, його праця «Географічно-статистичний атлас Польщі» (1916) в подальшому було використана для устійнення кордонів Польщі у 1919-1921 рр. щодо післявоєнного врегулювання. Крім того, він був також польським експертом на мирових конференціях у Парижі й Ризі (Romer's Atlas, 1921).

А. Реман вплинув на свого студента С. Рудницького, який з 1908 р. став приват-доцентом і викладав загальну географію українською мовою. Саме цей дослідник зборив значний внесок у становлення та розвиток історичної географії як науки, звертаючи увагу на її теоретичні засади, термінологію, картографію тощо (Влах, 2018, с. 52-53)

Щодо викладання історичної науки у Львівському університеті, то засновником її вважався Ксаверій Ліске – польський історик та археограф, який вважається засновником «Львівської історично-дидактичної школи», яка вирізнялась особливо скрупульозною роботою з історичними джерелами в дусі позитивізму.

Значний внесок у поширення історичних знань про Україну зробив І. Шараневич – історик та громадський діяч. Навчався у Віденському та Львівському університетах, в останньому залишився працювати і з 1871 р. посів кафедру австрійської історії. Відчуваючи свою приналежність до української інтелігенції краю, він багато зробив для поширення історичних знань про давньоруський період історії Галичини, провадив археологічні розкопки, організовував виставки і музеї з метою показати постійну присутність українців та української культури в Галичині.

В університеті лекційні курси науковець викладав як українською, так і польською мовами. Серед значної кількості найрізноманітніших курсів, які викладав І. Шараневич, більшість торкалася історії Галичини у порівнянні з іншими австрійським землями, історичною географією, провадив історичний семінар. Для прикладу можна навести назви курсів І. Шараневича у 1875–1876 н. р.: «Австро-угорська історія за панування Марії Терезії» (польською мовою), «Нариси порівняльної географії в застосуванні до картографії» (польською мовою), «Історія Червоної Руси» (українською мовою). Перелік курсів І. Шараневича у 1880–1881 н. р.: «Нарис порівняльної географії і головні правила картографії в застосуванні до географічно-історичного опису австро-угорської монархії», «Історія Галицько-Володимирської Руси від р. 1586 – 1647» (Зашкільняк, ред., 2015, с. 103-104). Крім того, історик був одним із перших, хто почав складати історичні текстові карти та додавати їх до своїх досліджень. Загалом це свідчить про розвиток історичної географії як академічної дисципліни, свідченням цього є різнотематичні історико-географічні назви курсів.

Вагомий внесок у розвиток історичної науки здійснив М. Грушевський, який переїхав до Львова у 1894 р. та почав завідувати новоствореною кафедрою загальної історії і країн Східної Європи. Більше того, історик на сторінках «Записок НТШ» у розділі наукові статті опублікував свій «Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.». У роботі науковець звертає увагу на загальні відомості про державу та вказує, що Київська Русь була добре відомою країною навіть на перших періодах її існування. Особливу роль у цьому відіграли торговельні шляхи та торгівля загалом. Так, «купці з Руси, народу славянського, їздили тоді з найдалеких країв славянських на Чорне море й возили крам в Византію, а Доном та Волгою їздили в Ітіль (сучасну Астрахань) і по Каспійському морю, а часом на верблюдах возили крам в Багдад» (Грушевський, 1894, с.140-150).

Більше того, розглядаючи стан розвитку науки й україномовних кафедр в університетах загалом, не лише у Львівському, М. Грушевський в одній зі своїх статей у ЛНВ за 1907 р. називав предмети, які необхідно обов'язково включати до переліку необхідних дисциплін. І власне у цьому переліку історик називав географію (фізичну) української території, економіку й статистику України з оглядом на економічну історію й економічну географію. Але інтерес викликає пропозиція у майбутньому додати ще один, на його думку, дуже важливий курс – політичний та адміністративний устрій різних частин української території, що входять до складу різних держав (Грушевський, 1907, с. 415).

Всі свої наукові напрацювання та розвідки як студенти, так і викладачі Львівського університету могли репрезентувати або ж під час зібрань НТШ як доповіді, або ж на сторінках періодичних видань Товариства.

Інституційне становлення та розвиток історико-географічних досліджень в західноукраїнських землях можна віднести до одного з періодів існування Львівської старопігії – громадська організація, що проіснувала протягом чотирьох віків (з XVI ст. до 1939 р.). Львівська ставропігія з самого

початку свого існування виявила готовність узяти на себе відповідальність за суспільно-політичний, культурний, інтелектуальний, релігійний розвиток української громадськості й зуміла організувати продуктивну роботу на всіх напрямках суспільного життя. Саме на початку XIX ст., з активізацією суспільно-політичного життя на цих землях, активізуються і наукові дослідження регіонального характеру (Киричук, 2018, с. 5).

У першій половині XIX ст. ці дослідження пов'язані з істориком та співпрацівником Інституту Д.Зубрицьким. З початком його наукової діяльності в цій організації, йому вдалося залучити в науковий обіг значний джерельний матеріал з історії Галичини. Проте, варто відмітити, що історик перебував під впливом москвофільства, тому і його наукові дослідження відображали його політичні погляди. Його ґрунтовна тритомна робота «История древнего Галичско-Русского княжества» (1852) торкалась питання приналежності західноукраїнських територій, зокрема мова йшла про Галичину та Волинь. І власне тут проявились його політичні погляди, зазначивши, на відміну від польських дослідників, виклад історичного минулого цих земель у тісному зв'язку з історією давньої Русі. Д.Зубрицький доводив закріплене у східнослов'янській науковій літературі поняття про етнічну єдність «русского народа» і Київської Русі як держави всіх східних слов'ян. Парадигма «єдиної русскої народності» стала основою його досліджень. Вчений іменував Київ «матерью русских городов» и «средоточіємъ русского міра», стверджуючи, що землі Галичини колись були заселені «русским» народом, а «Галичское княжество было мелкою частицею обширного русскаго міра» (Киричук, 2018, с. 229).

Інша робота Д. Зубрицького – «Хроніка міста Львова» (1844) спочатку була видана польською мовою, а вже через рік перевидана російською, стала відображенням ґрунтовної краєзнавчої роботи дослідника. Так, у комплексному описі міста історик звернув увагу на різні аспекти – історію міста, етнічну складову, адміністративно-правові норми та не міг оминути історичну географію, зокрема топоніміку (Голубко, 2005, с. 46).

У Чернівецькому університеті, що заснований у 1875 р., викладанню історико-географічних дисциплін на перших періодах його існування не приділялось значної уваги. Більше того, університет, навіть формально, на відміну від Львівського, не був двомовним. Викладання тут проводилось німецькою, проте все ж існувало лише декілька українських кафедр. До того ж і частка студентів-українців становила близько чверті. У професорсько-викладацькому складі також перевага була за німецькими викладачами. Побутувала серед населення думка, що людей чужих по походженню і народності, які свій побут на Буковині вважають немилим і будь що інше їх не обходить. А з іншого боку, частина буковинської інтелігенції, яка володіла на професорському рівні німецькою мовою, гідно репрезентувала українство «поміж німцями в Чернівцях» (Зайцева, 2002, с. 112).

Активізація ж історико-географічних досліджень пов'язана з викладанням у цьому університеті професора В. Мільковича. Самі йому вдалося звернути увагу студентів не лише на історію як академічну дисципліну, а й необхідність власних розвідок. Власне тому в 1902 р. у Чернівцях при університеті виникає Українське історичне товариство Буковини. Значну роль у формуванні Товариства відіграв перший його очільник – професор Чернівецького університету В. Мількович, згодом – доктор З. Кузеля. Так, вже на першому засіданні В. Мількович наголосив на необхідності товариства, якому б вдалося згуртувати наукові кола у спільну роботу для розвитку науки загалом. Так, членами Товариства стали С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, М. Івасюк, Д. Єремійчук та ін.

Товариство першочергово ставило за мету підтримувати і стимулювати розвиток історичних, етнографічних, статистичних, географічних досліджень, але пріоритет у дослідженнях звичайно надавали краєзнавчим розвідкам, зокрема з історії Буковини. Тим самим В. Мількович одразу звернув увагу на необхідності розробки картографічного матеріалу, зазначивши, що саме на них у подальшому має закладатись вивчення історії краю. При розробці карт історик радив зосередитись на виникненні міст, розподілу та положенню

грунтів, назвах усіх географічних об'єктів тощо (Історичне товариство ..., 1903, с. 211).

«М. Кордуба, працюючи у Товаристві, дещо змінив та розширив тематику наукових досліджень, спрямувавши основний дослідницький акцент на буковинську краєзнавчу тематику. Він відгукнувся на пропозицію В. Мільковича зайнятися складанням ґрунтових (географічних) карт й, спираючись на них, вести дослідження з історії краю. Особлива увага зверталася на назви парцел (земельних наділів), лісів, пагорбів, річок й потоків на Буковині. УІТ розробило методику цих дослідів, залучило до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріплювало результати експедиційної праці.

Влітку 1902 р. В. Мількович зробив спеціальну доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях. Він запропонував М. Кордубі познайомити з діяльністю Історично-картографічного інституту Чернівецького університету науковців Лейпцига. Проте Товариство не мало коштів на відрядження М.Кордуби, і його голова радив звернутись у Міністерство культів і освіти Австрії з проханням про надання відповідної допомоги. Даних стосовно того, чи відбулася ця поїздка, ми не маємо, але М.Кордуба став збирачем і дослідником української топонімії з чернівецьких часів, і роль В.Мільковича тут незаперечна. Певне значення мало й те, що вчений викладав у гімназії, окрім історії, ще й географію.

У 1908-1909 рр. збирати топографічний матеріал з буковинської України йому допомагали учні старших класів Чернівецької гімназії. Під час експедицій 1912–1914 рр. він намагався засобами топонімії віднайти на Буковині сліди літописного міста Хмелів. Топонімічні дослідження М.Кордуби мали важливе значення, оскільки вони спростовували твердження іншого буковинського історика – Іона Ністора, що румуни єдине автохтонне населення Буковини, а українці на Буковині – це вигадка австрійців, які «винайшли» тут українську націю після 1848 р.» (Федорів, 2006., с. 11-22).

Іншим же напрямком роботи Товариства було репрезентація власних напрацювань під час засідань з подальшим їх обговоренням. Так, власне з такими краєзнавчими доповідями-розвідками часто виступав і сам В. Мількович та М. Кордуба.

Попри досить активну наукову роботу Історичного товариства, все ж проблемою залишалось відсутність власного друкованого органу. Науковці змушені були друкувати свої розвідки в інших періодичних виданнях регіону, зокрема на сторінках НТШ, або у всеукраїнських видання, таких як «Записки УНТ». До речі, в останньому навіть було розроблено спеціальний розділ під назвою «Буковиніка» (Добржанський, 2019).

Таким чином, історико-географічні дослідження Західної України представлені переважно розвідками краєзнавчого характеру. Основними центрами цих досліджень були Львівський та Чернівецький університети з Українським історичним товариством Буковини при ньому та Львівська ставропія. Саме ці освітні заклади та наукові осередки заклали початки у становленні та подальшому розвитку історико-географічних досліджень краю.

4.2. Наукове товариство імені Т. Шевченка як новий науковий осередок історико-географічних досліджень

У суспільно-політичному процесі українські землі, що входили до складу Австро-Угорщини мали сприятливіші умови для розвитку української національної ідеї, в той час як розвиток українства на іншій території був під постійним контролем та цензурою. У зв'язку з цими процесами центром формування українського простору в цей період була Галичина. Так, власне підтвердженням цього є поява тут у другій половині XIX ст. численних українських організацій, товариств, відкриття україномовних часописів тощо.

Відомий український вчений М. Грушевський в другій половині XIX ст. переїхав з Російської імперії в Австро-Угорщину до Львова. В цей час у Львові діє Літературне товариство імені Т. Шевченка, але під впливом вченого

воно перетворилося на Наукове товариство імені Т.Шевченка (НТШ), і стало за змістом чи не першою українською Академією наук. Це була дійсно «лабораторія науки». Саме тут і розпочалось формування історичної географії України, як окремого напрямку історичних досліджень.

Складність об'єктивних умов, в яких перебувала українська наука кінця XIX початку XX століть у Галичині, а саме відсутність належної матеріальної допомоги з боку держави, не могли сприяти організаційному становленню української наукової школи на базі Львівського університету – номінально австрійського, а фактично польського (в Західній Європі саме університети були базою кристалізації наукових шкіл). Характерною рисою львівського центру була відсутність академічної історичної географії України у Львівському університеті, де переважали історія та географія окремо, до того ж Польщі та Австро-Угорщини в цілому, тому наукова інтелігенція гуртувалася навколо наукових товариств.

Після переїзду М. Грушевського до Львова у 1894 р. його оточення складала талановита молодь, яка займалась дослідженнями різних аспектів української історії. Географічний напрямок досліджень, на той час, більше відбувався у взаємозв'язку з природничими науками, а історична географія України лише становилася як дисципліна. І основними дослідниками її були учні М. Грушевського, які склали ядро його Львівської історичної школи. Ця школа спиралася на історико-філософську секцію НТШ та історичний семінар у Львівському університеті, що був її творчою лабораторією (Герасименко, 2018).

У НТШ діяло три секції, що визначали його структуру: історично-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська.

Особливо активною була очолювана М. Грушевським історично-філософська секція НТШ. При секції працювали свої комісії, кожна із своїм друкованим органом (Заболотна, 2009, с. 767) . НТШ була науковою базою і чинила значний вплив на розвиток української науки в цілому.

Період головування М. Грушевського (1897-1913 рр.) дослідники називають – «золотою добою» в історії НТШ. Однією з суттєвих заслуг М. Грушевського як засновника галицької школи істориків було заохочування своїх учнів до дослідження у галузі методологічних і теоретичних проблем історичного знання. Члени НТШ публікували свої наукові розробки на сторінках «Записок НТШ», з початком їх створення у 1873 р. На сторінках видання завдяки Грушевському заснована спеціальна рубрика «Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації», що проіснувала аж до 1945 р. (Голубко, 2005, с. 63-64). Вів цю рубрику М. Кордуба. Він був одним з учнів М. Грушевського, який разом з С. Рудницьким, І. Крип'якевичем розпочали дослідження з історичної географії України. Першими вченими географами, дійсними членами НТШ, були Г. Величко (з 1899) та С. Рудницький (з 1901). Уже на початку XX ст. з'являються спроби організаційно згуртувати вчених-географів, членів НТШ.

В 1909 р. створено Фізіографічну комісію НТШ. Її членами стали Г. Величко та С. Рудницький, секретар комісії. Головні напрямки роботи комісії – історія української географії та географії України; історична географія; політична географія та геополітика; географія культури (Ровенчак, 2005, с. 11-13).

Серед визначних науковців, що у своїх дослідженнях торкалися теми історичної географії слід відмітити С. Рудницького, представника Львівської історичної школи М. Грушевського. Він досліджував історію українського козацтва, проте за порадою вчителя зайнявся географією, і невдовзі став відомим у Європі фахівцем з фізичної і політичної географії. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він, проте, був у числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як частину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність.

С. Рудницького можна вважати першим українським географом-картографом новітнього періоду розвитку. Поштовхом до вивчення географії

України стало започатковане в НТШ складання етнографічної карти українських земель.

С. Рудницький виділив складову історичної географії. До якої відносить:

1) історичне дослідження природи краю (історичні: геоморфологія, гідрологія, кліматологія, біогеографія);

2) історичну антропогеографію (історичні: демографія, етногеографія, топографія, картографія, історико-політична географія).

Однак на питання, чи можна історичну географію вважати за самостійну науку, чи бодай дисципліну, відповідав, що історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує.

На початку XX ст. українська географія знаходилася лише на стадії становлення і ще не мала термінологічної системи, без якої не може існувати жодна наука. 1905 р. С. Рудницький розпочав збирання географічних термінів, оскільки, як сам зізнавався, «відчував брак науково-географічної термінології дуже діймаючи».

Така клопітка робота завершилася виданням у 1908 р. обширної розвідки «Начерк географічної термінології» у XII томі «Збірника математично-природничо-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка», а згодом, 1913 р., – доповненням «Причинки до географічної термінології». У словнику зафіксовано майже 6 000 німецьких термінів, яким віднайдено більше 7 000 українських відповідників, оскільки до багатьох німецьких понять автор добирає синонімічні з багатого арсеналу народної мови (Герасименко, 2018).

Науковець був засновником нового напрямку в географічній науці – антропогеографії. Протягом усієї своєї наукової діяльності він звертався до тих чи інших аспектів антропогеографії, розвиваючи і поглиблюючи окремі її положення. Теоретичні питання антропогеографії у зв'язку з іншими галузями і в історичному контексті висвітлені в таких працях, як «Нинішня географія» (1905), «Про становище історичної географії в системі сучасного

землезнання» (1914), «Проблеми географії України» (1919). С. Рудницький, розглядаючи місце антропогеографії у системі географічних наук, вважав, що географія, загалом, природнича наука, виступав проти дуалізму в географії, мотивуючи це тим, що поділ географії на природничу і гуманітарну частини порушить її органічну єдність. І, займаючись людиною як органічною частиною природи та у зв'язку із суспільними відносинами, географія побудує міст між природничими і гуманітарними науками.

Вчений тісно пов'язував антропогеографію з історичною географією і вважав її генетичною частиною антропогеографії. Детально це висвітлено в праці С. Рудницького «Про становище історичної географії в системі сучасного земле знання» (1914). Виступаючи проти ототожнення історичної географії й антропогеографії, український вчений підкреслював, що антропогеографія – поняття надрядне, історична географія – поняття підрядне, отже, історична географія – не самостійна галузь науки, а генетична частина антропогеографії. Крім того, писав, що у «XIX ст. вся історична географія була у руках істориків, археологів, філологів та інших представників гуманітарних наук. І внаслідок цього вона обмежувалась на історичній топографії: політичних організмів та їх кордонів, міст і сіл, шляхів, пристаней» (Рудницький, 2003, с. 108).

У напрямку історико-географічних досліджень працював і М. Кордуба. Кожне історичне явище, на думку М. Кордуби, «непереконливо сприймається без вказівки на джерело з якого виростає думка і без показу території де відбувається подія [...] особливо у давні часи». Останнє вказує на безпосереднє зацікавлення вченого питаннями історичної географії. Окрему увагу зосереджує М. Кордуба на географії населення України та часовій зміні історичного руху населення. Перші розвідки М. Кордуби, присвячені історичній географії й етногеографії, припадають на 1903 р. Працюючи над історією Буковини, вчений розглядає їх досить детально, описуючи колонізацію краю. Дещо пізніше, у газеті «Буковина» з'являється стаття «Найдавніші оселі на Буковині», а згодом у Науковому збірнику,

опублікованому на честь М. Грушевського, друкується вже велика за обсягом наукова розвідка «Молдавсько-польська границя на Покуття по смерті Стефана Великого» (1906, з мапою), у якій чимало питань ґрунтуються на визначенні української етнотериторії. У названих статтях учений оперує величезним джерельним і цифровим (статистичним) матеріалом кінця XVIII–XX ст., ілюструє історичні зміни етнотериторіальних явищ і вказує на свій підхід щодо визначення різних явищ історичної географії України.

Велику цінність мають карти, вміщені М. Кордубою в історико-географічних працях. Вони, крім того, що «унаочнюють» зміст текстуальної частини досліджень, вносять, як відомо, додаткове смислове навантаження. 1912 р. вчений зробив певне узагальнення своєї праці і, базуючись значною мірою на матеріалах перепису населення 1897 р. (для Росії) і 1910 р. (для Австро-Угорщини), видав «Географічний атлас» із 24 різнотематичних карт (Додаток Б. 1).

М. Кордуба розумів значення досліджень історико-географічної проблематики України, а в тому не лише наукове, освітнє і загальнокультурологічне, а й передусім державно-політичне для українського народу: «Ні яка держава не зможе розбудовуватися та існувати, якщо нація-державотворець не усвідомить простої істини: нація без держави не існує так само, як держава не існує без території». Тому географію населення, його територію і точне її географічне визначення на площинах карт, М. Кордуба відносить до першорядних і актуальних завдань як історичної географії, так і національного картографування.

В усіх історичних працях М. Кордуби, а серед них передусім тих, які стосуються історично-географічної тематики українського народу, М. Кордуба використовує ойконімію. Трактуючи значення географічних назв як важливе джерело для пізнання історичних (передусім історично-географічних) явищ (Антонович, 2012).

Одним із дослідників, учнів М. Грушевського, що займалися дослідженням історико-географічного районування був І. Крип'якевич. Він

займався дослідженням історії Волині та Галичини. Хоча з історії Волинського краю І. Крип'якевич не залишив такого синтезованого узагальнюючого дослідження, як наприклад, з історії Гуцульщини, проте він присвятив низку спеціальних розробок з'ясуванню ролі і значення Волині в українській історії: в XII – XIV ст. як одного з репрезентантів української державності в середньовіччі; у XVI ст. – як невід'ємної складової козацької держави; в XIX – на початку XX ст. – як регіону, де взаємовпливи Галичини і Волині дозволили зберегти національну ідентичність та сформувати українську національну самосвідомість. Отже, як справедливо зауважує академік Я. Ісаєвич, вчений звертав особливу увагу на ті періоди, коли українці мали власну державу або свідомо боролися за неї (Каліщук, 2017).

С. Томашівський – ще один з учнів М. Грушевського, якому притаманне інше від попередників розуміння «української землі». Якщо М. Грушевський і інші підкреслювали етнічні характеристики української території, то С. Томашівський розглядав її як географічну цілісність, ігноруючи тим самим етнічний характер окремих частин України. Він відштовхувався не від певної землі, заселеної певним етносом, а від географічного становища України, що творило історію української нації: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж усієї історії». Сприймаючи Україну як поняття географічне, дослідник акцентує увагу на її розташуванні на території Європи та історичних наслідках цього розташування. Основним орієнтаційним пунктом та мірилом вартості розташування С. Томашівський вважав залежність України від Чорного моря. Більша частина України була зв'язана «своєю водною сіткою з Чорним морем і мусила ділити його долю».

С. Томашівський, у свою чергу, звернув увагу на те, що історичне поняття «Україна» не збігається з Україною в етнографічному розумінні і ще менше відповідає її географічному поняттю. Трикутник «Степ – Московщина – Польща», в рамках якого історик розглядає політичний розвиток України, обмежений насамперед географічними координатами. «Народи, що борються

за незалежність на історичнім принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна. Її правило таке: кожний нарід в границях своєї етнографічної індивідуальності має право бути самостійним і політично незалежним організмом», – писав Томашівський. Отже, роль території, чи то історичної чи етнографічної, визначалася вченим як чинник майбутньої самостійності народу, як основа його політичної незалежності у перспективі. (Голубко, 2005, с. 65-66).

Важливим елементом формування української свідомості було саме видання друкованого слова українською мовою, зокрема наукових часописів. В контексті нашого дослідження варто виділити часопис «Літературно-науковий вісник» та «Записки Наукового товариства імені Шевченка», які висвітлювали історико-географічні дослідження на своїх сторінках.

Поява «Записок НТШ» тісно пов'язана із заснуванням та діяльністю Наукового товариства імені Шевченка, оскільки їх першочергова мета була публікації наукових робіт членів товариства. Особливо переймався питанням створення «Записок» О. Кониський – український перекладач, письменник та громадський діяч. Становленню Наукового товариства імені Шевченка та підготовці його друкованого органу «Записок НТШ» О. Кониський надавав особливого значення, оскільки вбачав у цьому заснування української національної науки. А вже формуючи перші томи видання науковець ставив собі за мету залучити до співпраці ряд визначних дослідників із різних територій, тим самим зробити новостворений журнал прикладом наукової праці соборної України (Майхер, 2003, с. 4-5)

З моменту створення і до подальшого розвитку «Записок НТШ» активно долучався відомий український історик та громадський діяч М. Грушевський. Спочатку як один із авторів збірника, а з 1895 р. вже як його головний редактор. За час, коли М.Грушевський був головою НТШ та відповідно головним редактором «Записок» – було видано 112 томів. Ним було ініційоване видання й інших періодичних наукових видань, де історична

географія України отримала початок формування: «Збірник історично-філософської секції НТШ», «Збірник математично-природничо-лікарської секції», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Етнографічний збірник» та ін. Їхня значна цінність полягала у можливості встановлення найважливіших тенденцій розвитку української науки та діяльності Наукового товариства імені Т.Шевченка в кінці XIX – на початку XX ст. (Шологон, 2006, с. 55).

Загалом, діяльність М. Грушевського як головного редактора «Записок» була високо оцінена як і науковцями, так і тогочасним суспільством. Історик демонстрував науково-організаційні здібності як щодо підбору статей, їх тематики, так і щодо залучення науковців до публікації, зокрема, мова йде як про досвідчених науковців з різних територій, так і про його студентів. А соборництво в науковій праці перенеслося згодом на інші ділянки українського національного життя і допомогло координації і консолідації загальноукраїнських сил в культурній, суспільно-громадській і політичній площинах. Більше того, кожна стаття детально редагувалась та обговорювалась спочатку на засіданнях Товариства, а вже потім публікувалась в збірнику, що значно підвищувало якість цих досліджень.

Структура «Записок» час від часу могла дещо зазнавати змін, але загалом можна виділити постійних чотири розділи: 1) статті; 2) Miscellanea, або матеріали; 3) наукова хроніка; 4) рецензії або хронікальні огляди чи Критика і бібліографія. Перший розділ найчастіше без назви, але до нього входили найвагоміші за значенням праці. Друга структурна частина «Записок НТШ» містить переважно джерельні причинкові матеріали відповідної тематики. Розділ охоплює також дрібні розвідки, присвячені окремим питанням, повідомлення, а поряд листування, щоденники. У 1895 р. редактором «Записок НТШ» став М. Грушевський і за його ініціативою створюється рубрика «Бібліографія», де розміщувалися рецензії на нові праці (Майхер, 2003, с. 11-12).

НТШ з ініціативи М. Грушевського у січні 1898 р. почало видавати місячник літератури, науки й громадського життя всеукраїнського масштабу «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ»), замість літературного журналу «Зоря», який перестав задовольняти потреби культурно-національного українського життя. Головними редакторами часопису окрім М. Грушевського були ще В. Гнатюк та І. Франко. Опублікована на сторінках «ЛНВ» українська публіцистика висвітлювала широке коло тем і проблем: український правопис, історичне минуле України, канонічні справи церкви, економічний устрій незалежної держави, українське театральне мистецтво тощо (Кузіна, 2003).

Загалом, публікації, що представлені на сторінках «Записок НТШ» та «ЛНВ» можна охарактеризувати за декількома напрямками – історична політична географія та картографія, історична географія населення, історична економічна географія.

Перший напрямок представлений дослідженнями науковців з історичної політичної географії та торкався проблем дослідження змін територіальних меж, кордонів, з'ясування відносин українців з іншими державами, зокрема з поляками та окремо досліджувалось питання автономії українських земель.

Одним із дописувачів збірнику «Записки НТШ» був М. Паначовний у своїй роботі «Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць. З картою давньої Прибоспорської області» давав характеристику місцевості Боспорського царства, вказуючи на острови та ріки. Крім того, автор окремо проаналізував розвиток міст на азійській та європейських частинах. Важливим доповненням є карта, як додаток до дослідження, що унаочнює текстологічний матеріал (Пачановський, 1893).

Іноді в «Записках НТШ» у розділі «Наукові розвідки (хроніка)» надавалась характеристика нових досліджень з різних галузей, у тому числі зверталась увага і на видавництво історико-географічного напрямку публікацій. Так, наприклад, у 18 томі аналізуються публікації з дослідження регіональної історії – І. Філевича «История древней Руси» (1896), П. В.

Голубовського «История Смоленской земли до начала XV ст.» (1895), В. Е. Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.» (1896) тощо. Два останніх дослідження містять картографічні матеріали.

Власне, саме у «Записках» за сприяння М.Грушевського з'являються перші рецензії М.Кордуби – його учня та дослідника історичної географії. Зокрема, М.Кордуба аналізував праці І.Філевича «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки» та «Очерк карпатской территории и населения», в яких автор, взявши за основу дослідження топографічну номенклатуру, намагався визначити етнічність автохтонного населення Карпатського регіону, а також окреслити межі його розселення, вважаючи, що автохтонним було населення слов'янське, навіть більше – україно-руське, яке звідси переселилося далі на українські території, а не навпаки. Рецензент, визначаючи топографічну номенклатуру за важливе джерело, разом з тим робить авторові низку зауважень. По-перше, на його думку, незрозуміле географічне визначення території «Карпатського регіону» та критерії, за якими дослідник зараховував ту чи іншу території до нього. По-друге, вважає М. Кордуба, праці І. Філевича мають більше полемічний характер, спрямований проти норманської теорії, тобто авторська теорія потребує кращого обґрунтування (Кордуба, 1896b, с. 7-8).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історична географія була нерозривно пов'язана з краєзнавством, тому дослідники краєзнавства у своїх дослідженнях досить часто торкалися питань історичної географії.

Серед безпосередніх наукових зацікавлень М. Кордуби важливе місце посідало дослідження в області історичної географії. Так, науковець написав рецензію на перший в Україні історико-краєзнавчий нарис українською мовою. Це була монографія Я. Миколаєвича «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького» (1894 р.), що була видана у Львові в НТШ. М.Кордуба відзначив багатий джерельний матеріал. Проте все ж рецензент критикує автора за недостатнє вивчення географічного фактору, так «розповідаючи про гідрографію повіта, Миколаєвич визначає докладно

головний діл водний, описує русло Буга, але тут впадає на неправдоподібну здогадку, що ціла долинина Буга – то його давнє русло. Правда, що в давнину ріки були багатші водою, але ріжниця не була так значна, як автор думає». Також М. Кордуба радив надавати деякі порівняння з іншими повітами для кращого уявлення та поняття для читача (Кордуба, 1896а, с. 52-53).

Одним із дослідників, що займалися краєзнавством був І.Крип'якевич, який досліджував історію Волині та Галичини. Хоч з історії Волинського краю І.Крип'якевич не залишив такого синтезованого узагальнюючого дослідження, як наприклад, з історії Гуцульщини (Крип'якевич, 1923), проте він присвятив низку спеціальних розробок з'ясуванню ролі і значення Волині в українській історії: у XII – XIV ст. як одного з репрезентантів української державності у середньовіччі; у XVI ст. як невід'ємної складової козацької держави; у XIX – на початку XX ст. як регіону, де взаємовпливи Галичини і Волині дозволили зберегти національну ідентичність та сформувати українську національну самосвідомість. Отже, як справедливо зауважує академік Я. Ісаєвич, вчений звертав особливу увагу на ті періоди, коли українці мали власну державу, або свідомо боролися за неї.

Варто наголосити, що фундаментальним для історика при розгляді історії Галичини і Волині було ствердження тяглості між двома українськими політичними центрами, що було характерно для представників львівської школи М. Грушевського. Так, наприклад, І. Кревецький писав: «Побіч Київщини тільки дві українські землі вибиваються на протязі цілої майже української історії постійно на перше місце. Се: Галичина і Волинь. Жадна инша українська земля не відіграла в українській історії такої ролі, як згадані щойно землі. Ні Чернігівщина, ні Поділля, не кажучи вже про Полісся, Слобожанщину та Закарпаття чи інші українські окраїни, хоч деякі з них і записалися золотими буквами в історії України. Навпаки. Всі вони попадають в орбіти Києва і Галича-Володимира...» (Калішук, 2017). Це І. Кревецький зауважував на сторінках «Записок НТШ» у статті про зміни адміністративного поділу Галичини у середині XIX ст. Проте слід зазначити, що І.Крип'якевич

публікував свої дослідження, що стосуються історичної географії та краєзнавства, переважно в журналі «Літературно-науковий вісник».

У «ЛНВ» опублікована стаття І. Кревецького «Справа поділу Галичини в 1846-1850 рр.» (1910), яка висвітлювала питання територіальної приналежності Галичини. У дослідженні історик саме з точки історичної географії прослідковував територіальні зміни, що відбулися з регіоном. Та вказував, що «Політичні границі тодішньої Галичини не зовсім покривалися з теперішніми її границями. Нинішня Галичина – се вже результат декількох політично-територіальних комбінацій і змін кін. XVIII й першої пол. XIX ст., результат оружних конфліктів і дипломатичних переговорів з Францією, Прусією й Росією. Одначе при всіх тих політично-територіальних перемінах грос властивої галицької землі, т. зв. руське і белзьке воєводства від першого разу лишили ся при Австрії» (Кревецький, 1910, с. 59-60).

Достатня кількість досліджень, що представлені на сторінках «Записок НТШ» та «ЛНВ» торкаються тематики українсько-польських та україно-литовських відносин. Так, наприклад, на сторінках «ЛНВ» у 1907 р. міститься стаття «З польсько-українських відносин», торкалась питання в тому числі і територіальної приналежності українських земель. Наприклад, галицькі українці підтримували ідею поділу Галичини на дві автономні території, польську і українську. Проте, в той самий час відділення української частини Галичини від польської виявиться згубним для самої Польщі. (З польсько-українських ..., 1907, с. 472-473).

Або ж звертали увагу на вивченні історичної політичної географії не лише українських історичних територій та відношення з сусідніми державами, а й їх історію, зокрема, Польщі або Великого Князівства Литовського. Наприклад, С. Томашівський ґрунтовне дослідження присвятив «Угорщині і Польщі на початку XVIII в.», що було опубліковано в декількох томах «Записок НТШ». У роботі історик висвітлив схему історично-політичних відносин «між краями по два боки Карпат». Вже у вступі він звернув увагу на роль географічного фактора в історичному розвитку цих держав, зокрема

акцентуючи увагу саме на Карпатському хребту. Він «мав від найдавніших часів велике політичне значення, як природний скелет, коло якого укладали ся державні будівлі народів середньої та східної Європи. Се одна з тих природою покладених меж, які усунути дармо силкується воля визначних одиниць та цілі зусилля держав» (Томашівський, 1908, с. 89). Визначення ролі географічного фактору в історичних процесах є відображенням історичної географії як науки. Більше того, історик визначає цей фактор з точки зору певного проміжку часу та на певній території. Звертає увагу він і на етнічний склад цих територій «З усіх племен, що осіли в прикарпатських краях, історично-національну індивідуальність здобули тільки: Румуни, Українці, Поляки і Чехи – по зверхнім боці, та Мадяри – по внутрішнім. Отже тільки між сими може бути мова про політичні відносини» (Томашівський, 1908, с. 90).

На сторінках «Записок НТШ» була опублікована низка досліджень з історії українського козацтва основоположника географічної науки України С. Рудницьким у його студентські роки навчання у Львівському університеті (Мейхер, 2003). Одна з них торкалась з'ясуванню кордонів українських територій у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. Згодом С. Рудницький став співредактором «Збірника природничо-математично-лікарської секції НТШ» і друкував свої роботи у відповідних секційних рубриках «Записок НТШ» або окремих збірниках цієї секції. Саме там друкував свої роботи з географії України та окремих питань історичної географії інший видатний географ-освітянин В. Геринович. Зокрема в своїй статті «Понятє, ціль і метода географії» він називає географію галуззю, наукою, яка стала «вогнещем та осередком багатьох наук посередньо та безпосередньо з нею з'єднаних» (Геринович, 1919). В цій праці він зауважив, що загальний занепад географічної науки відбувся, в тому числі й в Україні. Ця думка була ним висловлена і завдяки попередньому дослідженню з історичної географії «Нариси до землеопису угорської України» (1912 р.).

В контексті досліджень з історичної політичної географії слід виділити питання автономії України, яке постійно підіймалось на сторінках зазначених

періодичних видань. Безперечно, головне місце у цих дослідженнях належить М. Грушевському, який талановито скеровував думку українського суспільства, організовував її в єдине національне ціле. Розглядаючи, наприклад, один із найболючіших фактів – територіальний поділ українських земель, М. Грушевський підносить і обґрунтовує ідею національної єдності, кажучи: «Треба розвивати в них (в усіх частинах українських земель) почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять» (Животко, 1999, с. 117). Сам вчений здійснив низку публікацій на сторінках «Записок НТШ», обґрунтовуючи складання українських територій, зокрема Галичини. Так, а у випуску за 1907 р. І. Джиджора робив огляд опублікованих праць на тему автономії та національного питання. Зокрема, одним із видань, на яке робить огляд історик є робота М. Грушевського «Національний вопрос і автономія». І Джиджора акцентував на досить широке проблемне коло питань, піднятих у публікації. Проте все ж М. Грушевський, як зазначив рецензент, чітко вказав на вирішення територіальної приналежності українських земель – національно-територіальна автономія як єдиний спосіб визначення тягlosti цих земель між двома імперіями (Джиджора, 1908, с. 150).

Другий напрямок історико-географічних досліджень, що представлений на періодичних виданнях «Записки НТШ» та «ЛНВ» є вивчення історичної економічної географії. Цей напрямок характеризується дослідженнями економічної складової, її елементів у поєднанні з географічним фактором. Зокрема мова деться про вплив географічного фактора на певні економічні процеси тощо.

Дослідник Г. Величко у своєму дослідженні «Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії в X і XI століттю» називав на історико-географічні особливості торговельних зв'язків між Руссю та Візантією. На початку дослідник дав характеристику географічним особливостям і впливу їх на формування тривалих торгівельних шляхів «Межи Русию і цїсарством грецким були живі взаємини торговельні. Вже сама природа обох країв з ріжним підсонем і ріжними продуктами заохочувала до обопільної виміни, а

історичні впливи збільшили, ще незвичайно природний напрям» (Величко, 1895, с. 31).

Рецензії О. Кониського на видання щодо ролі залізничних шляхів. Так, у рецензіях на працю П. Андрєєва «Юго-западныя желѣзныя дороги. Историко-экономическій очеркъ» зверталась увага як на економічний фактор, так і на географічний. О. Кониський підмітив доцільним роз'яснення автора щодо вибору місця прокладення залізничних колій від Одеси до Москви: «кудою ліпше правити залізницю з Одеси? чи через Кременчук і Харків, чи через Київ? Цікаво, що вже в 60-х рр., як зайшла в Географічному товаристві російському бесіда про простованне зеліяниці, так П. Семенов (нині сенатор і президент того товариства) стоячи за Кременчук, доводив, що Київ треба лишити без залізниці, бо «промисловий розвиток не «руської» окраїни спріятиме змідняти ся сепаратистичним тенденціям, а треба будувати зелізниці по країнах заселених єдино Великоросами і не займати таких, що заселені мішаниною» (Кониський, 1896, с. 46).

Третій напрямок – історична географія населення на сторінках часописів «Записки НТШ» та «ЛНВ» як окремими розвідками, так і рецензіями на видання. Історична розвідка М. Кордуби на тему «Перша держава славянська. Розвідка історична» висвітлювала формування першої словянської держави, їх взаємини з сусідніми народами. Як вказує історик «що Славяни вже в VI в. усадовили ся над Лабою аж до Балтійского моря, про се маємо докладні звістки у византійских хроністів». (Кордуба, 1896с, с. 3). А вже потім М. Кордуба звертав увагу на міграцію слов'ян у зв'язку з наступом інших народів – аравів – «Коло половини VI в. рухнули Обри або Авари, споріднені з Турками і Гуннами, зі своїх осель над Каспійским морем, вдерли ся до нинішньої Угорщини і помагали Льонгобардам при покореню Гепідів. Они то розсіли ся, по відході Льоніобардів в Італію, на цілій рівнині наддунайській і підбили сусідні їм племена Славянські» (Кордуба, 1896с, с. 5).

Питанню виникнення та походження слов'ян приділяв увагу і М. Грушевський не лише у своїх дослідженнях, а й рецензуючи роботи інших

дослідників. Одна із таких рецензій була опублікована на сторінках «Записок НТШ» на працю М. Лехницького «Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора» (1896). М. Грушевський у рецензії писав, що «автор дослідження при тім дає уваги про словянську кольонізацію, сформованне лехитської держави, звідки вийшли, виеміірували надніпрянські Поляне» (Грушевський, 1896, с. 13).

Подібної характеристики у 4 томі надано дослідженням з історії заснування Одеси, зокрема, зроблено огляд нової літератури з цього питання – праці О. Маркевича, В. Яковлєва та В. Надлера. Наприклад, надаючи аналіз науковим дослідженням В. Яковлєва, увага звернена на торговельні зв'язки та заселеність цього регіону, зокрема на колонізацію краю німцями, болгарами росіянами тощо.

Таким чином, вивчення історичної географії України нерозривно пов'язане з дослідниками Львівської історичної школи М. Грушевського, які були дійсними членами НТШ. Львівська історична школа опиралась перш за все на НТШ, його історично-філософську секцію, воно стало осередком для вивчення як історичної географії України. Основні публікації в цій галузі здійснювались на сторінках «Записок НТШ». «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вісник» сприяли становленню історичної географії як окремого напрямку історичної науки та обґрунтуванні географічних кордонів майбутньої української держави.

4.3. Формування українського простору як елемент історико-географічних досліджень вчених Західної України

Наприкінці XIX – на початку XX ст. територія українських земель була поділена між сусідніми державами – Австро-Угорщиною та Російською імперією. Перебуваючи під владою сусідніх держав, Україна не мала змоги представити свою національну територію як окрему геополітичну чи, навіть,

географічну одиницю, а отже, і претендувати на незалежність та створення власної держави.

Напередодні Першої світової війни, у часи так званої «другої весни народів», у Європі з'явилася можливість для створення нових незалежних країн, у т. ч. і самостійної України. Тому виникла необхідність на науковому рівні обґрунтувати основні аспекти формування Української держави (окремішня мова, багата культура, єдиний народ, суцільна національна територія тощо). Саме етнічна територія українців була основною підвалиною для розбудови держави (Цюцюра, 2010, с. 42).

У контексті окреслення української етнічної території першочерговим завданням було дослідження цих земель та пошук відповідних обґрунтувань щодо приналежності їх саме до української майбутньої держави. Зазначені дослідження здійснювались переважно західноукраїнськими дослідниками, які досить гостро на початку ХХ ст. ставили питання національної автономії. Дійсно, питання визначення кордонів, а в подальшому їх відображення на відповідних картографічних завданнях було одним із пріоритетних завдань М. Грушевського та представників його історичної школи – С. Рудницького та М. Кордуби.

В першу чергу науковці звернули увагу на загальне поняття кордонів або ж визначення так званих прикордонних територій. Враховуючи той факт, що довгий час межі держав були такими, що відповідало поняттю фронтир або рубіж. І тільки згодом поняття кордону починає закріплюватись у суспільно-політичному житті і означати межу або ж визначений розподіл території держав.

На першому етапі науковці звернули увагу на визначення та окреслення географічної української території на науковому рівні. Так, поняття «Україна» репрезентується терміном фронтир, оскільки з самого початку свого існування, ще з часів Київської Русі, ототожнювалася з окраїнною землею. Крім того, репрезентація фронтиру знаходила своє відображення як у наукових працях істориків, так і в картографічних творах. Вже на початку ХХ

ст. українські історики трактували поняття фронтиру власне і у назві «Україна» – межова земля, пограниччя. Одним із них був географ та геополітик С. Рудницький, який вбачав особливість географічного положення саме у її «окраїнності». На думку геополітика, Україна стала певним кордоном між середземноморським та середньоазійським світом (Рудницький, 1994, с. 116).

Такої ж думки додержувався й історик М. Грушевський, який вказував на «Стара ця назва «Україна», «український», яка вживалась у староруський період у загальному значенні означала пограничну територію, а в XVI ст. використовувалась в додатку до середнього Подніпров'я, що в кінці XV ст. стало небезпечним через регулярні татарські набіги, і саме ця територія виступає пограниччям. І набирає особливого значення з XVII в., коли східна Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному устрою Польської держави уособлює в собі бажання, мрії і надії сучасної України» (Грушевський, 1913, с. 648).

Більше того, історик намагався звернутись і до європейської практики щодо об'єднання земель у єдину державу. У статті «Галичина і Україна» М. Грушевський обґрунтовував думку, щодо національний обов'язку Галичини перед цілою Україною. Він наголошував на тому, що повинен бути осередок політичного і культурного руху, який зможе відродити та об'єднати українську державу. І таким осередком він вважав Галичину, яку називав «Українським П'ємонт». Так, справжній П'ємонт – це історична область Італії, королівство в минулому, довкола якого в XIX ст. відбулося об'єднання італійських земель в єдину Італію. Саме використовуючи італійський приклад М. Грушевський намагався об'єднати всі українські землі навколо Галичини (Грушевський, 1906).

У свій час контактною зоною і певним фронтиром виступало Чорне море зі зрозумілих геополітичних причин. Тому не дивно, що у різні часи всі державні утворення на українських землях закономірно прагнули встановити

контроль над північним узбережжям Чорного моря. Перебіг історичних подій змушував українців увійти у сферу чорноморських зв'язків і впливів того, що М. Грушевський означив висловом «чорноморська орієнтація» (Проскурова, 2014). На його думку, «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували й орієнтують на Південь, на Чорне море... Коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою» (Грушевський, 1918, с. 120). Власне тому історики представляли Україну вже у контексті контактної зони в політичному аспекті.

На думку С. Рудницького, географічне положення нашої країни «є найважливішим природописним елементом у політичному житті України від найдавніших часів». Історик поділяє українські землі на три групи: центральні, пограничні та українські колонії в Євразії. Як контактну зону або пограничну він визначає причорноморські степи, вказуючи і на каталізатора політично-географічних відносин – татар. Геополітик окреслював цей регіон, що розділяв турецько-татарські території від польсько-литовських і московських «окраїн», який в подальшому і став регіоном оселення українського козацтва. Крім того, вчений наголошував, що цей регіон мав важливе політичне значення, називаючи козацтво продуктом нещасливого політико-географічного положення України, С. Рудницький наголошував на ролі в даному контексті козацтва. Саме козацтву вдалося витворити тут самостійну сильну політично-військову організацію. А з кінця XVIII ст. упадок татарської держави призвів до колонізаційних процесів і збільшення української національної території аж до берегів Чорного моря (Рудницький, 1994, с. 416).

Так, присвятивши значну кількість наукових праць питанню геополітики щодо українських територій, можна виділити декілька головних тез історика: 1) український народ поділений між двома імперіями, що впливає на його соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток; 2) Першу світову війну С. Рудницький розглядав як можливий шанс для проголошення соборної держави; 3) єдиним принципом визначення кордонів майбутньої української

держави може бути тільки етнічний і ніяк не політичний; 4) внаслідок свого «окрайного положення» Україна мусить йти своїм власним, своєрідним шляхом розвитку, цілком відмінним від шляху держав Європи й Азії (Ковалевська, 2018, с. 334).

М. Кордуба також неодноразово вдався до теоретичного визначення поняття «Україна», «український», що і стало відображенням у його наукових дослідженнях. Крім того, історик вдавався і до прив'язки цих термінів до конкретних територій. Так, у 1921 р. у статті «Простір і населення України», історик обґрунтовує етнічний чинник як елемент об'єднання українських земель «межі української держави ще не визначені. Та це зовсім не перепиняє говорити про українську територію і її населення, бо куда би не виточили політичні межі, все й всюди Україною зватимемо ці землі, на котрих український народ живе в переважній більшості» (Кордуба, 1921, с. 3). Але для об'єднання всі українських земель історик звертався до використання європейського досвіду, але на відміну від М. Грушевського, який використовував практику італійського П'ємонту, М. Кордуба порівнює з процесом об'єднання Німеччини. Так, зазначав, що Прусія була поділена на 3 шматки, але після злуки їм стати найсильнішою державою. Проте проблема наших земель у довгому пануванні інших держав тут (Кордуба, 1921. с. 4).

Питання окреслення української національної території та визначення українських етнічних меж особливо актуально постало в період становлення української національної свідомості, яке проявилось у прагненні до створення власної держави. Внаслідок цього необхідно було наочно показати вже попередньо досліджені та визначені кордони майбутньої української держави, тому постало питання створення історичних карт України.

Одним із перших, хто звернувся до картографування був Г. Величко. Так, у 1896 р. він розробив «Народописну карту українсько-руського народу», з використанням на той момент найновіших статистичних і картографічних матеріалів. На карті Г. Величко позначив 19 народів, де українці названі «українці русини», а також інші сусідні народи. Дійсно, українці названі –

«українці русини». Це одна із перших українських етнографічних карт де український етнос названо українцями. На карті показані сусіди українців – росіяни, білоруси, поляки, румуни, мадяри, словаки, татари, черкеси. Г. Величко виділив також і діаспорні народи (болгари, німці, вірмени, греки, євреї). Крім того, на карту нанесено народи, населені на південний схід від українців (калмики, нагойці, кабардинці, чеченці, киргзи (казахи).

Карту доповнюють чотири карти-врізки: «Гіпсометрична карта малоруських земель»; «Осади малоруські в губернії Самарській і Оренбурзькій»; «Осади малоруські в Угорщині полудневій»; «Край Приамурський». Картами-врізками «Осади малоруські в губернії Самарській і Оренбурзькій» та «Край Приамурський» Г. Величко, чи не вперше, виділив два великі регіони українського колонізаційного освоєння в північно-східній Євразії, відомі пізніше відповідно під назвою «Сірий Клин» і «Зелений Клин». Так, оскільки етнічний фактор покладено в основу розробок картографічного матеріалу, напрацювання Г. Величка на той час були цінним матеріалом (Байцар, 2022, с. 122).

У 1907 р., працюючи в Науковому Товаристві імені Т. Г. Шевченка (НТШ), М. Грушевський обґрунтував необхідність створення карти українських етнічних земель, оскільки до цього вже самостійно розробив карту України. Ця карта була схожа на сучасну політичну карту. Так, взявши за основу етнічний показник, тобто там, де проживали українці, історик окреслив кордони української держави, у тому числі і Кубань входила до складу України. Також на карті М. Грушевський відобразив усі міста та великі населені пункти, дав назви українських етнічних регіонів – Карпати, Галичина, Буковина, Підлясся, Полісся, Волинь, Київщина, Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморський низ та Кубань (див. додаток А. 1) (Українські етнічні землі...).

«Наше люде займають великі краї: в один бік на Чорне море, в другий – на Кавказ, над Кубані, а третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, за російську границу – все жив наш народ, наші люде. Здовж буде того краю

верстов більше як тисяча, а в шир верстов на 50, на 600. Більша частина нашої землі в Російській державі: губернії Київська, Подільська та Волинська, Чернігівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська й інші околиці, де живуть наші люде (в Холмщині, на Бесарабії, в Таврії, на Кубані, та на других місцях). Всього нашого буде народу більше як 30 мільонів, а того в Росії більше як 25 мільонів». З цією метою було організовано спеціальну комісію для збирання та опрацювання статистичного матеріалу. У ній активно працювали С. Рудницький та В. Геринович (Цюцюра, 2010, с. 42).

С. Рудницький також підтримав ідею М. Грушевського щодо написання книги з географії України, щоб заповнити прогалину в цьому напрямі. У 1905р. він у листі до історико-філологічного відділу НТШ повідомляв про те, що через кілька років планував написати географію України-Руси і вже збирає до неї матеріали. Це мав бути науково-популярний курс, написаний для широкого кола читачів. С. Рудницький за чотири роки зібрав значний матеріал з даної тематики, опрацював і подав на розгляд історико-філологічному відділу НТШ у Львові. Однак видання книги не відбулося. М. Грушевський порадив переробити книгу для видавництва «Лан» у Києві. С. Рудницький повідомляв М. Грушевського у листі від 28 жовтня 1909 р. про те, що склав детальний план книги – «Популярної географії України-Руси». Восени 1910 р. з'явилася друком лише перша її частина – «Коротка географія України. Фізична географія». За словами автора «...текст вийшов страшно пошматований похибками і пропущами і виконання карти віддано нефаховим рукам. Друга частина рукописи затрималась...». Пізніше С. Рудницький доопрацював книгу і видав її повністю у 1914 р. у видавництві Українського педагогічного товариства у Львові.

До останнього видання С. Рудницький планував включити додатки у вигляді 10 ілюстрацій та шести карт. Це були б характерні краєвиди з різних частин України: з Чорногори в Карпатах, з квітучого Полісся, подільських ярів, Кримської Рив'єри, Західного Кавказу тощо. Додатково планував додати ще 100 малих ілюстрацій на пів сторінки.

За державним кордоном України внаслідок різних причин залишилися території, які освоювали й посідають донині українці суцільним етнографічним масивом, особливо у сільській місцевості. Критерієм для такого означення може бути передусім мова старшого покоління корінного населення, культурно-побутові, етнологічні прикмети, форми побуту, в окремих випадках і релігія. Саме з цього виходили відомі дослідники С. Рудницький та М. Кордуба.

Вкінці XIX – початку XX ст. Україну як географічну і, тим паче, національно-територіальну цілісність картографічно зовсім не відображали. С. Рудницький опрацьовує різноманітні аспекти картографічної справи. Він чи не перший з вітчизняних вчених науково обґрунтував географічне розміщення, дослідив етнічні кордони розселення українського народу. Вчений – основоположник такого важливого напрямку української науки як етногеографія, головним завданням якої вважається вивчення географічного розміщення етнічних спільнот, дослідження їх розселення та територіальних взаємовідносин з іншими народами у зв'язку з політичними, соціальними, природничо-географічними та іншими факторами. Саме цим проблемам С. Рудницький присвятив більшість своїх праць. Головною із них на цю тему є двотомна праця «Коротка географія України» (1910; 1914 pp.)

С. Рудницький з погляду географічної науки представляє українців як самостійний етнос, що заселяє величезні простори суцільної етнічної території та має право і всі підстави боротися за власну національну державність. Він писав про це ще 1910 р.: «Ми, українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лічить українську територію в одну цілісність. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед залежних держав мало таких, щоб могли зрівнятися з українською такою географічною особливістю» (Цюцюра, 2010, с.

43).

Під час розроблення етнічної карти України С. Рудницький спирався на досвід своїх попередників, учених-географів, котрі у картографічних працях зображували етнічні межі території України. Були це як українські, так і чужоземні науковці. Вони відображували українські землі здебільшого у складі територій інших націй, а пізніше, зокрема Г. Величко, В. Геринович, створювали карти виключно із зображенням поширення українського етносу.

Етнографічні (етнічні) карти, розроблені С. Рудницьким, з'явилися дещо пізніше. Перша з цих карт була видана у 1914 р. у Відні під назвою «Ethnographische Übersichtkarte der Ukraina» («Етнографічна оглядова карта України») як додаток до книги «Ukraine und die Ukrainer» («Україна і українці») (див. додаток Б) (Рудницький, 1914, с. 46). Повторне видання німецькою мовою цієї книги разом з картою було здійснене у Берліні (1915 р.), перевидання італійською – у Римі (1914 р.). Українською карта окремо була видрукувана у Відні, а у Львові вона з'явилася у праці «Україна – наш рідний край» (1917, 1921 pp.) (Цюцюра, 2010, с. 47-48).

Крім того, С. Рудницький відстоював ідею необхідності проголошення самостійної української держави, виходячи з огляду її етнічних меж. І в історико-географічному аспекті обґрунтовував цю ідею. Проте науковець звертав увагу і на наступний крок після здобуття самостійності – пошук союзників, з якими б українцям було «по дорозі» на шляху до незалежності. Тим самим, він перший, хто з українських вчених запропонував та обґрунтував необхідність створення Балтійсько-Чорноморського союзу, як гарантії недоторканості територій української незалежної держави. Його обґрунтування спиралося на глибокі знання вченого географа, який прагнув використати не лише історичні особливості країн регіону, але й його чіткі географічні межі.

Особливої уваги у дослідженнях С. Рудницького займав Крим. Ще у 1923 р. вчений писав про те, що Крим є безсумнівною інтегральною частиною України. Крим був нерозривно пов'язаний з Україною як численними

шляхами сполучень, так економічно, історично та культурно. Саме тому, на думку вченого, відлучення Криму від України не могло мати ніяких наукових чи практично економічних основ (Ковалевська, 2018, с. 332-333).

Таким чином, С. Рудницький став одним з перших розробників історико-географічних карт України. Цю роботу він не полишив вже на новому етапі творчості в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії в УСРР в 20-х рр. XX ст., де завдяки йому Україну чи не вперше було представлено у картографічних працях як цілісну просторову одиницю. Саме це стало початком розвитку національної картографії. В своїй статті «Завдання Українського географічного інституту та його видавництва» (Шаблій, 2017) він охарактеризував становище української географічної науки або реальне її формування. Особливо наголошував дослідник на необхідності картографування українських земель, видання різноманітних карт та якнайшвидшого комплексного дослідження усіх українських земель. Серед пріоритетних напрямків роботи Інституту С. Рудницький називав і підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі географії та картографії.

Не менш вагомий вклад в розвиток картографії зробив інший учень М. Грушевського – М. Кордуба. Карти, що вміщені М. Кордубою в його історико-географічні праці, крім того, що «унаочнюють» зміст текстуальної частини досліджень, вносять, як відомо, додаткове смислове навантаження. 1912 р. вчений зробив певне узагальнення своїх праць і, базуючись значною мірою на матеріалах перепису населення 1897 р. (для частини українських земель Росії) і 1910 р. (для частини українських земель в Австро-Угорщині), видав «Географічний атлас» із 24 різноматематичних карт (атлас витримав ще два видання – 1914 та 1922 рр.) (див. додаток Б. 1) (Кордуба, Географічний атлас). «Географічний атлас» був першим українським навчальним атласом. Атлас уміщує 24 основні та 11 додаткових, присвячених вивченню географії світу. Материки представлені фізичними картами з додатковими картами політичного устрою. Європа подана детальніше – вісім сторінок відведено для відображення європейських країн. Крім цього на окремому розвороті

розміщено загально географічну карту України масштабу 1 : 4 750 000, що дає змогу відобразити всі українські етнічні землі. Загальний обсяг атласу – 24 сторінки. На другій – четвертій сторінках обкладинки атласу вміщено пояснювальний текст про Сонце, Зоряне небо і Земну кулю.

М. Кордуба розумів значення досліджень історико-географічної проблематики України, і не лише наукове, освітнє і загальнокультурологічне, а й передусім державно-політичне: «Ні яка держава не зможе розбудуватися та існувати, якщо нація-державотворець не усвідомить простої істини: нація без держави не існує так само, як держава не існує без території». Тому географію населення, його територію і точне її географічне визначення (делімітацію) на площинах карт М.Кордуба відносить до першорядних і актуальних завдань як історичної географії України, так і національного картографування (Федорів, 2006, с. 18).

Отже, картографування та розроблення карт як історичних, так і географічних чи етнографічних сприяли розвитку та становленню історичної географії в цілому. Дослідники, створюючи карти початку ХХ ст., відображали, перш за все, територію майбутньої української держави та показували її цілісність та колорит. Всі дослідники за основу брали етнічний показник і визначали межі української держави в залежності від проживання українського народу.

4.4. Вплив історико-географічних досліджень на суспільно-політичний рух Західної України

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризується активною політизацією суспільства в українських землях, початком боротьби за створення власної української держави, усвідомленням необхідності визначення українських етнічних територій, можливих меж майбутньої держави, її соборності. Тому виникає необхідність історико-географічного обґрунтування соборності українських земель. З кінця ХІХ ст., на західноукраїнських землях виникають громадські організації, які потім переростають у політичні партії.

Перебування українських земель у складі різних імперій вплинуло на становище та розвиток українських партій на цих територіях. Так, на західноукраїнських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини, становище українських партій та суспільно-політичних організацій було значно кращим порівняно з Наддніпрянською Україною, що перебувала у складі Російської імперії. Загалом ці тенденції розвитку були визначені політикою кожної з імперій.

Ще у 1848 р. галицькі українці поряд з іншими народами Австрійської імперії виступили на захист своїх політичних прав, створивши свою першу політичну організацію – Головну руську раду (ГРР). Д. Зубрицький як активний член Ставропігії, діячі якої численно ввійшли до ГРР, також став її співзасновником 8 травня 1848 р. У той час, коли ця організація висунула перед австрійським урядом політичну вимогу поділу Галичини за етнічною ознакою на дві провінції – українську та польську, Д. Зубрицький опублікував власну розвідку «Границя між руським і польським народами в Галичині», в якій науково визначив західну етнічну межу української території й тим посприяв окресленню ареалу ймовірної української провінції (Киричук, 2018, с. 226).

Так було в Австрії, де лише існував ідеал національної, не державної єдності всіх українських земель, а в практичному житті кожна українська провінція – Галичина й Буковина, не згадуючи вже про Закарпаття, не бачила іншої ідеї. «Народня програма» народовців («Народної Ради») з 1892 р. обмежувалася на початку лише загальною декларацією: «Ми, Русини галицькі, часть народу русько-українського... що... ніколи не зрікся; і не зрікається прав самостійного народу» (Народна програма, 1892)

Важливу роль у суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях відіграла прогресивна Русько-українська радикальна партія (РУРП), створена у 1890 р. Засновниками її були І. Франко, І. Павлик, С. Данилович і Є. Левицький. Більшість членів партії були активними учасниками не лише суспільно-політичного життя краю, а й культурно-наукового. Зокрема,

І. Франко був одним із членів Наукового товариства імені Шевченка й очевидно, тісно співпрацював з його учасниками. Тим більше, беручи участь у обговоренні різних організаційних питань або відкритих наукових засідань, представники НТШ на науковому рівні обґрунтовували ідею соборності українських земель.

Національна програма радикалів спочатку перебувала під впливом соціальних гасел інтернаціонального єднання трудящих. Коли на І з'їзді партії у 1890 р. В'ячеслав Будзиновський запропонував прийняти програмну вимогу поділу Галичини на два окремих регіони – польський і український – на основі етнографічних територій з наступним об'єднанням Східної Галичини з українською Північною Буковиною, то з'їзд її відхилив. «В політичних справах : «...для Українців домагаємося утворення окремо укрainсько-політичної території з українських частин Галичини й Буковини» (З програми української радикальної партії в Галичині, 1910, с. 58). До речі, Іван Франко вважав тоді рішення з'їзду вірним.

Але вже третій з'їзд РУРП у 1895 р., повернувшись до питання, схвалив вимогу виокремлення українських частин Галичини і Буковини в «австрійську руську провінцію з окремим сеймом». В редакції програми радикалів 1911 р. національна мета формулювалася так: «Українсько-Руська Радикальна партія зміряє до перестрою австрійської держави на федеративний зв'язок народів, що замешкують її. Через утворення замість теперішніх провінцій – національних територій з повною політичною автономією кожної народності на території переважно нею заселеній з запевненням меншостям всіх політичних і національних прав. Отже для русинів домагаємося окремої руської політичної території з руських частин Галичини й Буковини» (Макарчук, Громадсько-політичний центр ...).

В програмних документах історична географія передбачала обґрунтування соборності українських земель – в першу чергу Східної Галичини і Буковини, що пояснювалося етнічним фактором. Адже на цих територіях проживало українське населення. Теоретично, на історичну

перспективу, радикали не задовольнялися територіальною автономією, а мріяли про досягнення в майбутньому державної незалежності України. На святкуванні 25-ліття літературної діяльності Івана Франка у 1898 р. М. Павлик зазначав, що остаточна мета партії – повна політична самостійність Руси-України.

Проте вже у 1899 р. РУРП розкололась і з частини її представників було утворено Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Основними постулатами ідеології виступали соціал-демократи, австромарксизм з його національно-культурною диференціацією. Крім того, члени партії підтримували тезу про єдність українського народу, розділеного кордонами імперій. Так, власне в програмному документі зазначалось: «Змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія, заселена Українцями, становила одну окрему провінцію з як найширшою автономією в законодавстві й адміністрації; тим самим змагаємо: до знесення дотеперішніх краєвих статутів для Галичини й Буковини, до поділу Галичини надві части: українську й польську, і так само до поділу Буковини на часті українську й волоську, та до утворення з українських частин й Галичини й Буковини одно національної провінції з окремою адміністрацією й окремим національним Соймом (З «Програми» УСДП, 1910, с. 58).

Найбільший вплив серед українського суспільства на початку ХХ ст. мала Національно-демократична партія. Спочатку її називали Руською, Русько-українською, також Українською, з 1914 р. – тільки Українською (УНДП). Партія була заснована на довірній нараді, що проходила в Народному Домі у Львові 26 грудня 1899 р., її організатори сподівалися, що партія стане загальнонаціональною, буде змагати до розв'язання правових, соціальних, освітніх та інших завдань українського народу, насамперед виборюючи національну рівність українського народу серед народів Австро-Угорщини. Серед членів партії – Юліан Романчук, Кость Левицький, Євген Озаркевич, Іван Белей, Василь Нагірний та інші, колишні члени правого крила РУРП В. Будзиновський, Є. Левицький, В. Охримович, а також на той час

позапартійні авторитети українства письменник І. Франко та історик М. Грушевський. Головою був Ю. Романчук. 5 січня 1900 р. було опубліковано відозву (програмний документ), що формулювала найголовніші завдання – боротьбу за поділ Галичини і Буковини, який орієнтувався на національний принцип населення цих територій, виділення з них української провінції з окремою державною адміністрацією і самоврядуванням, і мету народних змагань – «щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в однопільний національний організм» (Макарчук, Громадсько-політичний центр ...).

«Політична самостійність України, то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування». Це головна теза автора книги «Україна *irredenta*» Юліана Бачинського, тоді члена групи «молодших» Русько-Української Радикальної Партії.

Видана у Львові в 1895 р., «Україна *irredenta*» вперше, орієнтуючись на аналіз економічного розвитку, ясно і недвозначно висунула постулат самостійності України. В ній Ю. Бачинський на підставі аналізу еміграції українців-галичан став першим, хто обґрунтував потребу створення української соборної держави під девізом: «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!» (Бачинський, 1924, с. 5).

Ю. Бачинський зазначав «Молодіж, очевидно, вся була перенята самостійницькими думками і в недовзі голосно про це заявила. 14 липня 1900 р. відбуло ся друге віче української академічної молодіжі, присвячене виключно справі самостійности України. Резолюція про самостійність запропонована одним із референтів, Л. Цегельським (другим був покійний Е. Косевич), принята одноголосно серед загального етузіязму. Вона звучала: «Українська молодіж усіх австрійських вищих шкіл, зібрана на вічу у Львові дня 14-го липня 1900 р., зваживши, що тільки самостійна національна держава є одинокою формою, в якій можливий правильний розвій народу в сучасности

і на будуче, зваживши, що брак державної самостійности в українського народу відбивається тяжко на його економічній і культурній стані та спинює всякий його розвій, а вкінці, зваживши, що тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою, признає і заявляє:

1. Що здвигнення самостійної української держави в етнографічних кордонах є неперемінним і доконечним,
2. Що – затим – всі змагання і всі сили української нації належить справити в напрямі здвигнення «власного українського державного організму».

Це віче значно розворушило молодіж і в великій мірі причинило ся до поширення самостійницьких настроїв» (Бачинський, 1924, с. 12-13).

На зламі століть, у 1900 р., з'являється стаття І. Франка «Поза межами можливого». У цій статті він заявляв: «Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та невдоволення відійдуть у сферу історичних споминів» (Франко, 1900).

На сторінках праць політичних діячів та в програмах перших західноукраїнських партій історична географія передбачала обґрунтування соборності українських земель – в першу чергу Східної Галичини і Буковини, що пояснювалося етнічним фактором. Адже на цих територіях проживало українське населення. До того ж за основу брався і регіональний фактор, зокрема, всі території повинні об'єднатися навколо одного центру.

До речі, ідею самостійності та незалежності соборної України підхопив і, по-своєму, обґрунтував представник Наддніпрянської України Микола Міхновський (1873-1924) у своїй знаменитій брошурі «Самостійна Україна» (1900). Деякий час брошура виконувала роль політичної програми

Революційної української партії (РУП), в основу якої покладено його промови в Полтаві та Харкові. Вже на початку роботи М. Міхновський наголошував, що кінець XIX – початок XX століття є часом визволення націй, а свобода, духовний розвиток людини, її матеріальне благополуччя можливі лише в національній державі: «...тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду...» (Міхновський, 1917, с. 4).

Звертаючись же до окреслення історико-географічних кордонів майбутньої української держави: «Українська інтелігенція виписує на своєму прапорі сі слова: Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат та аж по Кавказ» (Міхновський, 1917. С. 22).

Протягом доволі короткого часу від 1895 до 1900 року у працях найбільш передових представників української інтелігенції обох «Україн», була окреслена головна мета («Одна, єдина, нероздільна, вільна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі») й основні політичні завдання для лідерів та пересічного загалу українського суспільства: політична, економічна, соціальна самостійність, духовна свобода, недопущення панування чужинців на своїй землі, вирішення «українського питання» в контексті майбутнього Європи, а також вирішення проблем з сусідами (Росія, Польща, Австрія) (Ковалевська, 2018, с. 332-333).

Отже, останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за рамки суто наукового середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху і для східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного

відродження українського народу. У програмних документах перших західноукраїнських партій можна прослідкувати історико-географічний напрямок. Він торкається в першу чергу історичної політичної географії – обґрунтування самостійності українських земель. Політичні діячі у своїх програмах піднімають одне із найболючих питань – цілісність українських земель та їх самостійність. Проте, не можна говорити про те, що вони чітко окреслюють кордони української держави, політичні діячі лише вказують на загальну територію майбутньої самостійної України.

Історико-географічні дослідження в Західній Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. представлені академічною складовою на базі Львівського університету, Львівської Ставропії та Чернівецького університету. Викладання історичної географії було майже не відокремленим від географічної чи історичної науки і досить часто перепліталось у кожній із них. Першим, хто вказував на історико-географічну складову у своїх академічних курсах був історик та викладач Львівського університету І. Шараневич. У Чернівецькому університеті під час своїх лекційних курсів звертався до історичної географії В. Милькович. В першій половині ХІХ ст. історико-географічні дослідження на базі Львівської Ставропії пов'язані з істориком Д. Зубрицьким.

Більш потужніше розвивався науковий осередок історико-географічних досліджень, що представлений Науковим товариством імені Шевченка та під головуванням М. Грушевського. Цей центр згодом перетворився за значенням на другу українську академію наук. Представники наукової школи М. Грушевського – С. Рудницький, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Крип'якевич – висвітлювали свої напрацювання на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника». Основними напрямками їх досліджень були історична географія населення та історична географія населення як окремих регіонів, переважно Західна Україна, так і загальнонаціональний контекст. Особливого значення в роботах дослідників

набував напрямок історичної політичної географії, оскільки саме формування меж майбутньої української держави та ідея соборності були першочерговим завданням науковців. А використання та розробка картографічного матеріалу дозволило конкретизувати та наочно відобразити наукові обґрунтування дослідників щодо адміністративних кордонів майбутньої держави. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті. Питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши літературу та джерела ми дійшли наступних висновків:

1. Незважаючи на відображення в історичній літературі деяких важливих аспектів теми дисертації, в цілому сутність питання, що розглядається, досліджено недостатньо. Історіографію дослідження поділено за хронологічно-тематичним принципом, де хронологічно виділено історіографію XIX – початку XX ст., радянський та сучасний період досліджень. Кожен етап історіографічних досліджень характеризувався в тематичному напрямку щодо наявності дискусії зі змісту історичної географії; аналізу загальних робіт з історичної географії України; робіт істориків відносно вивчення окремих українських територій, товариств та особистостей. Історіографія XIX – початку XX ст. характеризується наявністю лише досліджень науковців з вивчення діяльності конкретних товариств або їх представників, присвячених ювілейним датам, де опосередковано мова йде про історичну географію України. В радянський період основний акцент робився переважно у контексті двох напрямків – дискусії зі змісту історичної географії та підготовки загальних робіт. Така ситуація пояснювалась виокремленням історичної географії як допоміжної дисципліни історичної науки і необхідністю заповнити теоретичні прогалини. Меншою мірою представлені дослідження з окремих територій, товариств і постатей. Зокрема можна виділити дослідження В. Сарбея, С. Борового та П. Чухрія. На сучасному періоді активізуються дослідження з усіх трьох зазначених напрямків, що пояснюється залученням до наукового обігу широкого кола історичних джерел, доступ до архівних матеріалів.

2. Для детального висвітлення регіональної специфіки історичної географії України було залучено широке коло наукових джерел, що у нашому дослідженні поділено за типологічно-видовою класифікацією: 1) наукові роботи дослідників; 2) офіційні документи; 3) матеріали особового

походження; 4) статистичні відомості; 5) картографічний матеріал. Інформаційний потенціал наявної джерельної бази надав можливість комплексно дослідити регіональну специфіку історичної географії України XIX – початку XX ст. До неї було залучено архівні матеріали з фондів України та Польщі.

3. Київ та Харків як наукові та освітні центри Наддніпрянської і Слобідської України відіграли важливу роль у становленні та розвитку історико-географічних досліджень в Україні. Саме тут на початку XIX ст. історична географія набуває рис академічної дисципліни завдяки професорам В. Антоновичу, М. Максимовичу у Київському університеті св. Володимира та Д. Багалію у Харківському університеті. На відміну від своїх колег з Новоросійського та Львівського університетів вони додавали лекції з історичної географії до загальних курсів, при цьому не акцентуючи на це увагу в назві.

4. Наукові кола Наддніпрянської та Слобідської України гуртуються навколо наукових потужних товариств – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Українського наукового товариства, Історичного товариства Нестора Літописця тощо. Історична географія України в них була презентована працями М. Максимовича, В. Антоновича та О. Лазаревського, Д. Багалія, І. Срезневського та ін. Основними напрямками їх роботи були регіональні дослідження, що стосувались вивчення Києва та сусідніх земель, Лівобережної України, Слобожанщини. Вчені у своїх роботах звертались до історичної політичної географії, історичної топографії міст, історичної географії населення, зокрема вивчали регіони в історичній ретроспективі, прослідковуючи всі територіальні, адміністративні та демографічні зміни протягом кінця XVII – XIX ст. Свої напрацювання науковці представляли на сторінках друкованих видань товариств – «Киевский телеграф», «Україна» та «Записки Українського наукового товариства». Важливим елементом у становленні історичної географії України в кінці XIX – початку XX ст. було розгортання наукової

дискусії на сторінках часопису «Киевская старина» щодо предмета та методології історичної географії.

5. Доповненням до ґрунтовних наукових розвідок історико-географічного напрямку стали серійні та періодичні видання, зокрема військового та релігійного напрямку. Оскільки поставала потреба в комплексному дослідженні цих територій в Російській імперії в географічному, історичному, статистичному, військовому, природничому, картографічному планах. Саме тому розроблялись спеціальні описи губерній – військово-статистичні матеріали – «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Материалы для военной географии и военной статистики России». В матеріалах же церковної літератури – «Епархиальные ведомости» – відображено описи єпархій, церков, парафій, що також містили історико-географічну складову.

6. Південноукраїнський регіон характеризувався історико-географічними дослідженнями вчених одеських наукових товариств – Одеського товариства історії і старожитностей та Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії. Активними членами цих товариств були А. Скальковський, Ф. Брун, А. Лебединцев, О. Маркевич, А. Гроссул-Толстой. Основними напрямками їх досліджень стали краєзнавчі та топографічні розвідки з історичної політичної географії, історичної географії населення, історичної фізичної географії України.

7. Становлення історичної географії як академічної дисципліни на півдні відбувалось відразу з відкриттям Новоросійського університету. Саме Ф. Брун та О. Маркевич у своїх академічних курсах уже в назві відображали історичну географію. Тим самим звертали увагу на її предмет, об'єкт, завдання, методологію тощо.

8. Значний внесок у формування історичної географії України як науки здійснили і науковці Миколаєва, Катеринослава та Сімферополя. Основними напрямками їх досліджень була історична політична географія, історична

географія населення як складові краєзнавчих досліджень. Варто назвати науковців: Д. Яворницький, Я. Новицький (Катеринослав), М. Аркас (Миколаїв), Ф. Лашков, А. Завадовський, Ф. Домбровський (Сімферополь).

9. Церковна періодика, зокрема «Епархиальные ведомости» стали відображенням у тому числі й історико-географічних досліджень. Власне Кишинівські, Херсонські, Катеринославські та Таврійські «Епархиальные ведомости», висвітлюючи свої локальні дослідження з історії єпархій або з міграційних процесів християнського населення дають можливість охарактеризувати регіон загалом.

10. Західноукраїнський регіон представлений історико-географічними дослідженнями на базі Львівського університету, Львівської Ставропігії та Чернівецького університету. Викладання історичної географії було майже не відокремленим від географічної чи історичної науки і досить часто перепліталось у кожній із них. Першим, хто виокремлював історико-географічну складову у своїх академічних курсах був історик та викладач Львівського університету І. Шараневич. У Чернівецькому університеті під час своїх лекційних курсів звертався до історичної географії В. Милькович. В першій половині XIX ст. історико-географічні дослідження на базі Львівської Ставропігії пов'язані з істориком Д. Зубрицьким.

11. Своєрідною Академією наук на західноукраїнських землях виступало Наукове товариство імені Шевченка, яке об'єднало талановиту когорту відомих науковців та історико-географів, зокрема С. Рудницького та М. Кордубу. Наукова періодика Товариства – «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вісник» сприяли формуванню історичної географії як окремої науки. Аналізуючи дослідження представників львівського осередку, в першу чергу слід назвати роботи М. Грушевського. Він у своїх працях неодноразово торкався питання історично-географічних досліджень. Історик наголошував на тому, що повинен бути осередок політичного і культурного руху, який зможе відродити та об'єднати українську державу. І таким осередком він вважав Галичину, яку називав «Українським П'ємонтом». Що

в подальшому слугувало поштовхом для виокремлення історико-географічного напрямку в Львівській історичній школі М. Грушевського.

12. Історико-географічні дослідження вплинули на суспільно-політичний рух Західної України, тим самим національна ідея вийшла за рамки суто наукового середовища і проникла у суспільство. Науковці на теоретичному рівні обґрунтовували бачення соборності українських земель саме з точки зору територіальних ознак з етнічною приналежністю. В подальшому ці дослідження стали практичною основою програмних документів перших політичних західноукраїнських партій.

13. Формування українського простору обґрунтовувалось вченими Західної України і на практичному рівні – картографуванні. М. Грушевський, С. Рудницький, М. Кордуба, Г. Величко унаочнювали свої дослідження розробкою карт, але в першу чергу вони відображали територію майбутньої української держави.

14. Розвиток історичної географії України в XIX – на початку XX ст. можна поділити на три етапи: 1) початок XIX – 60-ті рр. XIX ст., 2) 60-ті рр. – кінець XIX ст.; 3) початок XX ст. – 1914 р. Перший етап характеризується розвитком історичної географії України в контексті становлення як історичної, так і географічної науки. Освітній компонент з історичної географії України представлений в університетах Києва та Харкова як частина загальних історичних курсів та як окремі спеціальні курси у Львівському університеті. Наукові дослідження в Наддніпрянській та Західній Україні відбувались на базі освітніх установ. В той самий час дослідження південноукраїнських істориків проводились навпаки на базі наукових установ. Дослідження з історичної географії України мали переважно краєзнавчу тематику. Другий етап визначено прийняттям нового освітнього статуту Російської імперії, де історичній географії відводилось місце допоміжної історичної дисципліни. Значного успіху у цьому було досягнуто викладачами Новоросійського університету в Одесі. Потужно розвиваються наукові дослідження з історичної географії у Наддніпрянській

та Слобідській Україні на базі утворених наукових товариств. Дослідження західноукраїнських науковців активно проводяться із утворенням Наукового товариства імені Шевченка. Тематика досліджень має регіональний та краєзнавчий аспекти. Початок XX ст. – 1914 р. – третій етап розвитку історичної географії України. В даний етап змінюється напрям досліджень, зокрема тематика досліджень західноукраїнських істориків акцентувала увагу на формування уявлень щодо загальноукраїнського простору, обґрунтування меж майбутньої української держави. Це знайшло відображення на розробці перших карт загальноукраїнської території. У подальшому саме ці наукові погляди історико-географів знайшли практичну реалізацію у суспільно-політичному житті. Питання соборності українських земель відображалось у програмних документах перших політичних партій.

Таким чином, у XIX – початку XX ст. сформувався досить потужний науковий потенціал, здатний вирішувати проблеми загальних галузей історико-географічних знань та закладені основи для розвитку історичної географії України як спеціальної галузі історичної науки. В різних регіональних центрах України існували особливості в історико-географічних дослідженнях, але загальною рисою були історико-географічні роботи краєзнавчого локального напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Архів головний актів давніх у Варшаві (АГАД), 1909. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 43, спр. 21: *Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer)*

АГАД, Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 43, спр. 44: *Карта течения реки Буга от Влодавы до Немирова, составляющая границу Всероссийской империи с Австрийским владением*

АГАД, 1851. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 68, спр. 5: *Маршрутная карта Царства Польского.*

АГАД, 1862. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, оп. 68, спр. 6: *Karta drozna Krolewstwa polskiego.*

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.45, оп.4, спр. 1474: *Маркевич Олексій Іванович, арк. 3.*

ДАОО. Ф. 45, оп. 4, спр. 2964: *Про розподіл лекцій на 1875-76 навчальний рік, арк. 26-31.*

ДАОО. Ф. 45, оп. 4, спр. 3016: *Про розподіл лекцій на 1878-79 академічний рік, арк. 23.*

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр. 3: *Переписка з М. Грушевським, 25 арк.*

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр.15: *Лекції по «русской» історії, 154 арк.*

ДАОО. Ф. 150, оп.1, спр.22: *Лекції по «русской» історії, 31 арк.*

ДАОО. Ф. 150, оп. 1, спр. 76: *Лекції по «русской» історії 16-18 век , 248 арк.*

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 3: *Матеріали по слов'янознавству, арк. 3.*

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 10: *Огляд слов'янських країн та говорів. Лекції 1866-67 академічного року Григоровича I курс , арк. 4-5.*

ДАОО. Ф. 158, оп. 1, спр. 12: *Карта розселення слов'ян у IX столітті, склав О. Кочубинський, арк. 2.*

ДАОО. Ф.160. Оп.1. Спр.12.: *Конспект Ф. Бруна, арк.20*

Опубліковані джерела

- Аркас, М., 1908. *Історія України-Русі*. СПб.
- Багалій, Д., 1918. *Історія Слободської України : з 71 малюнками і 2 картами*. Харків: Союз.
- Бачинский, Ю., 1924. *Україна irredenta*. 3-тє видання. Берлін : Видавництво української молоді.
- Брун, Ф., 1856. *Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии*. Одесса.
- Брун, Ф., 1877. О ранних названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках. *Записки ИИУ*, 23, с. 227-258.
- Брун, Ф., 1880. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. II. *Записки ИИУ*, 30, с. 1-408.
- Бурачков, П., 1886. Заметки по исторической географии южнорусских степей. *Киевская старина*, 4, с. 659-683.
- Величко, Г., 1895. Політичні і торговельні взаємини Руси і Византиї в X і XI століттю. *Записки НТШ*, 6, с. 1-36.
- Гавриил, 1848. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврийской. *ЗООИД*, 2, с. 140-210.
- Гавриил, 1853. Отрывок повествования о Новороссийском крае. *ЗООИД*, 3, с. 79-129.
- Гангардт, И., 1858. *Памятная книга Новороссийского казачьего войска*. Одеська національна наукова бібліотека. Відділ рукописів.
- Гепецкий, 1895. Влияние немцев колонистов на православное население Аккерманского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*, с. 368.
- Геринович, В., 1919. Понятє, ціль і метода географії. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. XVIII-XIX. Наукова хроніка. Львів.
- Герсиванов, Н., 1849. Таврическая губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Голубовский, П., 1886. По поводу заметок по исторической южнорусских степей. *Киевская старина*, 5, с. 168-173.

Голубовский, П., 1888. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк). *Киевская старина*, 7, с. 26-68.

Григорович, В., 1876. *Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в Военно-ученом архиве Главного штаба*. Одесса : тип. Ульриха и Шульце.

Гроссул-Толстой, А., 1868. Обзорение рек, почв и местоположении Новороссийского края и Бессарабии, в сельско-хозяйственном отношении. *Сборник статей о с/х юга России извлеченных из Записок Императорского общества с/х южной России с 1830 по 1868 гг.*, с. 39-48.

Грушевський, М., 1894. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Записки НТШ*, 4, с. 140-150.

Грушевський, М., 1896. Рецензія на працю М. Лехницького «Історико-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ некоторыми замечаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора». *Записки НТШ*, с. 13

Грушевський, М., 1906. Галичина і Україна. *Літературно-науковий вісник*, 36, с. 493.

Грушевський, М., 1907., Справа українських катедр і наші наукові потреби. *Літературно-науковий вісник*, 37, с. 408-417.

Грушевський, М., 1908. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво. *Записки Українського наукового товариства у Києві й його наукове видавництво*, 1, с. 3-15.

Грушевський, М., 1913. *Історія України-Руси. Т.1*. Київ.

Грушевський, М., 1914а. До історії Острянинової еміграції. *Записки Українського наукового товариства у Києві*, 12, с. 45-48.

Грушевський, М., 1914b. Український рух на схід: розселення за московською границею до 1648 р. *Україна*, 3, с. 20-53.

Грушевський, М., 1918. *На порозі нової України: гадки і мрії*. Київ.

Гумилевский, Д., 1852. *Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Отд.1: Краткий обзор епархии и монастыря*. М.: В типографии В. Готье.

Гумилевский, Д., 1874. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*.

Дараган, М., 1849. Бессарабская область. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Два слова о циганах в пределах бывшей Гетьманщины, 1886. *Киевская старина*, 10, с. 401-402.

Демоль, И., 1846. Влиянии какое могут иметь железные дороги на земледелие и торговлю в России. *ЗОСХЮР*, 2, с. 130-131.

Джиджора, І., 1908. Огляд часописий за р. 1907 : Літературно-науковий вістник ; Україна. *Записки НТШ*, 86, с. 150-168.

Добровольський, Л., 1909. *Забуті межі давньої Київщини*. Київ: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки.

Домбровский, Ф., 1846. Историко-статистическом описании города Симферополя. *Новороссийский календар на 1847 г.*, с.337-345

Домонтович, М., ред., 1865. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния*. СПб.: Тип. Ф. Персона.

Дорошенко, Д., 1907a. Австрійська Україна в 1906 році. *Україна*, 1, кн. 2, с. 73-96.

Дорошенко, Д., 1907b. Україна в 1906 році. *Україна*, 1, кн. 1, с. 1-29.

Драчевский, В., 1850. Екатеринославская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские*

губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Естественно-историческое описание Тавриды, 1885. *Таврийские епархиальные ведомости*, 18, с. 985-990.

Єфименко, О., 1894. Очерки истории Правобережной Украины. *Киевская старина*, 6, с. 387-413.

З польсько-українських відносин, 1907. *Літературно-науковий вісник*, 37, с. 463-473.

З програми української радикальної партії в Галичині, 1910. *Кревецький, І., Справа поділу Галичини. ЛНВ*, 52., с. 58.

З програми Української соціал-демократичної партії, 1910. *Кревецький, І., Справа поділу Галичини. ЛНВ*, 52., с. 58.

Защук, А. ред., 1862. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область в 2 ч.* СПб.: Тип. Э. Веймара.

Защук, А., 1863. Этнография Бессарабской области. *Записки Одесского Общества истории и древности*, 5, с. 491-586.

Иванов, П., 1891а. Переселение запорожцев на Тамань. *Киевская старина*, 7, с. 133-141.

Иванов, П., 1891б. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II. *Киевская старина*, 5, с. 288-297.

Исторические сведения о южной Бессарабии, 1878. *Кишиневские епархиальные ведомости*, 4, с. 165.

Киранов, С., 1875. Страдания под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1830 году и поселившихся в Бессарабии. *Кишиневские епархиальные ведомости*, 20, с. 747

Клепатский, Г., 1912. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. *ЗНУ*, 5, с. 1-599.

Кондратович, Ф., 1883а. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*, 1, с. 27-66.

Кондратович, Ф., 1883b. Задунайская Сечь: План Верхнього Дунавця. *Киевская старина*, 4, с. 728-773.

Кониський, О., 1896. Рецензія на роботу П. Андреева «Юго-западныя железныя дороги. Историко-экономический очерк». *Записки НТШ*, 16, с. 46.

Кордуба, М., 1896a. Миколаєвич Я Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького. *Записки НТШ*. Т. IX, с. 52-55.

Кордуба, М., 1896b. Филевич И. П. Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки. *Записки НТШ*. Т. XII, с. 7-8.

Кордуба, М., 1896c. Перша держава славянська. Розвідка історична. *Записки НТШ*, 13, с. 1-20.

Кордуба, М., 1905. Найдавніші оселі на Буковині. *Буковина*, 45-46, с. 3-4.

Кордуба, М., 1921. *Простір і населення України*. Львів: З друкарні «Діло».

Корольова, О., 1910. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 р. *Записки Українського наукового товариства в Києві*, 7, с. 86 – 106.

Краснов, М. ред., 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Земли Войска Донского*. СПб.: Тип. Департамента генерального штаба.

Краткие историко-статистические сведения о мужских и женских монастырях и общинах Екатеринославской епархии, 1900. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, с. 282.

Кревецький, І., 1910. Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850. *Записки НТШ*. Т.ХСІІІ, кн. 1, с. 54-69.

Крип'якевич, І., 1923. З історії Гуцульщини. *Літературно-науковий вісник*. Т. LXXX. с. 238-244; Т. LXXXI. с. 247-253.

Купчанка, Г., 1875, Некоторые историко-географические сведения о Буковине. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 2, с. 193-235.

Лазаревский, О., 1890. Краткие историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда. *Памятная книжка Конотопского земства 1865 – 1890 гг.*, с. 110-132.

Лазаревский, О., 1891. Полтавщина в XVII в. *Киевская старина*, 9, с. 357-374.

Лазаревский, О., 1892. Исторический очерк Батурина. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 4, с. 105-122.

Лазаревский, О., 1900. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. *Киевская старина*, 71 (10-12), с. 65-96; с. 97-128; с. 129-160.

Лебендинцев, А., 1913. Ханская Украина. *Записки ОТИС*. Т. 31, с. 1-22.

Ляскоронский, В., 1903. *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев: Тип. Н. А. Гирич.

Максимович, М., 2004. Опис Києва. *Вибрані твори*. К.: Либідь, с. 62-76.

Маркевич, А., 1893. Документы относящиеся к истории г. Одессы. *Записки ОТИС*. Т. 16. с. 55-116.

Маркевич, А., 1900. Про збірник пісень Бодяньського. *Записки НТШ*, 34, с. 5-7.

Материалы для истории Б. Запорожья, 1882. *Киевская старина*, 8, с. 322-339.

Меньков, П., 1848. Киевская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Минаков, И., 1841a. О канале между рек Днестром и речкою Таранчуком. *ЗИОСХЮР*, 6, с. 493.

Минаков, И., 1841b. Описание рек Херсонской губернии. *ЗИОСХЮР*, 6, с. 120.

Мицевич, О., 1851. Черниговская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Міхновський, М., 1917. *Самостійна Україна (РУП)*. Вецляр: З видавництва СВУ.

Могульский, В., 1850. Харьковская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Накропин, А., 1868. Эллины – древние обитатели Таврического полу острова. *ТГВ. 14 сентября*.

Народна програма [online], 1892. *Дело*. Доступно: <https://zbruc.eu/node/66629> [Дата звернення: 18 березня 2022].

Никифоров, В., 1878. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии.

Новицкий, Я., *Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 – 1783 гг.)* [online]. Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/novits4/8.pdf> [Дата звернення: 16 березня 2022].

Новицкий, Я., 1905. *История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.* Екатеринослав: Типография Губернского земства.

Облеухов, Н., 1848. Полтавская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 12: Малороссийские губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным, 1890. *Киевская старина*, 4, с. 131-147.

Павлович, В. ред., 1862. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния*. СПб.: Тип. департамента генерального штаба.

Паначовний, М., 1893. Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць. З картою давньої прибоспорської області. *Записки НТШ*, 2, с. 5-61.

Петров, М., 1896, К истории топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*, 4, с. 17-22.

Приходы и храмы на Крымском полуострове, 1885. *Таврийские епархиальные ведомости*, 18-19, с. 961-975.

Рогалев, А., Витте, А., Пестов, Г., 1849. Херсонская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Рудницький, С. 1897. Козацько-польська війна в 1625 р. Історична розвідка. *Записки НТШ*. Т. 17, с. 1-42.

Рудницький, С., 1926. Завдання Українського географічного інституту і його видавництва. *Зап. Укр. НДІ географії та картографії*, 1, с. 231-232.

Рудницький, С., 1994. *Чому ми хочемо самостійної України?* Львів.

Рудницький, С., 2003. Про становище історичної географії в системі сучасного земле знання. *Історія української географії*, 8. с. 79-83.

Свиньин, П., 1867. Описание Бессарабской области. *Записки ОТИС*, 6, с. 175-322.

Скальковский, А., 1897. Румынские доблести. *Записки ОТИС*. Т. 20, с. 28-49

Скальковський, А., 1994. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ : Січ.

Срезневський, І., 1839. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию [online]. *Харьковские губернские ведомости*, 31, с.1-2. Доступно: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12479> [Дата звернення: 15 червня 2022].

Степовий, В., 1914. До історії Задунайської Січі. *Україна*, 3, с. 9-21.

Стороженко, А., 1899. Где жили переяславские торки? *Киевская старина*, 2, с. 283-290.

Тверитинов, Д., 1849. Подольская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба

Теодорович, Н., 1899. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Краткий очерк истории Волыни. *Волынские епархиальные ведомости*, 4-16.

Томашівський, С., 1908. Угорщина і Польща на початку XVIII в. *Записки НТШ*, 83, с. 89-133.

Флоринский, Т., 1907. *Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*. Киев: Типография Императорского университета Св. Университета.

Франко, І. *Поза межами можливого* [online]. Доступно: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/f/franko-ivan/2126-ivan-franko-pozamezhami-mozhlivogo> [Дата звернення: 17 лютого 2022].

Фритче, 1850. Волынская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 10: Юго-Западные губернии*. СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба.

Чирков, А., 1881b. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря. *ЗООИД*, 12, с. 472-477.

Чирков, А., 1881a. Топографическое описание Корсунского монастыря. *ЗООИД*, 12, с. 466–472.

Чубинський, П., 1875. Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 2, с. 193-235.

Чубинский, П., 1877. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.]*. Т. 7, вып. 2 : Малоруссы Юго-Западного края, СПб.

Шмидт, А. ред., 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния в 2 ч*. СПб.: Военная типография.

Эварницкий, Д., 1886. Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам). *Киевская старина*, 1, с. 41-90.

Эварницкий, Д. 1889. *Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края*. СПб: Типография И. Н. Сороходова.

Эварницкий, Д. 1890. *Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк*. СПб: Типография И. Н. Сороходова.

Яворницкий, Д., 1884. Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*, 5-7, с. 33-54; с. 177-200; с. 392-422.

Яворницький, Д. 1990. *Історія запорізьких козаків у 3 томах*. Т. 1. Львів: Світ.

Яснопольський, Н., 1874. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных путей. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 1, с. 193-235.

Карти:

Багалій, Д. 1918 б. Карта Слобідської України XVIII ст. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 314.

Багалій, Д. 1918 с. Мапа Слобідських полків. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 313.

Кордуба, М. *Географічний атлас* [online]. Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ. Доступно: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/sk/show/show_001/e_new.html [Дата звернення: 6 лютого 2022].

Рудницький, С., 2010. Етнографічна оглядова карта України (1914). // *Вісник геодезії та картографії*, 5(68). с. 46

Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським [online]. Доступно: <http://www.ex.ua/78125233> [Дата звернення: 15 квітня 2022].

Чубинський, П., Михальчук, К., 1871. Карта южно-русских наречий и говоров. *Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества*, 1, с. 193-235.

Карта Буковины, 1899. *Киевская старина*, 2, с. 94.

Карта Подольской епархии, 1898. *Киевская старина*, 4, с. 17.

Romer's Atlas of Poland, 2nd edition, 1921, [online]. Доступно: <http://www.maproom.org/00/31/index.php> [Дата звернення: 15 серпня 2022].

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, О. 2012. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба (До 65-річчя від смерті вченого). [online]. *Онлайн-журнал Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка*. Доступно: <http://ntsh.org/content/iz-pleyadi-vidatnih-u-nacionalniy-nauci-miron-korduba-do-65-richchya-vid-smerti-vchenogo> [Дата звернення: 15 квітня 2022].

____Багалій, Д., Сумцов, Н., Безескул, В., 1906. *Краткий очерк Харьковского университета за первые 100 лет* [online]. Харьков: Типография Адольфа Дарре. Доступно: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/148> [Дата звернення: 19 червня 2022].

Байцар, А., 2022. *Україна та українці на європейських етнографічних картах*. Львів : ЗУКЦ.

Барвінський, В., 1927. Дмитро Йванович Багалій, як історик Слобідської України. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. К.: З друкарні Української Академії наук.

Бачинська, О., 2011. Історична географія [online]. *Енциклопедія сучасної України*. Доступно: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12780 [Дата звернення: 18 квітня 2022].

Біла, О., 2017. *Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст.* Кандидата історичних наук. Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Боровий, С. 1960. Аполлон Скальковський и его работы по истории Южной Украины. *Записки Одесского археологического общества*. Т. 1, с. 36-49.

Введенський, А., Дядиченко, В., Стрельський, В. 1963. *Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс*. К. : Радянська школа.

Верба, І. 2004. Грушевський Михайло Сергійович. *Енциклопедія історії України*. Т. 2 : Г-Д. К.: Наукова думка, с. 232-235.

Вербиленко, Г. 2015. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Україні. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 9, с. 175-182.

Власюк, О. *Проблема українських етнічних територій у висвітленні С.Рудницького* [online]. Доступно: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N5/Art18.htm> [Дата звернення: 29 травня 2022].

Влах, М., 2018. *Історія географії : навчальний посібник*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка.

Вулф, Ларі, 2009. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Переклад з англійської С. Біленького. К: Видавництво Часопис «Критика»

Гамалея, В., 2009. Общество сельского хозяйства Южной России: организация и деятельность. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки»*, 17, с. 76-82.

Гейда, О., 2007. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861-1911 рр.). *Сіверянський літопис*, 2, с. 49-59.

Герасименко, С. *Основні напрямки діяльності Львівської історичної школи М. Грушевського* [online]. Доступно: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/pedagogy-psychology-and-sociology-411/general-and-pre-school-pedagogy-411/11095-411-1063> [Дата звернення: 12 квітня 2022].

Голубко, В., Качараба, С., Середяк, А. 2005. *Історичне краєзнавство. Навчальний посібник*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка.

Гомоляко, А. 2011. Етапи педагогічної діяльності. В. Ю. Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора. *Література та культура Полісся*, 62, с. 247-259.

Гончарук, Т. 2015. *Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX-XX ст.: хрестоматія*. Одеса: Екологія.

Гребінник, Т., 2003. Обласний музей ім. О. М. Поля і проблема створення сільськогосподарського музею у Катеринославі. *Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали обласної наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська)*, с. 134.

Гудима, Ю., 2002. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки: спеціальний випуск*, 20, с. 222-227

Демуз, І., 2013. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми). *Література та культура Полісся*, 73, с. 210-233.

Дмитрієнко, М. *Відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів* [online]. Доступно: http://www.history.org.ua/?index_str=v_it [Дата звернення: 17 квітня 2022].

Добржанський, О., 2019. Українське історичне товариство Буковини [online] *Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2.* К.: В-во «Наукова думка», Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainske_Bukovyny_tov [Дата звернення: 21 серпня 2022].

Животко, А. 1999. *Історія української преси.* К.: Наша культура і наука.

Заболотна, І. 2009. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. *Український археографічний щорічник*, 13/14, с. 767-769.

Зайцева, З., 2002. Мирон Кордуба й українські наукові товариства. *Український історичний журнал*, 6, с. 108-122.

Заруба, В. 1994. Одеські матеріали Михайла Грушевського. *Дзвін*, 5, с. 113-117.

Зашкільняк, Л., Серженг, П., ред., 2015. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету).* Львів : ПАІС.

Исторический музей им. Д. И. Яворницкого, 2012 [online]. Доступно: <https://www.shukach.com/uk/node/13074> [Дата звернення: 9 квітня 2022].

Історичне товариство у Чернівцях, 1903. *Літературно-науковий вісник*, 21, с. 210-214.

Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр., 2. 1992, с. 124.

Історія розвитку географії населення в Україні [online]. Доступно: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/istorroz/istorrozgeonas.htm> [Дата звернення: 17 червня 2022].

Каліщук, О. *Історія Волині в історичній спадщині Івана Крип'якевича*. [online]. Доступно: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1069:-----&catid=18 [Дата звернення: 17 червня 2022].

Карл Ріттер, 2022. <https://uk.celeb-true.com/carl-ritter-famous-german-geographer-along-with-alexander-humboldt>

Киричук, О., Орлевич, І., 2018. *Львівський Ставропігійський інститут (1788-1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів: Логос.

Кіян, О. 2012. Історико-географічний фактор у дослідженні історії Володимира Антоновича. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 16, с. 208-2016.

Ковалевська, О., 2018а. 100-річний ювілей нереалізованої ідеї: концепція «Балто-Чорноморського союзу» в працях Степана Рудницького і сучасні перспективи. *Регіональна історія України*, 12, с. 329-345.

Ковалевська, О. ред., 2018b. *Степан Рудницький (1877-1937). Історія. Геополітика. Географія. В 5-х кн.* К.: Темпора.

Ковальчук, І., 2002. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз. Історія української географії. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 6(2), с. 7-23.

Кондуфор, Ю. ред., 1982. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, 8, с. 122.

Круль, В. 2008. *Історична географія Західної України : навч. посібник*. Чернівці : ЧНУ.

Кузіна, Н. 2003. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України: автореф. дис. ... к.і.н. : 07.00.06 [online]; *Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка*. Доступно: <http://disser.com.ua/contents/28998.html> [Дата звернення: 21 січня 2022].

Лаппо-Данилевский, А., 1908. В. Б. Антонович. 1834-1908, Некролог. *Известия Императорской Академии Наук*, 6, с. 467–472.

Любавский, М., 2000. *Историческая география России в связи с историей русской колонизации*. СПб: Лань

Майхер, В., 2003. *Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I-CCXL (1892-2000)*. Львів.

Макарчук, С. *Громадсько-політичний центр західноукраїнського краю* [online]. Львів. *Історичні нариси*. Доступно: <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk2.html> [Дата звернення: 22 серпня 2022].

матеріальної та духовної культури українського народу. *Науковий часопис*

Музичко, О. 2019. *Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX - початок XX ст.)*. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова.

Непомнящий, А., 1998. Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – начале XX века. *Записки історичного факультету*, 7, с. 171-190.

Нікічук, В., 2014. Осередок вивчення історичної географії України в складі НТШ на початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 2(6), с. 351-357.

Нікічук, В., 2015. Формування історичної географії України: визначення можливих державних кордонів в наукових виданнях початку XX ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих істориків*, 3(7), с. 204-207.

Нікічук, В., 2016. Історична географія в програмних документах перших політичних західноукраїнських партій. *Хаджибеївські читання. Матеріали наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 66-70.

Нікічук, В., 2017. Історична географія України в творчому доробку Аполлона Скальковського. *Хаджибеївські читання. Матеріали другої наукової конференції з історії України для студентів і аспірантів*, с. 120-126.

Нікічук, В., 2018а. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*, 132 (№5), с. 15-18.

Нікічук, В., 2018 б. Розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті. *Інтелігенція і влада*, 38, с. 87-95.

Нікічук, В., 2019 а. Історична географія та картографія Південної України у матеріалах військової періодики XIX ст. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 14, с. 48-54.

Нікічук, В., 2019 б. Історико-географічні та картографічні дослідження в Катеринославі кінця XIX – початку XX ст.: наукові осередки та персоналії. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 7, с. 356-361.

Нікічук, В., 2019 с. Карти XVII – XIX ст. Як історичне джерело з історії України (на матеріалах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова). *Матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці»*, с. 32-35. (у співавторстві з Бачинською О.А., внесок автора 50%).

Нікічук, В., 2020 а. Болгарське населення України на етнічних картах XIX – початку XX ст. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*, с.163-171.

Нікічук, В., 2020 б. Історична географія України на сторінках періодичних видань наукових установ Одеси XIX – початку XX ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(35), с. 78-83.

Нікічук, В., 2020 с. Часопис «Чорноморська минушина»: козакознавчі та історико-географічні студії. *Дриновський збірник*, 13, с. 261-264 (у співавторстві з Амеліною О.С., внесок автора 50%).

Нікічук, В., 2020 е. Регіональна історія в дослідженнях історико-географів Південної України: Очаківська округа – регіон Озу. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів*, с. 53-56.

Нікічук, В., 2021а. Історична географія населення в лекціях професорів Імператорського Новоросійського університету. *За сонячним годинником Кліо. Бачинська Олена Анатоліївна: Матеріали до біобібліографії. Студії на пошану наукового керівника*, с. 216-221.

Нікічук, В. 2021 б. Фронтир та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 16, с. 105-110.

Нікічук, В., 2021 с. Історична географія у працях Вищого православного духовенства Південної України. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*, 8, с. 257-259.

Нікічук, В., 2022. Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины». *Київські історичні студії*, 1 (14), с. 63-68.

Новікова, Л. 2012. *«Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності*. Одеса: Одеський національний університет.

Дейвіс, Норман, 2001. Європа: Історія. Переклад з англійської П. Таращук, О. Коваленко. К., Видавництво Соломії Павличко «Основи».

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015). 2015. / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль. Одеса: ОНУ.

Олененко, А. *Формування кордонів Азовської губернії (1775-1776 рр.) за матеріалами опублікованих джерел* [online]. Доступно: http://eprints.zu.edu.ua/4871/1/Olenenko_2.pdf [Дата звернення: 15 березня 2022].

Онлайн-журнал НТШ [online]. Доступно: <http://ntsh.org/> [Дата звернення: 23 червня 2022].

Онопрієнко, В., Щербань, Т. 2008. *Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві*. К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство».

Орищенко, І., 2018. Історичні студії Володимира Григоровича Ляскоронського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*, 1(136), с. 50-53.

Палієнко, М., 2005а. «Кивская старина» (1882-1906): Систематичний показчик змісту журналу. К.: Темпора

Палієнко, М., 2005б. «Кивская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). К.: Темпора

Пасічник, М. *Історія України: навчальний посібник* [online]. Доступно: http://pidruchniki.com/istoriya/gromadsko-politichne_zhittya_zahidnoukrayinskih_zemlyah [Дата звернення: 22 березня 2022].

Петрова, І., 2008. Військово-топографічні описи XIX ст. як джерело з історії

Петрук, Н. 2002. *Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: автореф. дис.* Кандидат історичних наук. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка.

Піскова, Е., 2005. Єпархіальні відомості [online]. *Енциклопедія історії України*. К.: В-во «Наукова думка». Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Eparkhialni_vidomosti [Дата звернення: 19 серпня 2022].

Полонська-Василенко, Н. 1927. Історики Запорозжя XVIII в. *Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія: З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності*. С. 811-824.

Полонська-Василенко, Н. 1940. До історіографії Запоріжжя XVIII століття. «Записки Історичного і Філологічного відділення Львівського державного університету», 1

Правобережець, В. 1911. За що ми повинні дякувати В. Антоновичу. *Рада*, №70. 27 березня (9 квітня), с. 2

Проскурова, С., 2014. Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями «Дикого поля». *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, с. 154-162.

Рис, І. 2011. Степан Рудницький – основоположник української географічної термінології. *Обрії*, №1(32), с.114-119.

Ровенчак, І. 2005. Геокультурний напрямок у наукових дослідженнях Григорія Величка. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 1(11), с. 13-15.

Ровенчак, І. 2010. Географічна комісія НТШ (до 80-річчя створення). *Вісник НТШ*, 44, с. 11-13.

Розмериця, Ю. *Державницька візія історичної школи М. Грушевського у Львові* [online]. Доступно: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=775> [Дата звернення: 26 квітня 2022].

Сарбей, В. 1989. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського. *Український історичний журнал*, 10, с. 114-126.

Середа, А. 2009. *Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*. Софія: Дио Мира.

Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]* Одеса.

Синявська, О. 2003. *Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність*. Одеса: Астропринт.

Скаба, А., ред., 1970. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Київська книжкова фабрика.

Смолій, А. ред., 2006. *Інститут історії України НАН України. 1936-2006*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Соневицький, Л. 1981. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині. *Український історик*, 1-4. С. 69-72

Стефанюк, Г. 2012. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: нав. посіб.* Івано-Франківськ.

Сумцов, Н. 1914. Измаил Срезневский: харьковский период [online]— Петроград : Тип. Император. АН. Доступно: <http://elib.nplu.org/object.html?id=2416> [Дата звернення: 26 квітня 2022].

Тихомиров, М. ред., 1955-1985. *Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т.* М. : Издательство АН СССР.

Тоцька, Ж. 2013. Внесок «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 3 (111), с. 91-99.

Трубчанінов, С., 2005. *Історична географія України : Курс лекцій.* Кам'янець-Подільський: Оіюм.

Трубчанінов, С., 2013 а. Видатний історико-географ з Поділля Федір Петрунь. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 20, с. 242-250.

Трубчанінов, С. 2013 б. Перший історико-географ Південної Росії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 23, с. 344-352.

Трубчанінов, С., 2014 а. Історико-географічне вивчення Наддніпрянської України науковцями Університету Св. Володимира. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: історичні науки*, 24, с. 52-61.

Трубчанінов, С., 2014 б. Історико-географічні дослідження та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України у ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*, 88, с. 18-22.

Трубчанінов, С., 2014 с. Історична географія в університетах Наддніпрянської України (ХІХ- початок ХХ ст.). *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць*, 5, с. 78-91.

Федорів, І. Мирон Кордуба як вчений: життя і діяльність. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*, 2(14), с. 11-22.

Ферро, Г., 1976. Ориентация и проблемы исторической географии в Италии. *Историческая география. Международная география*, 9, с. 14-17.

Хмарський, В., 1998. З історії розвитку археографії на Півдні України: Апполон Скальковський. *Записки історичного факультету*, 6, 321 с.

Хмарський, В., 2002. *Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей*. Одеса: «Астропринт».

Цибенко, І. 2010. Територіально-історичні дослідження М.Грушевського. *Вісник книжкової палати*, 12, с. 5-7.

Циганенко, Л., 2011. Бессарабського церковного історико-археологічного товариства. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*, 30, с. 163-167.

Цюцюра, Л. 2010. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). *Вісник геодезії та картографії*, 5(68), с. 42-44.

Чепіга, Г., 2014. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії Феодосія (О. Г. Макаревського) як історичне та історіографічне джерело. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1, с. 19-28.

Чорна, Л. 2005. *Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні*: автореф. дис. Кандидат історичних наук, ОНУ імені І. І. Мечникова.

Чухрій, П., 1969. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу. *Питання історії народів СРСР*, 8.

Шаблій, О. Життєвий і науковий шлях Степана Рудницького [online]. Доступно: http://www.vuzlib.org/articles/2142-Життєвий_і_науковий_шлях_Степана_Рудницького/1.html [Дата звернення: 14 серпня 2022].

Шаповалова, І. 2006. Науково-історичні товариства Півдня України: Одеське товариство історії і старожитностей. *Гілея: науковий вісник*, 6, с. 50-58.

Шарапа, В., Непомнящий, А., 1993. Лашков Ф. Ф. – краєвед Крима. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 3, с. 175-181.

Шологон, Л. 2006. Хроніка діяльності Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка на сторінках «Записок НТШ». *Схід*, 1, с. 54-60.

Щодра, О. 2013. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, с. 292-293.

Щодра, О., 2015. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. *Регіональна історія України*, 9, с. 159-174.

Щодра, О., 2016. *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Ясінський, Б., 2000. *Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1-109*. Київ-Нью-Йорк: Смолоскип.

Ястребов, В., 1885. Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей [указатель статей]. *Киевская старина*, 10, с. 343

Ясь, О. Яворницький Дмитро Іванович [online]. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я*. К.: В-во «Наукова думка». Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Yavornytskyj_D [Дата звернення: 16 квітня 2022].

Яцунский, В. 1955. *Историческая география (История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках)*. М.: АН СССР.

Яцунский, В. 1963. Историческая география. *Очерки истории исторической науки в СРСР*, 3, с. 603.

Brown, R., 1948. *Historical Geography of the United States*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Harasimiuk, K., 2012. *Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939*. Krakow : Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Nikichuk, V., 2020 d. Spatial Representation of the Frontier as one of the Components of Historical Geography. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35, s.1-7.

Norman, Davies, 1999. *The Isles: A History*. Oxford University Press.

Pawlak, W., 2004. Kartografia na tle innych badań i działalności Eugeniusza Romera. *Polski Przegląd Kartograficzny*, 36(1), s. 3-11.

Poltorak, V., 2018. Chapter II. Ukraine and the Intermarium: From Middle Ages to Collapse of the USSR. *Intermarium: Polish-Ukrainian Linchpin (Newcastle upon Tyne)*. Cambridge Scholars Publishing

Faluszczak, F., 2011. *Kartografia Galicji Wschodniej w latach 1772-1914*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

Faluszczak, F., 2019. *Podstawy geografii i kartografii historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

Wandruszka, A., Urbanitsch, P., 1980. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Wien: Verlag

Д О Д А Т К И

Додаток А.2

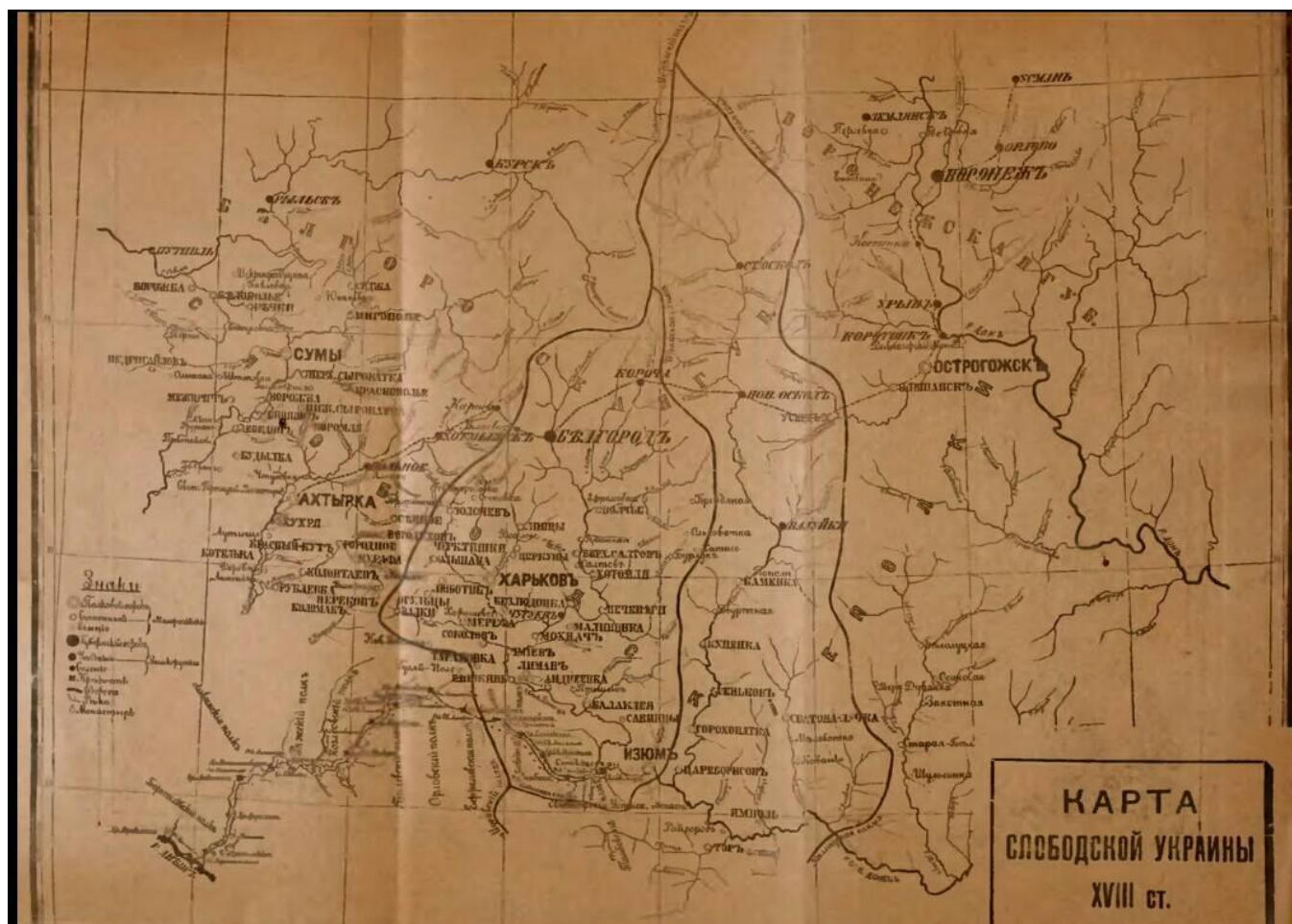
С. Рудницький «Етнографічна оглядова карта України» (1914 р.)*

* Цюцюра, Л., 2010. Оглядова карта українських земель С.Рудницького: особливості розроблення і видання (1914-1921 рр.). *Вісник геодезії та картографії*, 5(68), с. 42-44.

Додаток А. 3

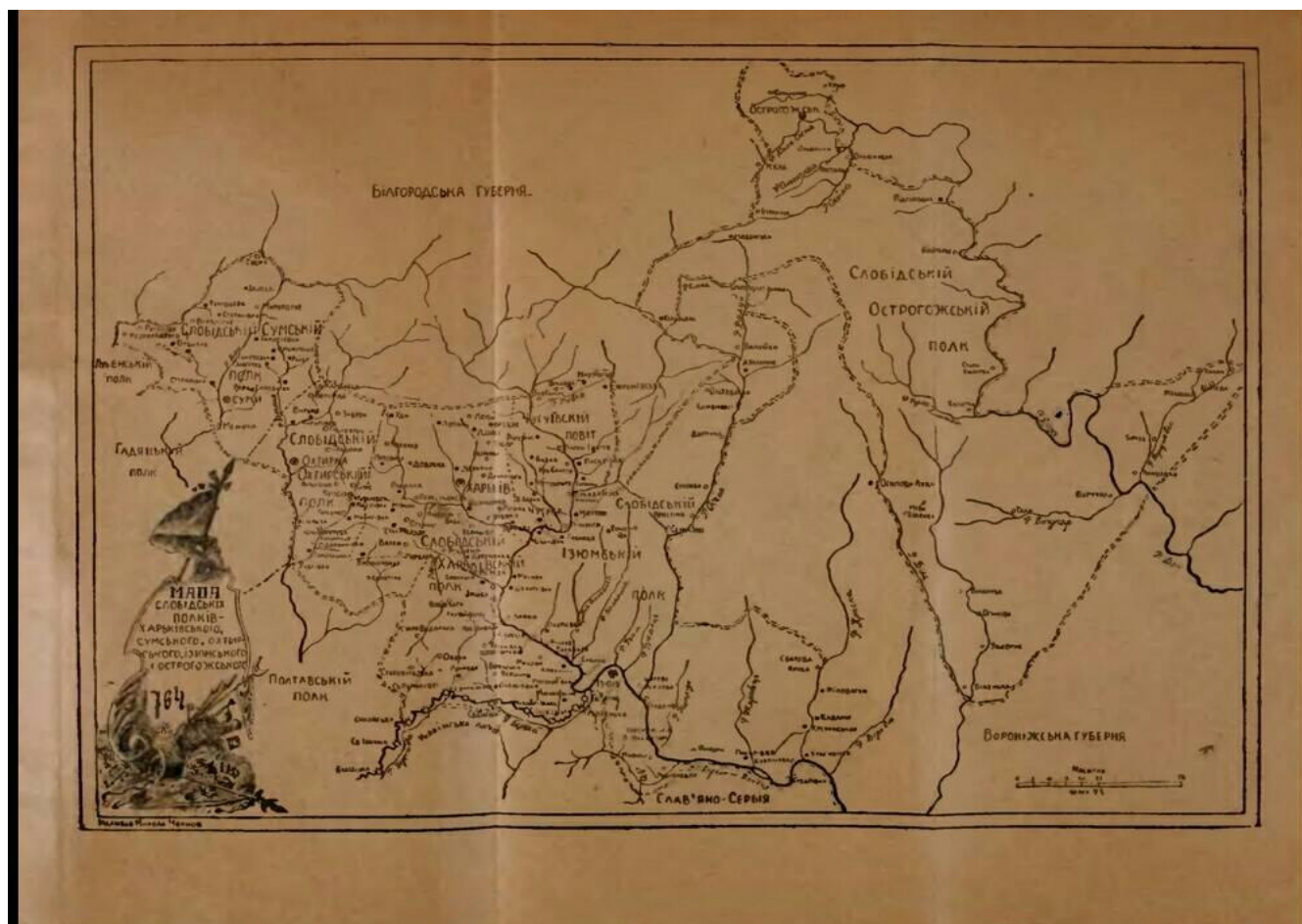
Д. Багалій «Карта Слобідської України XVIII ст.»*

* Багалій, Д. 1918 в. Карта Слобідської України XVIII ст. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 314.

Додаток А. 4

Д. Багалій «Мапа слобідських полків»*

* Багалій, Д. 1918 с. Мапа Слобідських полків. *Історія Слобідської України*. Харків: Союз, с. 313

Додаток А. 5

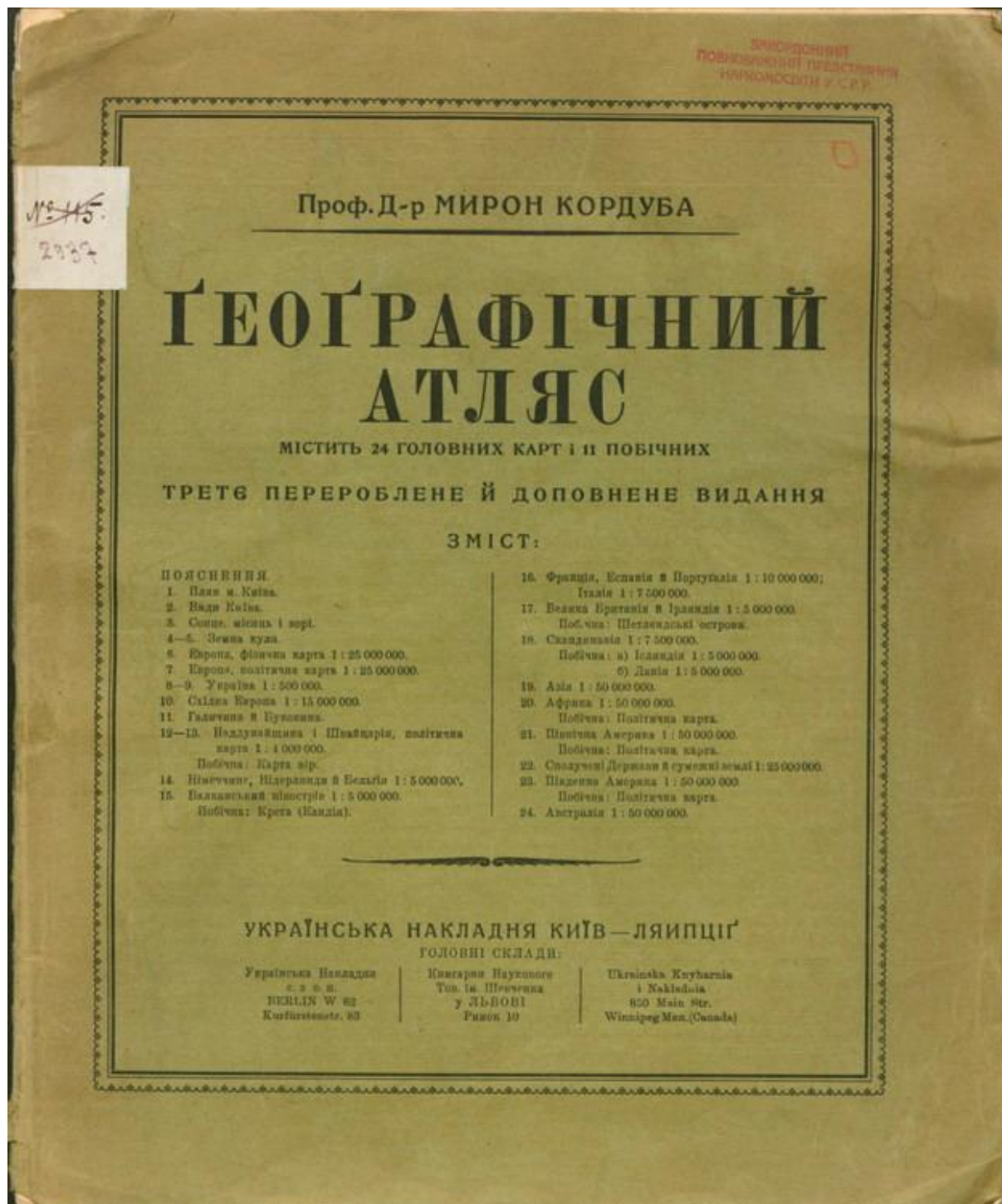
Ziemie dawnej polski (opr. E. Romer, 1909)*

* Архів головний актів давніх у Варшаві (АГАД), 1909. Ф. 402 Zbior Kartograficzny z lat 1579-1944, op. 43, spr. 21: *Ziemie dawnej polski* (opr. E. Romer)

Додаток Б. 1

М.Кордуба «Географічний атлас» (1914)*

* Кордуба, М. Географічний атлас [online]. Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ. Доступно: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/sk/show/show_001/e_new.html [Дата звернення: 6 лютого 2022].

Додаток В. 1**Лист М. Грушевського до О. Маркевича***

Львів I /14/1900.VI

Высокоповажний Олексій Іванович!

Чек Ваш ми дістали: рахунок посилаємо – в його пораховано і посилку, що висилається сими днями й буде останньою в сім сезоні – будьте ласкаві дати знати, коли знову Вам можна буде посилати, а тепер посилатимуть Вам тільки Л-Н Вістник.

Вістника Вам вислано було весь, отже видко пропало де-що. III книгу (1900) не тяжко вислати і вдруге, але 1899 I- IV трудно, бо прийшлося узяти новий річник – проглянути, чи нема сей посилки де на поchtі, або в університеті.

Чирика я уважав за псевдонім, но мали ми псевдонім Л. Ч. інший, як довідаємось про його адресу, просимо нам її подати.

Рецензії Вам замовлено на осінь. З збірником Бодянського нема що спішитися, – він сього року однаково не вийде, – може вм будущім році зладите статтю про Бодянського.

Останній том Записок, що вийшов – XXXVII. Чи не через Львів Ви будете їхати до Парижа? Коли можете, просимо до нас завітати. Жінка і я шлемо поклін Вашій пані.

Щиро прихильний М. Грушевський.

* Заруба, В. 1994. Одеські матеріали Михайла Грушевського. *Дзвін*, 5, с. 115

[illegible]

СРЕДА	9—10		
	10—11	Практическія упражненія въ переводахъ съ русск. на латинскій. Проф. Юриевичъ.	
	11—12	Исторія земледѣлія и географическихъ открытій до XVI вѣка. Проф. Брунъ.	Греческія древности. Проф. Юриевичъ.
	12—1	Объясненіе Плуutarха. Доц. Воеводскій.	Исторія открытій и поселеній европейцевъ въ другихъ частяхъ свѣта. Проф. Брунъ.
	1—2		Византія и крестовые походы. Спеціальныя курсы. Доц. Успенскій.
	2—3	А н г л і й с к і й я з ы к ъ. Лект. Рандель.	

* ДАОО. Ф. 45, оп. 4, спр. 2964: *Про розподіл лекцій на 1875-76 навчальний рік*, арк. 26-31.